

Володимир РИЧКА

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

*Предвісниця
християнської
земі*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Володимир РИЧКА

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

*Предвісниця
християнської
землі*

Видання 2-ге, доповнене й перероблене

Київ
2025

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 26.06.2025 р.)

Ричка В.

Р56 Княгиня Ольга: Предвісниця християнської землі. — Вид. 2-ге, допов. і перероб. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2025. — 296 с. — Іл., ім. пок.

ISBN 978-617-14-0437-3 (друковане видання)

ISBN 978-617-14-0438-0 (електронне видання)

У книзі здійснено спробу досягнути феномен княгині Ольги — першої і єдиної жінки, яка сподобилась обійняти великокнязівський скіпетр і тривалий час успішно володарювати у Київській середньовічній державі. Цій, мовлячи словами старокиївського книжника «мудрішій за всіх людей» жінці належить визначальна роль у сполучі Русі язичницької з Руссю християнською, у реформуванні й утвердженні Київської держави у цивілізаційному колі народів тогочасного християнського світу.

На тлі становлення й історичного розвитку Київської Русі кінця IX — більшої половини X століття у книзі висвітлюються головні віхи життя й діяльності княгині Ольги, простежуються витоки і шляхи розвитку традицій її прославлення та пам'яті.

Видання розраховане на широке коло читачів.

УДК 929.731-055.2Ольга:94(477)"089/097"

Ця книга була підготовлена до друку у Державному підприємстві — Видавництво Верховної Ради України (Парламентське видавництво) в 2023 році. Після реорганізації цього підприємства у 2024 році видавництво фактично припинило свою діяльність. При цьому, право автора на оприлюднення зверстаної книги на інших видавничих майданчиках не було заперечено.

ISBN 978-617-14-0437-3 (друковане видання)

ISBN 978-617-14-0438-0 (електронне видання)

© Володимир Ричка, 2025

ПЕРЕДМОВА

Приставаючи свого часу до написання *Похвального Слова* княгині Ользі (*Похвала княгині Ольги, како крестися и добрѣ поживе по заповѣди Господни*), середньовічний книжник на ймення Яків Мніх задавався питанням:

О како похвалю блаженую княгиню Олгу, братѣ? Не вѣдѣ тѣломъ жена сущи, мужеску мудрость имѣючи, просвѣщена святымъ Духомъ, разумѣвши Бога истиннаго, творца небу и земли, вѣставши иде в землю Грѣчкую, въ Цѣсарьград, идеже цѣсари крестянии и крестьянство утвердися¹.

Раніше мені здавалося, що ці слова не більше ніж метафора або ж риторичний прийом вченого монаха. Нині ж я з болісною гостротою відчуваю правдивість слів свого далекого попередника. Не раз, беручи до рук перо, відкладав його в сторону, подумки промовляючи до себе із самознущальною іронією слідом за середньовічним автором такі слова: «трепотна бо ми десница, яко скверна сущи и недостойна к уначинанию повести».

Головною трудностю для авторів, які будь-коли наважувалися писати про княгиню Ольгу, завжди була проблема джерел. Їх брак відчували вже середньовічні київські книжники XI і пізніших століть. Для створення агіографічних творів і відповідних літописних текстів вони широко послуговувалися біблійними алюзіями й референціями, заповнюючи наявні прогалини своїх знань усними переказами, прикрашеними неясними пригадуваннями й анекдотичними бувальщинами. На початок XII століття — часу, яким у науці датується поява грандіозної пам'ятки староруського літописання *Повісті временних літ*, про Ольгу, як слушно зауважують сучасні англійські дослідники історії Київської Русі Саймон Франклін і Джонатан Шепард, залишилися «спогади давні і невинні, як про прабабцю нинішніх князів, котрі сповнені химерних перебільшень, які навряд чи могли служити зразком для сучасників самого

¹ Цит. за виданням: Зимин А. А. Память и Похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Москва, 1963. Вып. 37. С. 69.

літописця. Династія вже більше ніколи не потрапляла в таке становище, коли єдиним спадкоємцем престолу була дитина»².

Оця безпрецедентна своєрідність Ольжиної ролі в історії Київської Русі значною мірою й обумовлювала характер добору матеріалів укладачами літописних зводів. Тематично вони групуються в кілька сюжетних блоків: походження Ольги та її шлюб з князем Ігорем; Ольжині «помсти» древлянам; хрещення княгині й невіддільно пов'язана із цим її подорож до Царгороду; смерть і поховання в Києві.

О. О. Шахматов, який заклав основи наукового літописознавства вважав, що ці відомості черпалися літописцями з двох джерел — церковного й народного походження. Здійснена ним реконструкція літописних сюжетів про княгиню Ольгу, що відклалися в *Повісті временних літ* під 6463 (955 р.) і 6477 (969 р.), дозволила дослідникові дійти висновку щодо того, що вони утворювали первісно цілісний літературний твір — долітописну житійну *Повість* про хрещення й кончину княгині Ольги³. Д. С. Лихачов, підтримавши висновок О. О. Шахматова про наявність у літописних зводах, що відбивають ранню історію Русі, двох різнорідних нашарувань, виділив церковні сказання про перших руських християн і, відповідно, народні перекази про князів-язичників. Дослідник припустив, що церковні сказання утворюють єдине ціле — цілком завершений твір, який він назвав *Сказанням* про поширення християнства на Русі⁴. Цей твір, на думку Д. С. Лихачова, відкривався *Сказанням* про хрещення й кончину княгині Ольги.

Часи гіпотетичних реконструкцій і примноження окремих літературних творів пера києво-руських авторів, здається, минають. Сучасний російський дослідник Д. А. Баловнев доводить, що тексти, на які оперте гіпотетичне *Сказання* про хрещення й кончину княгині Ольги, зв'язані в єдине повісткування з розповідями про князів-язичників, а фрагменти літописних статей *Повісті временних літ* 955 і 969 років не є самостійними творами, а лише пізніми

² Франклин С., Шепард Д. Начало Руси: 750–1200 / пер. с англ. под ред. Д. М. Буланина. Санкт-Петербург, 2000. С. 435.

³ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. С. 113–116.

⁴ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва; Ленинград, 1947. С. 63.

вставками⁵. У літописі тісно поєдналися достовірні історичні свідчення з легендарними мотивами, що було закономірним наслідком тягlosti інтересу стародавніх книжників до цього жіночого образу.

Гіпотеза першої церковної *Повісті-Пам'яті* княгині Ольги, яку більшість дослідників слідом за О. О. Шахматовим відносять до періоду правління в Києві Володимира Святославича, тим часом надихала до пошуків у києво-руському минулому слідів присвячених їй агіографічних творів. *Житіє* княгині Ольги, на думку І. І. Срезневського, було написано до або після 1078 року⁶. А. М. Насонов доводив, що початкове *Житіє* Ольги писалося після перенесення її тіла в збудовану Володимиром Десятинну церкву, а в подальшому могло редагуватися при церкві святої Софії в Києві⁷. Однак ранніх церковних служб святей Ользі досі дослідниками не виявлено (*Похвала* княгині Ользі Якова Мніха не є пам'яткою агіографічної літератури). Найраніші списки *Житій* великої княгині, що збереглися до наших днів, відносять до кінця XIII–XIV століть. Найбільша кількість виявлених списків припадає на XVI–XVII століття. Види й редакції *Житій* княгині Ольги систематизовано і ґрунтовно висвітлено в науковій літературі⁸. Агіографічні тексти, складені впродовж XIII–XVII століть, відповідно до поточних політичних потреб, зазнавали численних редакційних втручань, через що всотували в себе нові легендарні подробиці, часто-густо забарвлені місцевим патріотизмом їхніх укладачів.

Отож коло писемних джерел, що окреслилось у середньовічні часи, є вельми специфічним. Ця обставина не завжди дозволяє видобути з них адекватну «історичну інформацію» а, радше, лише те, заради чого вони були створені.

⁵ Баловнев Д. А. Сказание «О первоначальном распространении христианства на Руси». Опыт критического анализа // Церковь в истории России. Москва, 2000. Сборник 4. С. 5–22.

⁶ Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.): общее повременное обозрение. Санкт-Петербург, 1872. С. 18.

⁷ Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII века. Очерки и исследования. Москва, 1969. С. 23.

⁸ Серебрянский Н. И. Древнерусские княжеские жития: Обзор редакций и тексты // Чтения в императорском обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете. Москва, 1915. Кн. 3. С. 23–43; Гриценко З. А. Агиографические произведения о княгине Ольге // Литература Древней Руси: сб. науч. трудов. Москва, 1981. С. 35–46.

Та все ж таки, у цій книзі автор наважився викласти з окремих, розділених часом, людськими пристрастями й уподобаннями, знакових фрагментів дорогоцінної смальти її величності Минувшини досконалий портрет княгині Ольги. Мені належить подолати шлях між *Сицілью* історичної достовірності, опертої на джерелознавчий аналіз текстів та їх історіографічну верифікацією, і *Харібдою* доступності викладу матеріалу.

Феномен княгині Ольги як історичної особистості полягає не тільки і не стільки в тому, що то була перша і єдина жінка, яка сподобилась обійняти великокнязівський скипетр і тривалий час успішно урядувати в Київській державі⁹. Княгині Ользі належить визначальна роль у сполучі Русі язичницької з Руссю християнською. Ця ідея сповнює основний зміст відповідних текстів пам'яток давньоруської писемності. До того ж привертає увагу насамперед та обставина, що на стрімких заламах містичного шляху до уготованого їй призначення вона постає в парі: у язичництві з Олегом Віщим, а в християнстві з Володимиром Великим. Її роль як представниці жіночої статі на великокнязівському столі була вельми своєрідною: «була вона суть тілом жінка, мужеську мудрість маючи».

З Ольгою писемна традиція пов'язує формування образу премудрості, якою твориться християнська державність. Переконуючи її онука — князя Володимира Святославича відкинути вагання й повернутися в християнство, київські мужі, за словами літописця, казали йому: «аще бы лихъ законъ Гречьскіи . то не бы баба твоя прияла Ольга . яже бѣ мудрѣиши всехъ человекъ»¹⁰. Образ царственної премудрості був популярним мотивом і в книжності Московського монархічного царства. Як показала М. Б. Плюханова¹¹, образ премудрості разом з похвалою «добрим жонам» — жіночому творчому первеню у світі знайшов досконале втілення в *Житії* княгині Ольги, вміщеному в складі історико-літературної

⁹ Goehrke Carsten. Manner und frauenherrschaft im Kiever furstenhaus: Olga von Kiev als Regentin (945–960/61) // Forschungen zur osteuropaischen Geschichte. Berlin, 1995. B.50. S. 139–154.

¹⁰ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ) Т. 1. Ленинград, 1926. Стб. 108.

¹¹ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. Санкт-Петербург, 1995. С. 223.

пам'ятки XVI століття, що її авторство приписують московському митрополитові Афанасію, — так званій *Степенній книзі* (Книга степенна царского родословия, иже в Рустей земли в благочестии просиявших богоутвержденных скипетродержателей):

...такое женою и Богъ примирился къ нам, и женою печаль преста, женою и клятва потребися, женою и смерть умертвися, женою и благословение, и радость, и жизнь бесконечная всему міру процвѣте, отъ женъ мироносицъ и Христова изъ мертвыхъ воскресение первое благовѣстися, яко же древле отъ жены преступление бысть, послѣди же отъ жены и спасение бысть. Тако и нынѣ въ нашей Рустей земли женою первые обновихомся во благочестие, иже бысть Богомъ подвизаемая ко истинному разуму предворяющимъ намъ блаженная в женахъ Рускихъ великая княгиня Ольга, ея же память любовию празднующе вѣрнии сынове Руси¹².

Оцю життєстверджувальну ідею жіночого первеня у справі народження християнської державності на Русі, осяяної світлом Ольжиних діянь, блискуче розвине наприкінці XVII століття відомий церковний письменник-енциклопедист, святий Димитрій Ростовський (Туптало):

Господь благоизволил в посрамление жестокосердых мужей явить в немоющем женском сосуде, то есть через блаженную Ольгу. Ибо как прежде проповедниками Своего воскресения Он сделал жен-мироносиц, и Свой крест честный, на котором распялся, явил миру из недр земных женою — царицею Еленою, так и потом, в земле Русской, мзволил насадить веру святую дивною женою, новою Еленою — княгинею Ольгою. Господь избрал ее как честный сосуд для пресвятого имени Своего, — да пронесет она его в земле Русской. Он возжег в сердце ея зарю невидимой благодати своей, отверз ея умныя очи к познанию Истинного Бога, Которого она еще не знала¹³.

Образ княгині Ольги в середньовічній літературі побудовано й на розгорнутій метафорі добування Хреста/Премудрості.

¹² Книга Степенная Царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1908. С. 29.

¹³ Димитрий Ростовский. Жития святых. [Репр. изд. 1903 г. с доп. объясн. примеч. и изобр. Святых. Кн. 11: Июль]. Київ, 1999. С. 311.

У *Похвалі* князеві Володимирі, виголошеній з нагоди першого ювілею (50-річчя) хрещення Київської Русі, митрополит Іларіон, уподібнюючи останнього з Костянтином Великим, стверджував, що той «зі своєю матір'ю Оленою приніс з Єрусалиму хрест, [і], розіславши [його] по всьому світу своєму, утвердив віру, а ти зі своєю бабусею Ольгою, принісши хрест з Нового Єрусалиму, з города Константина, і, поставивши [його] по всій своїй землі, — утвердили віру»¹⁴. Віднайдення й принесення Ольгою на береги Дніпра Чесного Живодайного Хреста стало своєрідною преамбулою до історії народження християнської державності на Русі. Вона стала, за словами літописця, «предвісницею християнській землі» і була, «яко враннішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом. Вона бо сіяла як місяць уночі... Вона бо першою увійшла в царство небеснеє із Русі, і її восхваляють руськії сини яко зачинательку, бо й по смерті молилася вона Богові за Русь».

У складеному в другій половині XII століття святителем Кирилом із міста Турова *Каноні* княгині Ользі їй адресуються такі слова:

Крилома благоразоуміа вперивши свои оумъ възлетѣла еси превыше видимыа твари. Взыскавши Бога и Творца всяческым и того обрѣтши пакы пороженіе крещеніемъ пріѣла еси, и древа животнаго наслаждышися не тлѣнна в вѣкы пребываеши Олго преславна¹⁵.

Уславлюючи княгиню Ольгу, середньовічний книжник не випадково відводить їй почесну роль родоначальниці князівської династії на Русі, називаючи її *Матір'ю князям руським*. Канонізована Церквою в першій половині XIII століття рівноапостольна княгиня Ольга увійшла в аннали вітчизняної історії одночасно Святою і Мудрою.

¹⁴ Подається за виданням: Лабунька Мирослав. Митрополит Іларіон і його писання. [Вид. Українського католицького університету ім. св. Климента Папи: Праці Греко-католицької Богословської Академії. Т. 80] Рим, 1990. С. 46. Порівн.: «Слово о законе и благодати» Ілариона. Киев, 1984. С. 1–92.

¹⁵ Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности: XII. Кирилла Мниха канон и стихиры на память преподобной княгини Ольги, бабы Владимира // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Санкт-Петербург., 1907. Т. 82, № 4. С. 90.

Розділ I

РУСЬ: ЧАСИ АСТРЕЇ

*«Мі, яким ірізною була сама чутка
про ромеїв, підняли зброю супроти самої
їх держави і в долоні заплескали, мотуючи
й сподіваючись взяти столицю, як ніздо птиці...
Нарід неславний, нарід, якою й не рахували,
нарід, що ставили разом з рабами, не звісний –
та здобув ім'я, незначний – та став славним,
зневажений і бідний – та дійшов високою
становища й незчисленною багатства».*

З окружного послання до грецьких єпископів
Константинопольського патріарха Фотія
866 року

Життя і діяльність княгині Ольги припадають на героїчні, антично «прекрасно-нереальні» часи вітчизняної історії, які за аналогією з грецькими міфами про золотий вік можна назвати *Часами Астреї*.

В оптиці наявних писемних джерел вони постають шеренгою статистично правдоподібних, але часто-густо недоладних за внутрішньою логікою і хронологією подій. Не слід забувати про те, що світосприйняття давньоруських літописців і книжників було орієнтоване передусім на біблійні зразки й події Священної Історії. Священна історіософія Біблії диктувала їм схему всесвітньо-історичного процесу і була джерелом осягнення історії своєї країни, її ролі й місця в тогочасному світі. Ось чому оповідальні парадигми і формули літописних текстів, особливо тих, що відображають ранню історію Київської Русі, не стільки відтворюють конкретний зміст тієї або іншої події, скільки являють собою символічний образ чи радше прообраз, в якому слід шукати вказівок на майбутнє вселенське покликання країни та її співпричетність до подій і явищ Священної Історії.

Невипадково автор *Повісті временних літ* у пошуках відповіді на питання, винисене в заголовок цього грандіозного літописного твору, «...откуда есть пошла Руская земля . кто в Киевѣ нача первѣе княжити» сягає прадавніх біблійних часів, зокрема епохи спорудження Вавилонської вежі. Після того як було розвалено башту й розділено народи і постав, на думку літописця, народ слов'янський. Це повинно було продемонструвати, що Київська Русь аж ніяк не новоявлений об'єкт історії. Подібно до інших народів середньовічного світу, вона має власні біблійні коріння

й така ж давня за своїм походженням, як і саме людство. Навіть більше, Київська Русь з глибокої давнини перебуває під особливим Божим керівництвом. Літописець стверджує, що гори київські відвідав сам апостол Андрій і благословив їх. Відтоді благодать Божа возсіяла над Києвом і всією Києво-Руською землею.

РЮРИКОВА ЛЕГЕНДА

Вихідним пунктом наукових уявлень про початок Русі досі залишається літописний переказ про покликання «із-за моря» новгородськими словенами, кривичами й іншими племенами північного заходу Східної Європи групи варязьких «менеджерів» під проводом Рюрика. Його прихід з руссю до новгородських словен описаний в *Повісті временних літ* під 862 роком:

И идаша за море къ Варягом к Руси . сице бо ся звахуть и . варязи суть . яко се друзи зъвуться Свеи . друзи же Оурмане . Анъглане друзии Гъге . тако и си рѣша . Русь . Чюдѣ и Словѣни . и Кривичи . вся земля наша велика и обильна . а наряда в ней нѣтъ . да поидѣте княжить и володѣти нами . и избѣрашася 3 брата . с роды своими . и пояше по собѣ всю Русь и и придоба старѣишии Рюрикъ сѣде в Новѣгородѣ . а другии Синеоусъ на Бѣлѣозерѣ . а третии Изборъстѣ . Трувор и от тѣх Варягъ прозвася Руская земля¹.

Цей літописний сюжет ось уже понад двісті років залишається предметом гострих дебатів у науці. Після багатьох десятиліть заперечення його достовірності радянською історичною наукою, більшість дослідників нині визнають, що у своїй основі він відбиває історичні реалії епохи.

Для багатьох народів доновітньої доби, як зауважує відомий англійський соціолог Ентоні Д. Сміт, межа між міфом та історією була розмита, а то й узагалі не існувала: «...навколо ядра добре

¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 19–20. У Новгородському Першому літописі молодшого ізводу ця розповідь представлена дещо в іншому вигляді. Вміщена в статті 6363 (854) року, вона об'єднана з рядом інших повідомлень з ранньої історії Русі, хронологічно віднесених до «часів Кия і Щека і Хорива» (див.: Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. Москва ; Ленинград, 1950. С. 106–107).

Покликання варягів.

Мініатюра Радзивілівського літопису. Л. 8. об. верх.

засвідчених подій з готовністю нарастають драматичні оповідки про минушину, що здобувають широку довіру і служать теперішній або майбутній меті. ... міфи про заснування політичних утворень, визволення, міграцію та вибір беруть якусь історичну подію за вихідний пункт для дальшої інтерпретації і доповнення новими подробицями»².

Більшість сучасних дослідників поділяють сформульовану свого часу О. О. Шахматовим гіпотезу про те, що літописне *Сказання* про покликання варязьких князів належить перу упорядника новгородського літопису середини XI століття, звідки пізніше було внесено в київський Початковий звід 1090-х років і розвинене в повному обсязі в першій редакції *Повісті временних літ* 1114 року³. Його початкове ядро становила, на думку О. О. Мельникової, оповідь про Рюрика, що виникла в скандинавському дружинному

² Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність / пер. з англ. Петра Таращука. Київ, 1994. С. 31.

³ Шахматов А. А. Сказание о призвании варягов // Известия Отделения русского языка и словесности императорской АН (далі — ИОРЯС). Санкт-Петербург, 1904. Т. 9. Вып. 4. С. 284–365.

Утвердження Рюрика в Новгороді.

Мініатюра Радзивілівського літопису. Л. 8. об. низ.

середовищі ще в IX столітті. Вбране спочатку в поетичну форму хвалебної пісні (драпу), це сказання (етіологічна легенда) протягом його усного побутування в Новгороді протягом X століття було переосмислено в «сказання про покликання» (соціогенетична легенда) і в такій формі вперше знайшло літературну плоть у Новгородському зводі 1050 року⁴. Тим часом ідея ранньої основи Новгородського Першого літопису, в початковій частині якої сформувався, на загальну думку, більш ранній ніж в *Повісті временних літ* наратив, останнім часом обґрунтовано заперечується⁵.

⁴ Мельникова Е. А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлении древнерусских летописцев XI — начала XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. Москва, 2008. С. 60, 74–75.

⁵ Вилкул Т. Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод // Palaeoslavica, XI. Cambridge, MA, 2003. С. 5–35; Толочко А. П. Краткая редакция

Потребує перегляду і питання про час створення *Сказання* і походження його джерела, звідки, як вважають, взяті імена Рюрика і його братів.

Рюрик — головна фігура в ланцюзі історичної реконструкції генеалогії князівської династії на Русі. Ця легендарна постать визнається реальною і доволі респектабельною історичною особою, скандинавом за походженням. «Саме ім'я Рюрик, — стверджує Є. В. Пчолов, — то скандинавське ім'я *Hroerekr*, що складається з двох основ. Перша його частина походить від давньоскандинавського слова *hrodr*, що означає «слава», друга — являє собою прикметник у значенні «могутній, той, що наділений владою». Тобто ім'я Рюрик буквально означає «могутній славою». Ім'я це було поширене серед родових кланів ютландських, тобто данських правителів»⁶. Його традиційно відносять до династії Скъйольдунгів, найдавніших данських конунгів, нащадків легендарного Скъйольда — сина самого Одина.

Думка про приналежність літописного Рюрика до династії правителів Ютландії, вперше висловлена ще в середині тридцятих років XIX століття професором Дерптського університету Фрідріхом Крузе⁷, після майже столітнього забуття несподівано знайшла підтримку й розвиток у працях учених XX століття. Вона було доповнена і, багатьом здавалося, підтверджена М. Т. Беляєвим в опублікованій ним 1929 року роботі «Рорик Ютландський і Рюрик Початкового літопису»⁸. Вчений вельми вправно і майстерно ототожнював літописного Рюрика з відомим за відомостями анналів Франкської імперії Ютландським конунгом Рориком, який був у IX столітті правителем частини Фрисландії на західному узбережжі Північного моря.

Правды Руской: происхождение текста. Київ, 2009 (Ruthenica. Supplementum 2). С. 49–53; Толочко П. П. Киевские истоки и традиции новгородского летописания XI–XIII вв. // Толочко П. П. Киев и Новгород в X–XIII вв. Исторические очерки. Київ, 2018. С. 173–194; Аристов В. Ю. Алексей Шахматов и раннее летописание: метод, схема, традиция. Київ, 2018.

⁶ Пчелов Е. В. Рюрик и начало Руси. Москва, 2012. С. 43.

⁷ Крузе Ф. О происхождении Рюрика // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1836. № 1. С. 1–32.

⁸ Беляев Н. Т. Рорик Ютландский и Рюрик Начальной летописи // Seminarius Kondakovianum. Prague, 1929. Т. 3. С. 215–270.

Хронологію діяльності Рорика на Заході переглянув Генрик Ловмянський. Польський вчений не знайшов підстав для ототожнення його з Рюриком Новгородським. Останній, на його думку, з'явився в Ладозі на рубежі IX–X століть через більш ніж два десятиріччя після смерті Рорика Фрисландського⁹. Однак прихильники ототожнення вдатного Фрисландського конунга з новгородським князем Рюриком не залишили спроб гармонізувати літописну хронологію його князювання в Ладозі й Новгороді з матеріалами археології. Наприклад, Г. С. Лебедев вибудував «у світлі археологічних та нумізматичних даних, що характеризують динаміку обігу срібла на Балтиці в середині VIII – 70-х рр. IX ст.» іншу, що складається з двох періодів, версію хронології перебування Рюрика на Русі.

На його думку, «приблизно столітній період (750–850-ті роки) мирних зв'язків завершується загостренням слов'яно-скандинавських відносин і вигнанням “варягів” (свеїв) з Ладоги. В умовах міжплеємної уособи ладозькі словени в 862 р звертаються до Рюрика. Цей ватажок вікінгів до цього часу володів землями в західній Ютландії і на Фрисландському узбережжі, у фризско-скандо-німецько-слов'янському прикордонні, він контролював шлях з Північного моря по р. Айдер в Хедебю, а незадовго до 860 року, мабуть, покинув Дорестад (який незабаром після цього знову став здобиччю вікінгів). Не виключено, що Рюрик був одним з організаторів блокади Бірки в 850-х роках. Не раніше 864 року Рюрик з дружиною утверджується в Ладозі як “покликаний князь” (що цілком відповідає пізнішій новгородській традиції запрошення князів, зі збереженням основних контрольних функцій в руках вічової адміністрації), а князівські “мужі” з'являються в Ізборську, Полоцьку, Білоозері, Ростові й Муромі й таким чином відновлюється територіальна цілісність Верхньої Русі першої половини IX ст.»¹⁰.

У 870–873 роках Рюрик, на думку дослідника, повертається на Захід для залагодження власницьких відносин з французьким королем Карлом Лисим і Людовиком Німецьким. Тим часом

⁹ Ловмянський Г. Рюрик Фрисландский и Рюрик Новгородский // Скандинавский сборник. Таллин, 1963. Вып. VII. С. 246–247.

¹⁰ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. Ленинград, 1985. С. 214.

в Ладозі й Новгороді «формується антикнязівська опозиція на чолі з Вадимом Хоробрим. Повернувшись, Рюрик зумів розправитися з непокірними і, ймовірно, в цей час вступив у династичний шлюб з однією з представниць місцевої знаті». Другий період перебування Рюрика на Русі (875–879 рр.) характеризується, на думку автора, «стабілізацією економічних зв'язків на Балтиці»¹¹. Вибудувана Г. С. Лебедевим хронологічна канва подій уявляється доволіною, непідкріпленою даними археології та нумізматики, контамінацією книжкових переказів про Рюрика Новгородського й відомостей європейських хронік про Рорика Ютландського. Вагомих підстав для ототожнення цих двох персонажів історії ранньосередньовічної Європи, як демонструють новітні дослідження¹², в джерелах не виявляється.

Літописець відвів короткий, порівняно з іншими язичницькими князями, строк правління Рюрика — його смерть він відносить до 879 року. Відсутності в літописних джерелах вказівок на обставини його смерті й місця розташування могили В. Лушин знаходить пояснення в припущенні можливого використання літописцем старозавітної символіки уподібнення князя Рюрика одному з старозавітних персонажів. «Співставлення Рюрика із старозавітними патріархами можливо, — вважає автор, — в розрахунку літописцем терміну правління цього князя, що правив 17 років (862–879): стільки ж прожив Яків у Єгипті, куди пішов з родом своїм». На користь цієї гіпотези, на його думку, свідчать й інші випадки звернення укладачів *Повісті временних літ* до біблійної хронології. Однак більш вірогідною видається інша, виявлена В. Лушиним паралель: «Рюрик — Мойсей; пророк вивів євреїв з Єгипту, наш князь — *русь* із “замор'я”; Мойсей провів майбутнє колін Ізраїлевих, але в землю обітовану не увійшов (Рюрик не правив в Києві); своїм наступником перший призначив Ісуса Навина, другий передає свого єдиного малолітнього сина (джерело князівської влади) під опіку Олега. Якщо ім'я пророка Мойсея тлумачити як

¹¹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. С. 214.

¹² Див.: Яманов В. Е. Рорик Ютландский и летописный Рюрик // Вопросы истории, 2002. № 4. С. 127–137; Лушин В. Рюрик // Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов / отв. ред. Е. П. Токарева. Зимовники, 2016. С. 11–31.

“взятий (врятований) з води”, то Рюрик теж в деякому роді узятий з неї — із “замор’я”, із водних просторів»¹³. Це спостереження не безпідставне.

До цього лише варто додати не взяту автором до уваги ту, вельми знакову обставину, що київська літописна традиція починається і закінчується Рюриком. Літописна стаття 1199 року, якою завершується *Київський літопис*, містить розгорнуту похвалу київському князеві Рюрику Ростиславичу. У ній серед іншого стверджується, що за княжіння цього Рюрика Київська держава («держава самовладна к Богу изваяна») прикрашається славою, «паче звѣздъ небесныхъ . не токмо и в Рускихъ . концехъ вѣдома . но и соущимъ в морѣ далече . во всю бо землю изиидоша по пророку . богомирная словеса твоя (Пс. 18, 5) христолюбная дѣла . ими же о всехъ владыка . твои славятся . да видѣвше бо вѣща еувангелисть . дѣла ваша добрая . прославяты отца нашего иже есть на небесахъ (Мф. 5, 16) . от днѣ бо мнозии боголюбци познаются . безлѣности тещи во слѣдъ тебе ревнующе . обрѣтше тя проводника . яко Моисѣа . новии сеи Израиль . изводящаго . из работы немилосердіа и от мрака скоупости»¹⁴.

Свого часу на цю паралель «двох Рюриків» звернув увагу Дмитро Іловайський, який висловив думку про те, що легенда про влаштовувача Руської землі Рюрика, який прийшов із «замор’я», народилася у Видубицькому монастирі з метою звеличення сучасного Рюрика¹⁵. Припущення Д. І. Іловайського було обережно підтримано М. С. Грушевським: «...Рюрик носив те ж ім’я, що й той варязький ватажок, котрого літописна версія Сильвестровської редакції [*Повісті временних літ*] зробила родоначальником київської династії. Може бути, що се й піддало гадку комусь з братії, може сьому нашому молодому книжникові, піднести добродієві-Рюрику відпис літопису як вияв вдячності монашій громади. Правда, що в кінцевій похвалі, яка мала грати роль, так би сказати, супровідної адреси, про се нічого не сказано, тільки подяка за

¹³ Лушин В. Рюрик // Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов. С. 12–13.

¹⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Изд. 2-е. Москва, 2001. Стб. 713–714.

¹⁵ Див.: Иловайский Д. И. Разыскания о начале Руси. 2-е изд. Москва, 1882. С. 100–106.

опіку! Тому я висловлюю свою гадку про сей мотив як необов’язковий здогад. Але той факт, що похвала, якою закінчувалась літописна збірка, була призначена для доручення Рюрикові, дає сьому певну правдоподібність»¹⁶.

Якщо в літописній біографії старого Рюрика його уподібнення до біблійного Мойсея приховане, то в панегірику Рюрикові Ростиславичу воно звучить на повну силу. Використовуючи старозавітну символіку, видубицький ігумен розвиває ідею законного успадкування великокнязівського столу правнуком Володимиром Мономахом, Рюриком Ростиславичем, слава якого «вѣдома» не тільки в Руській землі, а й народам «соущим в морѣ далеко». Пригадування «замор’я», звідки з’явився «родоначальник» правлячої князівської династії, напевно чи випадково. Перед нами, вважаю, своєрідна композиційна заримовка, пов’язаного з ім’ям двох Рюриків початку Русі та її апогею. Призначенням Рюрика старого було провістити майбутнє колін Ізраїлевих. Успадкувавши цнотливість Йосипа, чесноти Мойсея, Давидову лагідність і правдивість Великого Костянтина¹⁷, Рюрик Ростиславич через уподібнення його з Іовом постає одним з родоначальників обраного народу Ізраїльського, що призвів Русь — Новий Ізраїль до зеніту своєї величі й слави. Не виключено, що легендарні Рюрикові брати, представлені як мудрі й справедливі правителі були творчою знахідкою літописця, який воскресив їх з небуття для симетрії з добрими й боголюбними братами Рюрика Ростиславича.

Перші спроби літературного оформлення легенди про прикликання варязьких князів Б. О. Рибаків обережно відносив до епохи Ярослава Мудрого: «При дворі Ярослава, який оточив себе найманою варязькою гвардією і своїками-варягами, склалися скандинавські саги, які називали його “Ярослейфом”, і не було нічого дивного в тому, що руський придворний сказатель, оспівуючи почесного гостя з варязької землі, нагадав би легким натяком про перші варязькі шляхи»¹⁸. На думку В. В. Фоміна, «початок

¹⁶ Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. Т. 3. / упоряд. В. В. Яременко; прим. С. К. Росовецького. Київ, 1993. С. 32.

¹⁷ Див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Стб. 714.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 83.

літературному оформленню варязької легенди, здатної закріпити київський стіл саме за своїм сином Святославом і його потомством, мабуть, поклала княгиня Ольга, своїм походженням пов'язана з варягами і з Північно-Західною Руссю, куди прибула у 862 р. варязька русь»¹⁹. Її політична актуальність й «офіційна значущість», яку постулює автор для часів володарювання в Києві княгині Ольги та її онука Володимира, є сумнівною.

Спираючись на княжий іменослов і «внутрішню хронологію» літописного оповідання, дату створення легенди про покликання варягів і Рюрика В. Лушин відносить до першої половини 60-х років XI століття, співвідносячи її з часом народження Рюрика Ростиславича. Таке ім'я наречення князя свідчить, на думку дослідника, про те, що «легенда про прикликання варягів і її головний персонаж в зазначений час вже були відомі (принаймні, серед правлячої династії)»²⁰. Ця легенда, очевидно, на перших порах не користувалася особливою популярністю, а стала актуальною коли син смоленського князя Ростислава Мстиславича, правнук Володимира Мономаха вперше утвердився на великокнязівському престолі.

Тим часом давно помічено співзвучність мотивів легенди про прикликання Рюрика, викладеній у літописі історії вокняжіння в Києві самого Володимира Мономаха. Свого часу Б. О. Рыбаков проникливо зауважував, що останньому імпонувала ідея законності запрошеного зі сторони князя, яким був і він сам, що князь з'являється як заспокоювач хвилювань, які нагадують київську ситуацію 1113 року і те, що запрошений князь усуває беззаконня і володарює «по праву»²¹. Відзначаючи пряму схожість літописного оповідання про вокняжіння Мономаха в Києві з легендою про покликання варягів О. П. Толочко звернув увагу, що «розповідь про запрошення Мономаха на князювання розташована в прикінцевій частині тексту Повісті временних літ таким чином, що симетричною їй на початку літопису виявляється оповідь про

¹⁹ Фомин В. В. Варяги и варяжская русь: К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. Москва, 2005. С. 461.

²⁰ Лушин В. Рюрик // Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов. С. 24.

²¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. Москва, 1982. С. 301.

Похід Аскольда й Діра на київський південь.

Мініатюра Радзивілівського літопису. Л. 9

покликання варязьких князів. Історія починається із запрошення князя і завершується запрошенням князя. Обидва епізоди побудовані за одним сюжетним планом (безвладдя — заколот — прикликання князя — встановлення порядку) і, по суті, говорять про одне: прикликання князя є вищий прояв його влади»²².

Говорячи про встановлення порядку й організацію місцевого врядування в Київському Подніпров'ї, літописець не міг не згадати на маргінесах Рюрикової легенди про Аскольда й Діра. У часи укладання *Повісті временних літ* у Києві ще пам'ятали *Дірову могилу* і, мабуть, дещо знали про «могилу» Аскольда. Старокиївський книжник позиціонує їх «мужами» Рюрика непевного статусу: були вони «не племені його, а бояри». Далі представлено появу їх у Києві:

²² Толочко А. Очерки начальной руси. Киев ; Санкт-Петербург, 2015. С. 99. На думку В. К. Зіборова, безправне утвердження Мономаха в Києві, «яке порушило традицію заміщення київського столу і багатовікову традицію старшинства в князівському роді, і стало приводом до створення родовідної легенди про Рюрика». Ширше див.: Зіборов В. К. Игумен Сильвестр и поп Василий — одно лицо // Древняя Русь во времени, в личностях, в идеях. Альманах. Вып. 5: К 80-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова. Санкт-Петербург, 2016. С. 138–140.

...и та испросится ко Царюграду с родомъ своимъ . и пойдоста по Днѣпру . и идуче мимо и оузрѣста на горѣ градок и оупрошаста и рѣста чии се градокъ . они же рѣша была суть 3 братья . Кий . Щекъ . Хоривъ . иже сдѣлаша градъ сей . и изгибоша и мы сѣдимъ . платяче дань родомъ их Козаромъ . Аскольдъ же . и Дирь остаѣта въ градѣ семь . и многи Варяги съвокуписта . и начаста владѣти Польскою (Полянскою землею. — В. Р.) . Рюрику же княжаста в Новѣгородѣ²³.

Це повідомлення вміщено в літописі під 862 роком. У недатованій його частині раніше вже розказано історію трьох братів — засновників Київ-граду на Дніпровських високостях. У цьому оповіданні підкреслюється княжа гідність старшого брата, на честь якого було названо це місто. Літописець рішуче й переконливо заперечує чутки, що ходили серед тогочасних киян, які не знаючи говорили ніби Кий був простим човнярем-перевізником на Дніпрі: «аще бо бы перевозникъ Кий . то не бы ходилъ Царюгороду . но се Кий княжаше в родѣ своемъ . приходившу ему ко царю . якоже скажуть . яко велику честь приялъ от царя . при которомъ приходивъ цари»²⁴. Тим самим підкреслюється, що заснування Києва сталося ніби з благословення володаря царгородського престолу — міфічного глави сім'ї всіх християнських народів тогочасного світу. В такий спосіб першовитоки стольного граду Русі та її правляча династія пов'язувалися узами спіритуального споріднення з візантійським імператорським домом.

Для молодих варварських народів середньовічної Європи і, зокрема, слов'ян Романія-Візантія уявлялася втіленням «царства Божого» на землі. Ворогуючи з нею, вони тим часом і гадки не мали заперечувати її єдино можливу в цьому світі легітимність, а ставилися до неї з глибокою повагою і заздрістю²⁵. Невипадково, либонь, укладачі *Повісті временних літ* намагалися будь-що, «пов'язати ранню руську історію з історією Імперії, часто навіть залучаючи до свого викладу події, які безпосередньо не стосувалися Русі (початок правління Михаїла (852 р.), війна імператора

²³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 20–21.

²⁴ Там же. Стб. 10.

²⁵ Аверинцев С. С. Византия и Русь: два типа духовности // Новый мир, 1988, № 7. С. 214.

Михаїла з Болгарами (858 р.), початок правління Василя (868 р.), правління імператорів Льва та Олександра (887 р.), війна імператора Лева з Болгарами (902 р.), але створювали ілюзію пов'язаності двох історій. У часи написання літопису, коли Візантія була єдиною імперією і єдиним православним царством у відомому світі, таке долучення витоків держави до слави, блиску і авторитету Константинополя важило багато»²⁶.

Ось чому, мабуть, наступна після звістки про утвердження в Києві Аскольда й Діра, літописна стаття заповнена розповіддю про організований ними похід на Візантію:

Въ лѣто 6374 (866). Иде Аскольдъ и Дирь на Греки и прииде ... же внутрь Суду (Константинопольську бухту. — В. Р.) вшеде . много оубивство крестьяномъ створиша . и въ двою сотъ корабль Царьградъ оступиша²⁷.

Опис походу Русі на Царгород, що відбувся у червні 860 року²⁸ за імператора Михаїла III, міститься в доповненнях до візантійської *Хроніки* Георгія Амартола²⁹. У грецькому її оригіналі не було імен Аскольда й Діра — гаданих верховодів походу Русі на Царгород³⁰. Вони внесені в текст однієї із груп пізніх списків *Хроніки* з літопису через посередництво *Літописця Еллінського й Римського*, за якими В. М. Істрин і підготував до видання закінчення *Хроніки* Георгія Амартола³¹. Візантійський патріарх Фотій, який був свідком облоги Царгорода варварами «з півночі», також не знає імен їхніх вождів. Йому Русь уявлялася народом *не славним*, таким, якого ромей й не вважали за народ. До походу на Візантію він був «не звістний — та здобув ім'я, незначний — та став славним,

²⁶ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998. С. 31.

²⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 21.

²⁸ Джерелознавче обґрунтування цієї дати див.: Vasiliev A. A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, Mas., 1946.

²⁹ Див.: Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. I: Текст. Петроград, 1920 [Репр. відтвор.: Die Chronik des Georgios Hamartolos. München, 1972]. С. 511.

³⁰ Тернавский Ф. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в Древней Руси. Киев, Вып. 1. 1875. С. 108–109.

³¹ Творогов О. В. Древнерусские хронографы. Ленинград, 1975. С. 147–159.

зневажений і бідний — та дійшов високого становища»³². Отже, так само як і для старокиївського книжника, для константинопольського патріарха напад Русі 860 року на візантійську столицю означав її легітимізацію на міжнародній арені тогочасного світу. Однак сам цей акт «дипломатичного визнання»³³ Русі дістав, як слушно зауважив В. Я. Петрухін, принципово відмінну оцінку у Візантії і на Русі: «для Візантії рос — варварський народ нашествия якого актуалізують есхатологічні пророцтва, для Русі ж, поява її імені в грецьких хроніках рівнозначно включенню до всесвітньої історії»³⁴. Так «далекій» і «незвісний» народ знайшов своє ім'я під стінами Константинополя.

Вміщений у літописі опис першого походу Русі з Києва на Константинополь провіщує кінець епохи Рюрикового володарювання. Звістку про його смерть подано під 879 роком: «Оумершу Рюрикови предасть княженъ свое Олгови . от рода имъ сущу . въдавъ ему сынъ свои на руцѣ . Игоря . бысть бо дѣтескъ вельми»³⁵. Походження і соціальний статус Олега в літописних джерелах визначається по-різному. У *Повісті временних літ* Олег править іменем Ігоря, але не заперечує свою князівську гідність. Коли настав судний час для Аскольда й Діра він проголошує династичні права Ігоря: «вы нѣста князя . ни от рода княжа . но азъ есмь роду княжа . и вынесоша Игоря . и се есть сынъ Рюриковъ»³⁶. У хронологічних розрахунках першої датованої звістки *Повісті временних літ* Олег прямо названий самостійним князем. У цій хронології, що охоплює час від Адама до смерті Святополка Ізяславича, який помер у 1113 році, початок правління Олега в Києві віднесено на 29 рік

³² Цит. за вид.: Грушевський М. Віймки з джерел до історії України-Русі (до половини XI віка) // Грушевський М. С. Твори : в 50 т. Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». Львів, 2004. С. 31. Порівн.: Mango C. The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople // *Dumbarton Oaks Studies*. Cambridge (Mass.), 1958, Vol. 3. P. 83–84.

³³ Термін А. М. Сахарова. Його інтерпретацію подій 860 року див.: Сахаров А. Н. «Дипломатическое признание» Древней Руси (860 г.) // *Вопросы истории*, 1976, № 6. С. 33–64. Его же. *Дипломатия Древней Руси* Москва, 1980. С. 57–59.

³⁴ Петрухін В. Я. *Легендарная история Руси и космологическая традиция* // *Механизмы культуры*. Москва, 1990. С. 105.

³⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 22.

³⁶ Там же. Стб. 23.

«Оумершу Рюрикови предасть княженъ свое Олгови».

Мініатюра Радзивілівського літопису. Л. 10

правління візантійського імператора Михайла, що зійшов на престол, за розрахунками літописця, в 852 році: «от первого лѣта Михайлова до первого лѣта Олгова Рускаго князя лѣт 29»³⁷.

Новгородський Перший літопис відмовляє Олегу в належності до князівської династії, позиціонуючи його тільки воєводою Ігоря: «И възрастшу же ему Игорю, и бысть храборъ и мудр. И бысть у него воєвода именем Олегъ, муж мудръ и храборъ»³⁸. Відповідно до цієї літописної версії Ігор сам виступає ініціатором вбивства Аскольда й Діра, посиляючись на своє князівське достоїнство:

...рече Игорь ко Асколду: «вы нѣста князя, ни роду княжа, нъ азъ есмь князь, и мнѣ достоить княжити»... И сѣде Игорь, княжа в Киевѣ, и бѣша у него Варязи и мужи Словенѣ, и оттолѣ прочии прозвашася Русью»³⁹.

Укладач *Повісті временних літ*, в розпорядженні якого був текст угоди, укладеної Олегом з Візантією у вересні 911 року,

³⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 18.

³⁸ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. С. 107. Згідно з реконструкцією О. О. Шахматова в первісній формі цієї літописної звістки Олег був названий князем: «И бысть у них кнѣзь именемъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ» (Шахматов А. А. *Разыскания о русских летописях*. Москва, 2001. С. 230. Ця характеристика, на думку Шахматова, була перенесена на князя Ігоря.

³⁹ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. С. 107.

де його названо «великим князем руським», не міг залишити Олега в статусі воєводи і відвів йому роль родича й опікуна Ігоря. В історичних повістях кінця XV століття він позиціонується як племінник Рюрика⁴⁰. А вже у складеному в 20–30-х роках XVI століття *Никоновському літописі* Олег постає прямим спадкоємцем Рюрикового княжіння і цілком самостійним князем Русі:

Умре Рюрикъ, княживъ лѣтъ 17; и предаде княжение свое Олгови, понеже отъ рода ему своего суща. И вдаде ему сына своего Игоря на руцѣ, понеже Игорьъ мал. бѣ дѣтескъ велми. От первого лѣта царства Михаила до 1-го лѣта Олгова Русскаго князя лѣтъ⁴¹.

У пізніх літописних компіляціях стверджується, що Олег був самостійним правителем. Свою княжу службу він почав у Новгороді. На Новгородщину ж у них переміщуються легендарні засновники Києва — представники полянського княжого роду Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь. Тут вони перетворюються на новгородських розбійників: «І чимало ті мужі і сестра їхня (а була вона хоробра і “вельми красна”. — *В. Р.*) зла творяше новгородцям, розбої чіняше у граді і по селах. Новгородські ж городяни Кия і мужів, і братів його, і сестру їхню Либідь спіймали і посадили в поруб (в'зницю). Всі вони — числом до тридцяти душ були хоробрі та сильні»⁴². Чимало років провели вони в сирому новгородському «порубі», поки перед загрозою неминучої смерті «Кий же і брати його почали плакати і бити чолом князю Олгу, мовлячи: “Пане-княже Олеже, яви милість рабам своїм, звели із темниці випустити, і ми підемо од граду сього і твоєї милості”». Змилостившись, Олег відпустив їх на свободу. Звичайно ж, ці «розбійники люті» вирушили на південь, де їм, згідно з логікою цього переказу, і належало заснувати Київ-град.

⁴⁰ Див.: Исторические повести в Древней Российской Вивлиоике. V. Подробнейшая история государей российских // Древняя Российская Вивлиоика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российской касающихся. Ч. XVI. Москва, 1791. С. 52–53. Порівн.: Гиларов Ф. Предания русской Начальной летописи. Москва, 1878. С. 28.

⁴¹ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. Т. IX. Санкт-Петербург, 1862. С. 15.

⁴² Жданов Ив. Русский былевой эпос. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 1895. Прил. VII. С. 605.

Історики нового часу були більш критичними у своїх судженнях відносно статусу Олега. М. С. Грушевський вважав, що Олег не був ані опікуном, ані воєводою Ігоря, а таким же князем як й Ігор — його попередником на київському столі. Історик не зміг вияснити, які династичні відносини були між ними: «Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в такому разі наші книжники не зробили б з Олега Ігорового воєводи, для урятування династичного принципу. Щось мусіло бути таке, що не дозволяло пристібнути Олега до пізнішої династії — і звідти ті штучні пояснення його ролі правителя»⁴³. Затятий радянський антинорманіст Б. О. Рибаків називав Олега пересічним норманським конунгом, який «незаконно і брехливо» заволодів Києвом⁴⁴. Польський історик Генрик Ловмянський, навпаки, не вважав за можливе говорити про «норманське завоювання» Києва під проводом Олега. У світлі історичних даних, Олег, на його думку, «виступає не як узурпатор, а користується надзвичайною симпатією та пошаною вже в язичницькі часи, він представляється народним багатирем. Таку популярність міг здобути князь, який не тільки захищає інтереси Русі в переможних походах, але й близький до її слов'янської культури»⁴⁵.

На близькі зв'язки Олега зі словенською правлячою династією вказував також Г. С. Лебедев, який бачив у ньому, представника однієї з п'яти-семи місцевих знатних династій Ладоги і Новгорода: «Більше століття (від середини VII ст.) ця слов'янська знать вбирала та асимілювала разом з іншими і варязький елемент. Вона уклала союз з Рюриком, і, можливо, до того самого роду належали Олег і Єфанда, Ігор, син Рюрика, і Ольга (у хрещенні — Олена), його дружина, просватана з Пскова. Імовірніше за все, саме такі споріднені фракції словенських династій на той час панували у всіх великих центрах Верхньої Русі, саме їм належала реальна політична та економічна влада... Після смерті варязького князя (Рюрика. — *В. Р.*) носієм політичних функцій став князь-жрець,

⁴³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. [Репр. вид.]. Київ, 1991. С. 406.

⁴⁴ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 179.

⁴⁵ Ловмянський Х. Русь и норманны. Москва, 1985. С. 142.

Віщий Олег. Концентрація сакральної, політичної, військової та економічної могутності в його руках, реалізована вперше в Ладозі, уможливила подальшу консолідацію північної федерації племен. Створення міжплеменного війська, а потім успішні походи з Новгороду на Київ і далі — на Царгород, забезпечили остаточне об'єднання Давньоруської держави у 882 році»⁴⁶. З цією думкою солідаризувався Л. Войтович, який доповнив її таким твердженням: «Олег (Helgi) походив із сім'ї старших конунгів Ладого шведського (готландського) походження. Він народився близько 850 року. Намагаючись закріпити своє становище в Ладозі й схилити на свій бік місцеву стару русь, Рюрик одружився із сестрою Олега і наблизив його до себе, а перед смертю призначив регентом при юному небожі Ігорі»⁴⁷. З такими «анкетними даними» кар'єра Олега задалася б улюб'я будь-які часи.

Натомість, О. В. Творогов, вважав Олега самодостатнім князем, що не перебував у спорідненості ні з Рюриком, ні з Ігорем⁴⁸. Немає підстав, здається, відмовляти Олегові в князівській гідності, навіть у тому разі, якщо він був *prince consort*, тобто співправитель Ігоря. Його ім'я, на думку О. О. Мельникової, «співвідноситься, з одного боку, з антропоніміконом давньоскандинавського (причому, саме давньоскандинавського, а не загальногерманського) героїчного епосу, а з іншого — з іменами сучасних йому (квазі-) історичних персонажів — представників датських і норвезьких локальних династій. Але саме родові перекази скандинавських конунгів і ярлів довікінгського часу й епохи вікінгів формували героїко-епічну традицію, і саме вони ставали героями епічних пісень і оповідей. Такими є Хельгі-Скьольдунг, Хельгі-Вельсунг Вбивця Хундінга (за Саксоном, він належить до роду Скьольдунгів), Хельгі з Хрінгарики та ін. з неї виходили *sækonungar* («морські конунги») — ватажки загонів і флотилій вікінгів, що діяли на заході та сході. Сини дрібних правителів, яким не було на що розраховувати вдома, набирали дружини й вирушали за море в пошуках багатства і — якщо особливо пощастить — земель, володарювання над якими надало б їм

⁴⁶ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. С. 215.

⁴⁷ Войтович Л. Призрак Олега Вещего // Tractus Aevorum: эволюция социокультурных и политических пространств. Т. 2. (Вып. 1). Белгород, 2015. С. 22.

⁴⁸ Творогов О. В. Древняя Русь: События и люди. Санкт-Петербург, 1994. С. 7.

реальну гідність конунга (*konungs tign*). Не виключено, що вихідцем із цього середовища був і той Хельгу, який опинився у Східній Європі, на чолі змішаного війська захопив Київ і став великим руським князем»⁴⁹.

Автор недавньої монографії про Олега Віщого — Є. В. Пчолов, слідом за А. А. Гірським ототожнює його зі скандинавським конунгом Хельгі, який правив у 890-х роках у Данії⁵⁰. Його чудесне перетворення на давньоруського князя сталося, на думку науковців, незадовго до 900 року. Вигнаний з Ютландії конунг вирушив, зрозуміло, в землю новгородських словен, де й зайняв вакантне місце померлого на той час свого «родича» Рюрика. Водночас така хронологія не визнається істотною перешкодою для ототожнення ютландського Хельгі з давньоруським Олегом, оскільки, хронологічна канва його правління на Русі, вибудована в літописі, сама по собі умовна. Пошуки серед скандинавських конунгів конкретного героя на ім'я Хельгу, який перетворився на давньоруського (київського) князя Олега, мені видаються безперспективними. Проте, зізнатися чесно, внаслідок такої еманції ім'я Віщого Олега було наповнене, як і належить гідності першого киево-руського правителя, сакральними конотаціями, оповите серпанком воєнної звитяги й слави.

СТЕЖКАМИ ВІЩОГО ОЛЕГА

Найважливішими історичними діяннями Олега вважається «об'єднання» Новгородської півночі з Київським півднем і організований ним переможний похід Русі на Візантію. Якщо для реконструкції останнього в київського літописця початку XII століття були надійні відомості, почерпнуті ним із тексту русько-візантійської угоди 911 року, то щодо історії утвердження Олега в Києві таких матеріалів у нього не було. Плутаними й суперечливими, як ми побачили, є літописні звістки про походження і статус Олега.

⁴⁹ Мельникова Е. А. Олегъ/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь С. М. Каштанова. Москва, 2005. С. 144–146.

⁵⁰ Пчолов Е. В. Олег Вещий. Великий викинг Руси. Москва, 2018. С. 27–29.

Не знайшла належного висвітлення в джерелах і його діяльність на Новгородській півночі.

Під 882 роком літописець у край лапідарно повідомляє про організацію Олегом військового контингенту й пунктирно окреслює маршрут пересування цієї експедиції на київський південь:

Поиде Олегъ поимъ воя многи Варяги . Чюдъ Словѣни . Мерю и всѣ Кривичи . и приде къ Смоленську съ Кривичи . и прия градъ . и посади мужъ свои . оттуда поиде внизъ и взя Любечъ . и посади мужъ свои . и придоста къ горамъ хъ Киевскимъ⁵¹.

Крім «варягів» професійних, треба думати, воїнів-найманців до складу загонів Олега літописець включив представників новгородських словен, чюдів, мерів і кривичів. Останні згадані двічі у цьому повідомленні. Літописні кривичі, як свідчать археологічні матеріали, були великою етнографічною групою східного слов'янства, що розселилася в міжріччі Ловаті, Західної Двіни і верхів'їв Дніпра. Ареал розселення власне смоленських чи дніпровських кривичів локалізується у верхів'ях Західної Двіни, Дніпра й Волги⁵². Укріпленим осередком цих переселенців із північного заходу став Смоленськ: «Кривичи иже сядять на верх Волги и на верхъ Двины, и на верхъ Днепра, их же град есть Смоленск»⁵³.

У *Новгородському Першому літописі* це місто пов'язується із здобичницькими війнами Олега: «И начаша юювати вьсюду и налезоша Дънепръ реку и Смольньскъ градъ»⁵⁴. Барвистими подробицями доповнено розповідь про появу Олега під мурами Смоленська в *Устюзькому літописному зводі*, укладеному в першій третині XVI століття:

...налѣзоста Днѣпръ рѣку, и придоста (Олег. — В. Р.) под Смоленск, и всташа выше города, и шатры изставиша многи разноличны цвѣты. Увидевше же Смольняне и изыдоша старѣйшины их к шатром и спросиша единого челоуѣка: кто сей прииде? Царь ли или князь в велицѣй славѣ? И изыде из шатра Олег, имый на руках

⁵¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 22–23.

⁵² Седов В. В. Смоленская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва, 1975. С. 241–242.

⁵³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 10.

⁵⁴ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. С. 107.

у себя Игоря, и рече Смольняниномъ: сей есть Игорь князь Руриковичъ Русский. И нарекоша его Смольняне государем и вдаси весь град за Игоря. И посади в семь намѣстники своя, а сам поиде по Днепру вниз, и приде к горам и узрета город Киев⁵⁵.

У традиційному для історіографії недавніх часів споживацькому способі прочитання літописних текстів, ці звістки трактувалися як «розширення меж володарювання» Олега. Генрик Ловмянський вважав, що на початку X століття Смоленськ перетворився на важливіший торговий центр Русі, ніж Ладога, звідки, на його думку, походив Олег⁵⁶. Вчений не сумнівався у достовірності літописної згадки про смоленський етап діяльності Олега. Проте, вагомим підстав вважати, що Смоленськ наприкінці IX–X століть був «князівсько-племінним» центром дніпровських кривичів немає. Археологічних підтверджень існування Смоленська раніше XI століття не виявлено⁵⁷.

Але поблизу цього міста, на віддалі 12 км знаходилося давнє варязьке лігвище — укріплене поселення і порт Гньоздово. Наприкінці IX–X століть тут жили скандинави, слов'яни й місцеві кривичі. Сумнівно, щоб багата гньоздовська еліта — добре озброєні воїни скандинавського походження⁵⁸, поступилася б «мужам» Олега функцією контролю над збиранням данини, торгівлею та організацією транспортних комунікацій. Їхня життєдіяльність забезпечувалася системою поселень на Дніпровсько-Ловатській ділянці шляху «із варяг у греки». На лівому березі Дніпра в районі Гньоздово починалася дорога до Сожа, що веде до Середнього Подніпров'я. Олегові, мабуть, вдалося домовитися з місцевою елітою та отримати можливість рухатися далі зі своїми людьми на південь, який на той час ще не становив значного інтересу для

⁵⁵ Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец) / подг. к печати и ред. К. Н. Сербиной Москва ; Ленинград, 1950. С. 6–7.

⁵⁶ Ловмянський Х. Русь и норманны. С. 137–138.

⁵⁷ См.: Авдусин Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии // Смоленск: К 1100-летию упоминания города в летописях. Смоленск, 1967. С. 71–72; Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Древний Смоленск // Советская археология, 1979, № 1. С. 76–82.

⁵⁸ Ширише див.: Ениосова Н. В., Пушкина Т. А. Гнѣздово — раннегородской центр эпохи формирования древнерусского государства // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств : материалы конф. Москва, 2012.

господарів Гньоздова. Основний напрямок їхньої торгівельної активності визначали східні зв'язки Окою і Волгою.

З припиненням імпорту арабського срібла в 970-ті роки, зміною маршруту торговельних шляхів функції цього ранньоміського центру переходять до літописного Смоленська. У складеному в 948–952 роках візантійським імператором Костянтином Багрянородним (908–959) творі *Про управління імперією* серед інших міст «далекої Русі», звідки вирушали судна в плавання до Константинополя, згадується і фортеця *Милиниска*⁵⁹. Цей топонім переконливо ідентифікується з назвою Смоленська, який став за часів княжіння Святослава Ігоровича у Новгороді одним із пунктів загальнодержавної мережі поселень на чолі з Києвом.

Ще одним градом, згаданим у літописах на шляху просування Олега до Києва, був Любеч. Розташований на лівобережжі Дніпра на захід від Чернігова він був відомий Костянтину Багрянородному як фортеця *Телючі*. Його згадка в русько-візантійській угоді Олега з Греками свідчить про його значуще місце в системі міської агломерації Київської Русі в епоху складання *Повісті временних літ*. Ця обставина, мабуть, і спонукала літописця приписати Олегові ініціативу посадки своїх «мужів» у Любечі й відповідно в Смоленську.

Прибувши до гір київських, Олег сховав частину своїх воїв на підступах до города: «похорони вои въ лодья . а другия назади остави». Розмістившись з іншою частиною своїх озброєних людей (також захованих у човнах) на березі Дніпра, Олег відправляє до Аскольда й Діра своїх послів, наказавши сповістити їм таке: «гость есмь . идемъ въ Греки от Олга и от Игоря княжича . да придѣта къ намъ к родом своимъ»⁶⁰. Цими улесливими словами Олега літописець сигналізує про його приналежність до одного з Аскольдом і Діром роду. Вони мали приспати пильність київських правителів. Ця тема набула подальшого розвитку в *Новгородському Першому* й *Никонівському* літописі:

Игорь же и Олегъ творящася мимоидуща, потаистася въ лодяхъ, и нѣкимъ дружинѣ своей повелѣ изыти на берегъ, сказал

⁵⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей / пер., коммент.; под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Изд. 2-е, испр. Москва, 1991. С. 44–45.

⁶⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 23.

Прибуття Олега до київських гір.
Мініатюра Радзивілівського літопису. Л. 11

имъ дѣла тайная, а сам творишеся болѣзнуа, и ляже в лодии. И посла к Асколду и Диру, глаголя: «гость есмь Подугорский, и иду в Греки от Олга князя и от Игоря княжича, и нынѣ въ болѣзни есмь, и имам много великаго и драгаго бисера и всякого узорочиа; аще же имамъ и усты ко устамъ рѣчи глаголити ваша ж къ вам, да безъ коснѣния приидите къ намъ»⁶¹.

Аскольд і Дір анітрохи не здивувалися появі купецького каравану й одразу ж прийшли на берег Дніпра, де «купці» розбили наметовий табір. Дочекавшись слушної нагоди, воїни Олега вискочили зі своїх укриттів і вбили князів. Водночас Олег їм заявив: «вы нѣста князя . ни рода княжа . но азъ есмь роду княжа . вынесоша Игоря . и се есть сынъ Рюриковъ»⁶². Застерігаючи істориків від надмірної довіри до цього літописного переказу, С. М. Соловйов свого часу добачав у ньому «спробу виправдати Олега, обґрунтувати право північних князів Рюрикового роду на володіння Києвом, де сіли хоч і не князі, а мужі Рюрика, що мали право володіти містом незалежно. Олег представлений не завойовником, а лише

⁶¹ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. Т. IX. Санкт-Петербург, 1862. С. 15. Порівн.: Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. С. 107.

⁶² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 23.

князем, який відновлює своє право, право свого роду, порушене зухвалими дружинниками»⁶³.

Літописну розповідь про захоплення Олегом Києва більшість дослідників розглядали як продукт усної народної творчості, запозичений упорядником *Повісті временних літ* з усних джерел. На думку М. І. Костомарова, ця розповідь має характер не тільки переказу, а ще й «старовинної пісні, в якій вигадка взяла гору над історичною правдою»⁶⁴. Вагаючись у визначенні форми цієї оповіді, О. О. Шахматов називав її народним переказом, що побутував у формі історичних пісень або розказаних прозою⁶⁵. Абсолютизуючи фольклорні (усні), міфо-поетичні витoki літописних переказів про Віщого Олега, багато вчених і досі вважають менш суттєвим питання про вплив «бродяжих сюжетів», запозичених літописцем із скандинавських саг та інших відомих йому літературних сюжетів і мотивів.

Проте є підстави вважати, що багато літописних епізодів, зокрема сюжет про захоплення Києва й інші військові хитрощі Олега, виписані на основі літературних зразків. Цю думку найбільш повно обґрунтував і розвинув на початку минулого століття М. Г. Халанський у своїй роботі «До історії поетичних сказань про Олега Віщого»⁶⁶. Літописну розповідь про здобуття Олегом Києва дослідник пов'язував з розповіддю старонімецької поеми *Ortinit*⁶⁷ про здобуття королем Ортінітом і його помічником і дядьком

⁶³ Соловьев С. М. Сочинения : в 18 кн. Кн. I: История России с древнейших времен. Т. 1–2. Москва, 1988. С. 132.

⁶⁴ Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. Кн. 5. Т. XIII. Санкт-Петербург, 1905. С. 316.

⁶⁵ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах // Шахматов А. А. Разыскания о русских летописях. Москва, 2001. С. 340–341.

⁶⁶ Халанский М. Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства народного просвещения, 1902. Ч. 342. № 8. С. 287–356; Журнал Министерства народного просвещения, 1903. Ч. 350. № 11. С. 1–40.

⁶⁷ Цей твір німецького героїчного епосу було записано верхньонімецькою в 1220–1230 роках на основі усних сказань, що побутували в германському світі протягом кількох століть. Інший, нижньонімецький варіант оповіді про Ортінита зберігся в скандинавській «Сазі про Тідрека Бернського», записаний в Норвегії близько 1250 року.

Елігом-Ельгою міста Судерса (Тіра). Коли недалеко від Судерса шлях кораблям Ортінита перегородила флотилія сирійського короля Махорея, Ортінит звелів своїм воїнам утекти, а сам назвався купцем, який везе товари з Франції до Суддерса. Ця заява Ортінита не викликала підозр, і його кораблям було дозволено увійти до гавані Судерса. Вночі «купці» переправилися на берег і на світанку, відтіснивши варту, зайняли місто. Для ознаменування перемоги Еліг підняв на царському палаці свій прапор⁶⁸. Цей герой у німецькій поемі й давньоруських літописах носить, по суті, тотожне ім'я: Eligas-Ельга (Олег) — Ельга. Подібність епізодів про взяття Судерса й Києва, а також тотожність імен героїв цих оповідань дали можливість М. Г. Халанському обґрунтувати найближчу спорідненість між розглянутими ним епізодом старонімецької поеми й літописним оповіданням, яке він називає «давньою київською піснею». Вчений вважав, що руські перекази про Олега могли перейти в німецьку епічну творчість через готське чи литовське посередництво.

Поширений у народній поезії різних народів епічний мотив з проникнення воїнів в уріплене місто хитрістю досить рано став надбанням книжкової культури. Найбільш повний огляд зародження, розвитку й поширення цього сюжету в усній та письмовій літературі свого часу було здійснено О. С. Орловим. Крім західноєвропейських, дослідник наводить також численні єгипетські, грецькі, римські, іранські й монгольські паралелі⁶⁹. Дещо згодом до цього реєстру О. О. Ридзевська додала ще одну літературну паралель, приурочену в ісландській сазі до плину воєнних змагань англосаксів з данцями в XI столітті⁷⁰. Проте найбільш яскравим у давньоскандинавській літературі, на її думку, є інший подібний епізод, який міститься в *Gesta Danorum* Саксона Граматика: «Hvitsercus (давньоскандинавський Hvítserkr) — син напівлегендарного данського героя Рагнара Лодброка, панує над Скіфією,

⁶⁸ Халанский М. Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства народного просвещения, 1902. Ч. 342. № 8. С. 333–334; 340–343.

⁶⁹ Див.: Орлов А. С. Сказочные повести об Азове. «История» 7135 года. Варшава, 1906. С. 158–227.

⁷⁰ Ридзевская Е. А. К вопросу об устных преданиях в составе древнейшей русской летописи // Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Москва, 1978. С. 65.

завойованою Рагнаром. Місцевий геллеспонтський князь, який марно намагався здолати його у відкритому бойовому поєдинку, заводить своїх воїнів до нього в місто під виглядом купців з візками, нападає на нього і здобуває перемогу»⁷¹.

У науковому співтоваристві вільного світу віддавна усталилася практика зіставлення цього епізоду в *Gesta Danorum* Саксона Граматика з літописною легендою про здобуття Києва Олегом. Переказуючи аргументи й міркування скандинавських учених, які вбачали в цьому оповіданні сліди переказу, викладеного Саксоном (зокрема, данського вченого І. Стеенструпа, який вважав, що Hvitserkr відіграє ту ж саму роль, яку відведено в літописах Аскольду й Діру, та А. Ольрика, який вважав виписане літописцем здобуття Києва історичною основою переказу про загибель Hvitserkr'a, що входить до циклу сказань про Рагнара та його синів), дослідниця, втім, не вважала за можливе в умовах радянської дійсності підтримати цю точку зору. «Чи такою тісною є близькість, — задавалася вона питанням, — між двома розглянутими тут оповідями, як вважають усі ці автори? Висунуте ними, якщо можна так висловитися, рівняння «Hvitserkr = Аскольд» і припущення про запозичення з того чи іншого боку (руського чи скандинавського) потопає... серед безлічі дуже близьких паралелей, приурочених до найрізноманітніших подій, епох і осіб, і до того ж у самих різних народів»⁷².

О. О. Ридзевська вважала, що розповідь Саксона Граматика і літописний переказ про здобуття Києва Олегом, незважаючи на їхню явну подібність, суть два варіанти одного й того ж самого поширеного літературного сюжету. Вони виникли й існували, на її думку, незалежно один від одного. Заперечуючи можливість взаємних впливів (руського на скандинавський і скандинавського на руський), вона тим часом вважала відкритим питання про руські паралелі в циклі про Рагнара Лодброка. А втім, перед нами

⁷¹ Ридзевская Е. А. К вопросу об устных преданиях в составе древнейшей русской летописи // Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Москва, 1978. С. 67. Латинський текст і його російськомовний переклад див.: Саксон Граматик. Деяния данов : в 2 т. / пер. с лат. А. С. Досаева. Москва, 2017 (Серия «Medievalia: средневековые литературные памятники»).

⁷² Ридзевская Е. А. К вопросу об устных преданиях в составе древнейшей русской летописи. С. 71–73.

не єдине, а тому не випадкове запозичення *Повістю временних літ* описів «військових хитроців» з *Gesta Danorum*. Таким є вплетений київським літописцем у канву розповіді про похід Олега на Царгород сюжет про пересування його кораблів «по суху». Йому відповідає виписаний Саксоном Граматиком епізод війни Рагнара Лодброка з жителями Геллеспонта (колоніальної «Холодної» чи «Великої» Швеції), в якому йдеться про встановлених на колеса бронзових коней, що до смерті налякали його ворогів.

В історії з Аскольдом і Діром літописцеві уявлялося важливим пов'язати їхню загибель з певним, упізнаним його сучасниками, місцем поховання одного й іншого:

...и оубиша Асколда и Диру . и несоша на гору и погребша и на горѣ . еже ся ныне зоветь Оугорское . кде ныне Ольминъ дворъ . на тои могилѣ поставилъ церковь святого Николу . а Дирова могила за святою Ориною⁷³.

Давньокиївська літописна традиція зберегла пам'ять лише про «Дірову могилу». Її місцезнаходження літописець приурочує до сучасної йому київської церкви святої Ірини. Ірининську церкву було зведено в часи правління Ярослава Мудрого неподалік Софії Київської.

Таким же упізнаним топографічним орієнтиром для сучасників укладача *Повісті временних літ*, але менш прозорим для нас було й *Угорське*. Ця місцина на краю Печерського плато в різних контекстах тричі (під 1146, 1151 та 1161 рр.) згадується в *Київському літописі*, складеному наприкінці XII століття. Походження цього київського топоніма зв'язують із звісткою *Повісті временних літ* про міграцію угрів у пошуках ними нової батьківщини:

Идоша Угри мимо Киевъ горою . еже ся зоветь нынѣ Оугорское и пришедьше къ Днѣпру и стаща вежами . бѣша бо ходяще аки се Половци . пришедь от востока и оустремишася чересь горы великия⁷⁴.

Цим повідомленням відкривається літописна стаття 898 року, доповнюючи наступну, вміщену в недатованій частині *Повісті временних літ*, звістку: «...паки идоша Оугри Чернии мимо

⁷³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 23.

⁷⁴ Там же. Стб. 25.

Руїни церкви
святої Трини
у Києві.

З акварелі
Михайла
Сажина.
1840-ві рр.

Києвъ . послѣже при Олзѣ»⁷⁵. На основі цих убогих і непевних свідчень середньовічного книжника вчені невтомно вибудовували різноманітні комбінації та реконструкції. Історики XIX століття Г. Еверс та С. А. Геденов, наприклад, вважали, що Аскольда і Дір були угорцями (уграми), тому й місце поховання Аскольда було названо *Угорським*⁷⁶. Збройним зіткненням із війовничими уграми пояснював походження назви цього урочища та В. О. Пархоменко: «Зіткнення з вуграми та місце загибелі Аскольда і його поховання літопис не дарма відповідно до народних переказів позначив назвою “Угорське”». Переможці угри поставили в Києві, на його думку, свого князя, «з’єданого літописцем з Аскольдом — Дірда чи Діра. Десятиліття півтора-два по тому, близько 903–907 рр., угорець Дірда або Дір був повалений родичем колишнього київського князя — Ігорем за сприяння норманського вікінга Олега, який саме нагодився в цей час»⁷⁷. Опинившись у потрібному місці й у потрібну годину, Олег надав підтримку киянам і у винагороду, на думку В. О. Пархоменка,

⁷⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 12.

⁷⁶ Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории. Кн. 2. Москва, 1825. С. 216–219; Геденов С. Варяги и Русь. Санкт-Петербург, 1876. С. 233.

⁷⁷ Пархоменко В. А. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега // Известия Отделения русского языка и словесности императорской АН. Т. XIX, кн. 1. Петроград, 1914. С. 230–231.

взяв Ігоря «під свою руку», але в Києві, «йому чужому, в абсолютно невідповідній і неінтересній для нього ролі земського князя», не залишився. Історик приготував йому інше призначення, відправивши його в погоню за «новим щастям», яке той і знайшов у Тмуторокані (біля південного узбережжя Таманської затоки). Якщо Олег для нього однозначно князь тмутороканський, то визначитися з Аскольдом — був він місцевим чи Тмутороканським князем дослідникові не вдалося.

Разом з тим свого часу ще А.-Л. Шльоцер розважливо стверджував, що назва *Угорське* походить від гори: «було воно місцем біля гори, так само як і давньокиївський Поділ»⁷⁸. Цю думку доповнюють спостереження сучасних фахівців, які стверджують, що первинна мотивація ойконіма Угорське пов’язана з географічним терміном *угор* у значенні гора, підвищення, схил гори/берега річки⁷⁹. Ось чому для укладачів *Никонівського літопису*, які невідразно уявляли собі київські топографічні реалії, Олег представлений як «гость Подугорський».

Як вже зазначалося, назва «Аскольдова могила» невідома давньоруським літописам. Її появі наука, за спостереженнями О. П. Толочка, зобов’язана творчості печерських ченців XVII століття. Ними було і винайдено на Печерську місце поховання Аскольда — уявного християнина⁸⁰. Поволі й непомітно назва «Аскольдова могила», за словами О. П. Толочка, «заступила» собою древній київський мікротопонім *Угорське*. У цьому мальовничому київському урочищі на Печерську з метою «вшанування пам’яті про Аскольда як християнина» архітектором О. Меленським у 1860 році було зведено Свято-Миколаївську церкву-ротонду. У її підвальному приміщенні, в яке вів спуск із зовнішнього боку кам’яної церкви святого Миколая, збудованої над уступом Печерської гори, показували могилу Аскольда. Була вона, за свідченням очевидців, обкладена камінням і «дуже давньою на вигляд». Однак археологічно вона не була обстежена,

⁷⁸ Шльоцер А.-Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке / пер. с нем. Дмитрий Языков. 1816. Ч. 2. Санкт-Петербург, С. 236.

⁷⁹ Железняк І. М. Київський топонімікон. Київ, 2013. С. 148.

⁸⁰ Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва: III. Чи знаємо ми, де знаходилася Аскольдова могила? // Київська старовина, 2000. № 5. С. 149–151.

Аскольдова
могила.
Малюнок
Тарас Шевченка

а після сумнозвісних руйнувань 30-х років минулого століття церкву разом із розташованим біля неї кладовищем було повністю знищено.

Проте, незнищеним і немеркнучим у віках залишається вкладений літописцем в уста князя-язичника Олега, після його утвердження на київських кручах, вислів: «и речѣ Олегъ се буди мати градом руським»⁸¹. Багато істориків добачали в цих словах своєрідний акт проголошення Олегом Києва столицею «об'єднаної держави». Тим часом ця формула (*мати градом*) несе в собі потужне ідеологічне навантаження. Персоніфікація міста в образі жінки була дуже поширеним явищем в архаїчному фольклорі багатьох народів світу. У системі образів есхатологічної поезії біблійних книг рубежу Старого й Нового Завітів «місто-мати» («місто-діва») ототожнюється з Небесним Єрусалимом. У новозавітній візії Іоанна Богослова Новий Єрусалим персоніфікується в образі «нареченої Агнця». Уособлення міста в жіночому образі матері й нареченої Спасителя втілює, таким чином, уявлення про Новий Єрусалим — ідеальну столицю Христової Церкви

⁸¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 23. В інших списках — «мати градомъ руськимъ». Див.: The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis / Edited and Collated Donald Ostrowski, with David J. Birnbaum and Horace G. Lunt [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume X. Pt. 1] 2003. P. 128.

і місце проживання Бога. Проголошуючи Київ вустами князя-язичника «матір'ю градом руським», літописець імпліцитно ототожнює його з Єрусалимом⁸². Окрім того, вкладене літописцем в уста язичницького князя твердження, на думку О. П. Толочка, «означає, що князівський рід нарешті досяг кінцевої станції призначення: пошуки нової батьківщини закінчено, і Київ відтепер буде центром володінь руських князів. Ця ж фраза підказує нам, що в процесі своїх мандрівок князівський рід виконав ще одне надзвичайно важливе завдання літописця: разом з ним на південь перенесено ім'я русі. Там, де рід зупинився, з'являється Руська земля»⁸³.

Здобуття Олегом Києва/віднайдення землі обітованої, тобто *Руської землі* зумовлено, не в останню чергу, логістикою великого Дніпровського путі. Ставши для модерної історіографії основою «єдиної Русі», шлях із *Варяг в Греки і з Грек по Дніпру* в настановах старокіївського книжника початку XII століття мав, здається, інше, більш значуще призначення:

...бѣ бо путь изъ Варягъ в Греки . и изъ Грекъ по Днѣпру . и верхъ Днѣпра волокъ до Ловоти . и по Ловоти внити в-Ылмеръ озеро великое . из него же озера потечеть Волховъ и втечетъ в озеро великое Нево . и того озера внидеть устье в море Варяжское . и по морю ити до Рима а от Рима прити по тому же морю ко Царюгороду а от Царягорода прити в Понтъ моря . в неже втече Днѣпръ рѣка Днѣпръ бо потече из Оковьского лѣса и потечеть на полъдне . а Двина с тогоже лѣса потечет . а идеть на полунощье и внидеть в море Варяжское . и с того же лѣса потече Волга на вѣстокъ . и втечетъ семьюдесять жерель в море Хвалиское . тѣмже и из Руси можетъ ити по Волзѣ в Болгары и въ Хвалисы и на вѣстокъ дойти въ жребии Симовъ . а по Двинѣ въ Варяги . изъ Варягъ до Рима . от Рима же и до племени Хамова а Днѣпръ втечетъ в Понетское море жереломъ . еже море словеть Руское⁸⁴.

⁸² Ширше див.: Данилевский И. Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: Человек в истории. 1998. Москва, 1999. С. 134–150; Ричка В. М. «Київ — Другий Єрусалим» (З історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ, 2005.

⁸³ Толочко А. Очерки начальной руси. С. 97.

⁸⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 7.

Його докладний опис у літописному творі знадобився упорядникові *Повісті временних літ*, імовірно, для того аби виправдати відвідини апостолом Андрієм «гір київських», на яких, згідно з його пророцтвом, «восияеть благодать Божья . имать градъ великъ быти . и церкви многи Богъ въздвигнути имать»⁸⁵. Літописець відправляє апостола Андрія з візантійського Херсона (Корсуня) у південно-західному Криму транзитним шляхом по Дніпру, який приводить його спочатку до Києва, а потім до Новгороду й далі до Рима. Шлях Олега до «гір київських» окреслено у зворотному напрямку — з Новгороду до Києва. Поєднує ці описи бажане для обох героїв місце зупинки, окреслене (в одному й іншому випадку) локусом *київських гір*.

Літописна лексема «гора», «гори київські» поняття принципово важливе, що має добре розпізнаване ціннісне, насамперед сакральне оснащення. Освячені ходою апостола Андрія, а також пророцтвом, вкладеним літописцем в уста князя-язичника Олега, «київські гори» своєрідно маркують сакральний центр світлоносного, правовірного, згодом християнського світу. У міфопоетичній та релігійній картині світу міфологема шляху, як показав В. М. Топоров, постає як модель набуття героєм якихось сакральних цінностей і пов'язаних з ними змін статусу: «У міфологемі шляху акцент ставиться на його негомогенності, на тому, що він будується по лінії всезростальних труднощів і небезпек, що загрожують міфологічному герою-мандрівнику і навіть його життю. У дорозі виділяється початок, вихідний пункт, тобто те місце, в якому знаходиться міфологічний герой або учасник відповідного ритуалу в момент початку дії, кінець шляху (мета руху), кульмінаційний момент шляху... Через очевидну ясність початок шляху іноді не описується докладно, розгорнуто чи навіть залишається зовсім не вказаним. Кінець шляху — протилежний початку локус у тому відношенні, що він завжди є метою руху, його явний чи таємний стимул. Кінець утворює головне силове поле простору, без подолання якого центр недоступний. У цьому кінці знаходяться вищі сакральні цінності, визнані в даній моделі світу, або основна перешкода, небезпека, загроза, які, будучи подолані або усунені, безпосередньо відкривають доступ до цих

⁸⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 7.

сакральних цінностей і пов'язаної з ними зміни статусу (людина стає святим, подвижником або героєм, казковий герой — царем чи богом»⁸⁶.

Отдже той, хто досяг жаданого кінця шляху завжди має вищий статус, ніж він мав на початку шляху. У випадку з апостолом Андрієм такого статусу набувають київські гори, на яких засяє «град великий» Київ. У свою чергу, його завоювання Олегом вивищує статус останнього: тут він стає «великим князем Руським», володарем «всѣх сущих под. роукою его свѣтлых и великих князь . и его великих боярь»⁸⁷. Подоланий Олегом багатотрудний шлях із Новгороду на Київський південь в очах істориків нового часу постав актуальною реальністю, що підтверджує істинність єдності його подорожей.

Натомість М. С. Грушевський вважав Дніпровський похід Олега на Київ сумнівною вигадкою літописця, пропонуючи взагалі вилучити його зі сфери достовірних фактів ранньої історії Київської Русі. Водночас учений проникливо зазначав, що вектор руху Олега все ж таки був обраний літописцем не випадково: він зумовлений традицією напряду завоювань Києва «варязькими династами» з Новгороду⁸⁸. Таких завоювань в історії Русі було кілька — спочатку воно було здійснено Аскольдом і Діром, потім Олегом й Ігорем. Після трагічної загибелі Ігоря саме з Новгороду прийшов успадкувати київський престол його син Святослав (про посадництво Святослава в Новгороді повідомляє Костянтин Багрянородний у своєму описі Дніпровського шляху). Посадовлений ним на новгородському столі Володимир Святославич, за допомогою варязьких найманців і новгородців у 978 році захопив Київ. Так само вчинив і його син Ярослав через якихось три десятиліття. Ця тенденція, за словами М. С. Грушевського, «стоїть очевидно в зв'язку з одного боку — з змаганнями Новгородців до політичної автономії... з другого боку вона опирається на старій традиції Новгороду, як старшого по Києві

⁸⁶ Топоров В. Н. Пространство и текст // Топоров В. Н. Текст: семантика и структура. Москва, 1983. С. 259.

⁸⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 33.

⁸⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. 1991. С. 382.

стола, резиденції престолонаслідника, звідки той приходить до Києва. В такій позиції бачимо Новгород уже за Ігоря, а пізніші факти як запанування Володимира і Ярослава над Києвом підтримали і зміцнили це значіння Новгорода в потомстві Ярослава. Новгородські князі фактично показалися будучими київськими князями; Новгород се розсадник київських князів, руська *vagina regum*»⁸⁹.

Прагнення Новгорода до політичної автономії, що виразно виявилось в епоху завершення роботи над упорядкуванням *Повісті временних літ* також, мабуть, було одним із чинників, що спонукали інтерес нашого книжника до історії взаємин Києва й Новгорода, виявлення значення і ролі новгородських князів та їхньої життєвої долі. Під 1102 роком літописець повідомляє про те, що київський князь Святополк Ізяславич та Володимир Мономах уклали якусь угоду, «яко Новугороду быти Святополчю . и посадити сынъ свои в нем . а Володимеру посадити сынъ свои в Володимири»⁹⁰. Та це не прийшлося до вподоби новгородцям, хоч син Мономаха Мстислав, демонструючи готовність підкоритися умовам цієї угоди, слухняно прибув до двору київського князя. Проте новгородці висловили рішучий спротив такому рішенню:

...и рѣша Новгородци Святополку . се мы княже прислани к тобѣ . и ркли ны тако не хотим Святополка . ни сына его . аще ли 2 главѣ имѣть сынъ твои то пошли и . а сего ны дал Всеволодъ . а въскормили есмы собы князь . а ты еси шель от нас . и Святополкъ же многу прю имѣвъ с ними . онѣм же не хотѣшим . поимше Мстислава придоша Новугороду⁹¹.

Ці прагнення новгородців рубежу XI–XII століть на право самим визначати кого вибирати собі в князі, літописець переносить у минуле. Прикладом такої ретроспекції є, очевидно, розповідь 862 року про вигнання варягів «за море» та пошуки «собѣ князя . иже бы володѣлъ ...и судилъ по праву»⁹². У реаліях того часу

⁸⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. 1991. С. 411.

⁹⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 275.

⁹¹ Там же. Стб. 276.

⁹² Там же. Стб. 19.

виписаний літописцем під 970 роком й епізод про новгородців, що прийшли в Київ до Святослава з проханням поставити їм князя: «в се же время придоша людие Нооугородьстии . просяще князя собѣ . аще не поидете к намъ то налѣземъ князя собѣ»⁹³. До цього кола ідей та уявлень початку XII століття слід віднести, як уявляється, і літописну оповідь про Дніпровський похід Олега і його вокняжіння в Києві.

Географічне розташування центрів скандинавського панування у північно-західній частині Європи, розміщених на перехрестях водних систем відкривало для Олега можливість руху як на захід — до Балтики так і на схід — по Волзі, а також через Оку, Сіверський Донець і Дон⁹⁴. Вихід із Приладожжя і Поволхов'я на Волгу і рух униз Волгою до Булгара були опановані не пізніше середини IX століття⁹⁵. Звістки східних авторів про участь русів у міжнародній торгівлі свідчить про те, що їм добре був відомий напрямок шляху купців-русів на Близький Схід. До того ж слід зауважити, що про існування Києва, але без його точної локалізації, араби дізналися в X столітті, а Дніпро взагалі став відомий арабо-перським авторам лише в XII столітті⁹⁶. Такою була логістика в реаліях окресленого звістками літописів часу перебування Олега на Новгородській півночі. Чи був він першовідкривачем, якому вдалося розвідати шляхи, що ведуть на київський південь, і здійснити таку ризиковану подорож, мабуть, так і залишиться загадкою. Поява Олега в Києві осмислена київським літописцем за звичайною для середньовічної літератури міграційною схемою приходу героя звідкись із-зовні.

Яскрава і динамічна розповідь *Повісті временних літ* про завоювання Олегом Києва читається на одному подиху, через що,

⁹³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 69.

⁹⁴ Основним варіантом Волзького шляху у IX столітті був, за історико-археологічними та нумізматичними матеріалами, перехід по Дону на Волгу (Див.: Дубов І. В. Великий Волжский путь. Ленинград, 1989. С. 214).

⁹⁵ Мельникова Е. А. Балтийско-Волжский путь в ранней истории Восточной Европы // Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII веков : материалы междунар. науч. симпозиума. Казань, 8–10 сент. 1998 г. Казань, 1999. С. 80–81.

⁹⁶ Коновалова И. Г. Путь купцов-русов на Восток // Средневековая Русь. Москва, 2006. Вып. 6. С. 27–28.

либонь, вона і сприймається багатьма дослідниками як тріумфальне сходження цього щасливця на київський престол і водночас спонукає підозрювати в цьому якусь змову. Успіх Олега пояснювали наданою йому підтримкою місцевої киево-полянської знаті: «Олег домігся київського трону, домовившись із місцевими спільнотами, яке мали приводи для невдоволення своїми князями. Після того як Олег утвердився на Русі, його варязькі воїни взяли собі нову назву («прозвашася русью») ... тобто виступали не як завойовники, а, навпаки, асимілювалися, були поглинені довколишнім середовищем. І сам Олег, у світлі історичних даних, виступає не як узурпатор, а користується надзвичайною симпатією та пошаною вже в язичницькі часи, він є народним героєм — богатирем»⁹⁷. Привід до невдоволення киян своїми князями вчені найчастіше вбачали в їхній соціальній та релігійній політиці. Її жертвою, на думку М. Ю. Брайчевського, і став «реформатор» Аскольд, який навернувся в християнство: «активна політика, яку здійснює останній, подобалася далеко не кожному. Серед гасел, якими могла скористатися опозиція, на першому місці було християнство... язичництво не збиралося поступатися християнству; тому опір Аскольду цілком логічно мав набрати форми антихристиянської, проязичеської конфронтації. На неї і спирався Олег»⁹⁸. Захоплення Олегом влади в Києві уявлялося дослідникові не актом зовнішнього завоювання, а державним переворотом. При тому автор залишає без відповіді питання про те навіщо знадобилося «консервативним колам» київської громади так далеко шукати «виразника реакційних сил» для перевороту в невеликому й маловідомому тоді ще в далеких і близьких світах Києві?

Дніпровський похід Олега і його наступне утвердження в Києві, на думку багатьох сучасних дослідників, мало своїм одномоментним наслідком об'єднання Києва й Новгорода в одне «державне» ціле. Ці, не позбавлені певної політико-ідеологічної закваски, уявлення, прив'язані білими нитками до літописного повідомлення 882 року, згідно якого Олег, покидаючи Новгород «оустави дани Словѣномъ Кривичемъ и Мери и устави Варягомъ

⁹⁷ Ловмянський Х. Русь и норманны. С. 142.

⁹⁸ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. С. 79.

дань даяти от Новагорода гривенъ 300 на лѣто мира дѣля . еже до смерти Ярославѣ . даяше Варягомъ»⁹⁹.

Ця звістка відбиває пізнішу практику оподаткування новгородських словен та інших етнічних груп населення краю князівською владою. А вжитий тут термін «мира деля» є відповідником скандинавського терміна, що означав винагороду найманій дружині: *tributum quod mir vocatur* (податок, що називається «мир») ¹⁰⁰. Отже, в цій літописній статті *Повісті временних літ* ідеться про винаймання Олегом у Новгороді дружинників для участі в поході на Київ. Сумнівно, щоб йому вдалося оподаткувати новгородських словен, кривичів і мерю і в такий спосіб прив'язати їх усіх до своєї колісниці.

Тим часом ідея володарювання Олега над «усією Руською землею» стала однією з улюблених у літературі Московського монархічного царства. Вона знаходить свій розвиток у колі літописних компіляцій XVI–XVII століття. Однією з найбільш авторитетних таких пам'яток був *Никонівський літопис*, складений у початковій редакції наприкінці 20-х років XVI століття канцеляристами московської митрополичої кафедри. Повідомляючи про вокняжіння Олега в Києві, її укладачі не без гордошів стверджують про те, що цей князь, «облаша всею землею Русскою. И бѣша у него мужи Варязи и Словене, и отголѣ прочии прозвашася Русью. Сий же Олег нача города ставить, и дани устави по всей Русстѣй земле; Словеномъ и Кривичамъ и Меряномъ дань даяти Варягомъ, а от Новагорода триста гривенъ на лѣто мира дѣля, еже и нынѣ даютъ. И могы ины страны притяжа къ Рустѣй землѣ и дани възложи на нихъ»¹⁰¹.

Наукова думка нових часів була стриманішою. Історики дореволюційної формації були вельми обережні й критичні в оцінці «об'єднавчої» діяльності Олега. Наприклад, В. О. Ключевському появу Рюрика в Новгороді здавалося «незручно вважати початком Російської (Давньоруської. — В. Р.) держави: тоді у Новгороді

⁹⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 23–24.

¹⁰⁰ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. Москва, 1993. С. 323.

¹⁰¹ Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. Т. IX. С. 15.

виникло місцеве і до того ж короткочасне варязьке князівство. Російська (Києво-Руська. — *В. Р.*) держава заснувалася діяльністю Аскольда і потім Олега: з Києва, а не з Новгороду пішло політичне об'єднання руського слов'янства; Київське князівство цих витязів стало зерном того союзу слов'янських та сусідніх із ними фінських племен, який можна визнати первісною формою Руської держави»¹⁰².

Своєю чергою, Д. І. Іловайський також справедливо зазначав: «ніяка бродяча зграя — все одно місцева чи та, що прибула із замор'я — не могла об'єднати (та ще притому в короткий час) і міцно згуртувати в одне політичне тіло численні племена, що розселилися на рівнинах Східної Європи, дати їм єдність не тільки політичну, а й національну. Це не в порядку речей. Для такої єдності потрібно було однорідне й міцне ядро»¹⁰³. Таким територіально-політичним ядром у формуванні основи Давньоруської держави стало Середнє Подніпров'я. На думку О. Є. Преснякова, «момент, коли новгородський варязький центр, який дав себе знати ще в IX столітті, вступив у міцний зв'язок із Київською Руссю, встановити надзвичайно важко. Але найімовірніше, що об'єднання під однією владою Києва й Новгороду відбулося за Ігоря»¹⁰⁴. Солідарний з ним був і М. С. Грушевський, який приблизно в той саме час вмотивовував, що «варязька теорія була приладжена ad maiorem gloriam Новгороду і його політичних тенденцій супроти Києва... За сими тенденційними конструкціями, що мали підчеркнути споконвічну автономність Новгороду, а для того доказували його так сказати — історичне старшинство перед Києвом, що був мовляв здобутком Києва, а не навпаки, — зникла пам'ять про реальні відносини обох систем, київської і новгородської. Пропав для нас майже безслідно сей многоважний в історії Руської держави момент — стріча і сполучення сих двох

¹⁰² Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. Т. 1. Курс русской истории. Ч. 1 / под ред. В. Л. Янина Москва, 1987. С. 159.

¹⁰³ Иловайский Д. И. Разыскания о начале Руси: вместо введения в русскую историю: с присоединением вопроса о гуннах. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 1882. С. 165.

¹⁰⁴ Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. Москва, 1993. С. 317.

політичних систем»¹⁰⁵. Ці положення й висновки, обґрунтовані авторитетними знавцями історії Київської Русі в подальший час, були занехаяні.

У радянській історіографії з властивою для неї зневажливою манерою заперечення скільки-небудь помітної ролі варягів у становленні давньоруської державності, обґрунтовувалася хронологічна першість княжого столу в Новгороді й подальше його перенесення до Києва по «шляху із Варяг в Греки», якому відводилася роль стержня, вздовж якого утворилася «відносно єдина» Давньоруська держава з центром у Києві. Об'єднання двох центрів в одну велику державу сталося, на думку Б. Д. Грекова, «без усякої участі варягів. ...саме Новгород зумів накопичити достатньо сил, щоб здійснити великий похід на південь і зайняти Київ»¹⁰⁶. Ці положення були підтримані та розвинені Д. С. Лихачовим. Будучи полум'яним прихильником ідеї загальноруської єдності, учений стверджував, що Віщий Олег перетворив Київ на столицю Русі. Олег, на його думку, «визнається руським князем тільки з того часу, коли він сів у Києві. Отже, влада київського князя чітко усвідомлюється як загальноруська: доки Олег княжив у Новгороді, він був лише місцевим князем»¹⁰⁷. Після приходу Олега до Києва під його владою, стверджують сучасні російські історики, опинилася витягнута на понад тисячу кілометрів з півночі на південь територія¹⁰⁸. Проте, важко уявити, як невеликій, нехай і добре озброєній, розбійницькій армії миттю вдалося підкорити своїй владі таку величезну й аж ніяк не безлюдну (співмірну за протяжністю з островом Ява¹⁰⁹) територію.

Подібні усталені й досі непохитні погляди спонукають згадати про визначальну для розвитку радянської історіографії роль

¹⁰⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. С. 420.

¹⁰⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь. Гос. изд политической литературы, 1953. С. 453.

¹⁰⁷ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет / подг. текста, пер., статьи и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2007. С. 397.

¹⁰⁸ Див.: Горский А. А., Кучкин В. А., Лукин П. В., Стефанович П. С. Древняя Русь: Очерки политического и социального строя. Москва, 2008.

¹⁰⁹ Див.: Горский А. А. Формирование системы посадничества на Руси // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств : материалы конф. Москва, 2012. С. 51.

марксистских установок у науці. Дерективним документом для істориків стали навіть учнівські хронологічні виписки Карла Маркса, який, намагаючись скласти уявлення про історію Східної Європи, залишив такі замітки: «В 860 г. скандинавские искатели приключений варяги [следовательно, еще при Михаиле III] покорили страну, лежащую между Западной Двиной, Окой и Белым морем, объединившись со славянским и прочим населением, образовали народ руссов; распространились затем вниз по Днепру на юг, откуда стали угрожать Греческой империи и Константинополю. {Так возникли} сначала 2 государства: Киев и Новгород: первый {новгородский} князь Рюрик, обычно датируется 862–879; его сын Игорь несовершеннолетний; вместо него Олег, опекун и правитель до своей смерти 912. Олег подчинил также второе русское государство Киев, переносит туда (892) местопребывание правительства»¹¹⁰.

В основу «звичайної» схеми¹¹¹ становлення й історичного розвитку Київської Русі покладено, сформовані літописцем початку XII століття уявлення про поділ Русі на Новгородську й Київську «половини», сполучною магістраллю між якими був шлях «із Варяг в Греки». З моменту появи в тексті Повісті временних літ цей шлях, за справедливим зауваженням А. Л. Нікітіна, став відігравати важливу роль в історіографії, «ставши основою ідеї “єдиної Русі”, яка насправді розвивалася протягом IX–XI ст. у межах двох незалежних і, мабуть, мало сполучених один з одним центрів — Києва на півдні й Новгорода на півночі»¹¹².

Основний напрямок торговельно-економічних зв'язків ранньоміських центрів скандинавського панування на північному заході визначали, як уже зазначалося, східні зв'язки. Вони згасають із припиненням імпорту ісламських монет у 970-ті роки. До

¹¹⁰ Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса / под ред. В. Адоратского. Москва, 1938. С. 42.

¹¹¹ Запропоноване Михайлом Грушевським ще на початку минулого століття (Див.: Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славяноведению / под ред. акад. В. И. Ламанского. Санкт-Петербург, 1904), це визначення залишається слушним і донині.

¹¹² Никитин А. Л. «Хождение» апостола Андрея и путь «из варяг в греки» // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 6. Ч. II. Москва, 1994. С. 360.

початку XI століття Східна Європа «не була об'єднана спільним простором економічної діяльності і, тим більше, загальним політичним простором. Археологічні дані свідчать, що в Східній Європі ми маємо справу не з єдиною мережею торгових комунікацій, що рівномірно покриває територію, а з кількома різноспрямованими і різночасними магістралями — по суті, двома окремими і функціонуючими незалежно одна від одної далекими торгівлями. Хронологічно першою і, мабуть, найпотужнішою була торгова магістраль вздовж Волзького шляху — в Булгарію, Хазарію і країни халіфату. Вона була розвідана в середині VIII століття, а з кінця IX століття почала працювати з регулярністю конвейєра, викачуючи на північ Європи арабське срібло в промислових масштабах. На століття пізніше, наприкінці IX століття, інша частина русів, що з якихось причин опинилася на кромці східноєвропейських степів, розвідала новий маршрут — униз по Дніпру, через степи кочівників, у Чорне море, Візантію та Середземномор'я. Саме з цією дніпровською групою русів буде пов'язане виникнення політичної організації в Східній Європі. Група, зайнята далекою торгівлею вздовж Великого Волзького шляху, так ніколи і не конвертувала своє економічне процвітання у політичне домінування»¹¹³.

Отже, початки давньоруської державності губляться не в Новгороді чи Ладозі, звідки нібито об'єднавчі імпульси поширювалися на Київський південь. Навпаки, наявні археологічні матеріали переконливо свідчать, що вектор процесів ендегенного соціального розвитку східного слов'янства проходив у протилежному, порівняно з поширенням у Східній Європі варязьких старожитностей, напрямі, тобто з півдня на північ.

Віщий Олег не був об'єднувачем Новгорода з Києвом і засновником «Давньоруської держави» з притаманними подібним середньовічним утвореннями політичними інститутами. Процеси формування державності на Новгородській півночі й Київському півдні відбувалися асинхронно і нерівномірно. До того ж не треба перебільшувати ступінь політичної міцності та й виразності цих первісних об'єднань. Віддалені один від одного сотнями кілометрів, покритих густими лісовими масивами й непрохідними

¹¹³ Толочко А. Очерки начальной руси. С.175 – 176

болотами, ці протодержавні утворення були різними як за рівнем набутого соціально-економічного, політичного і культурного досвіду, так і за етнічним складом. Упродовж IX і більшої половини X століття вони ще не походили на сполучені посудини, а розвивалися незалежно одне від одного. Проте ключі від «варязької брами» — Новгороду були в руках Києва, який набував у цей час дедалі виразнішої міці.

Розділ 2

КОРІНЬ І КРОНА

*«...не в малій і невідомій країні вони
(перші київські князі. — В. Р.) радили,
а в Руській, що відома, й про яку чували
по всіх чотирьох кінцях землі».*

«Слово про Закон і Благодать»
київського митрополита Іларіона
середини XI століття

За володарювання Олега та Ігоря Київ ще не мав своєї міської інфраструктури. Наявні археологічні матеріали фіксують формування впродовж VII–IX століть цілої групи поселень, що простягалися на пасмах київських гір від Кирилівських висот на півночі до Замкової та Старокиївської на півдні. У межах цієї історичної території виявлено залишки слов'янської ліпної кераміки так званого корчацького типу, тогочасні знаряддя праці, а також дорогоцінні ювелірні вироби: срібні з позолотою прикраси, фібули — застібки для плащів, візантійський срібний посуд тощо. Значну частину цих старожитностей знайдено на Замковій горі, яка була найвищою серед київських гір (сягала 70 м заввишки). Вона й була, на думку П. П. Толочка, висхідною точкою зростання й розвитку Києва¹. Крутизна її схилів перетворювала цю гору на неприступну фортецю. Зведення укріплень на краю Старокиївського плато (там, де тепер садиба Національного історичного музею України) відносять до VI — початку VII століття. Тут археологами виявлено залишки давнього городища із залишками житла з керамікою так званого празько-корчацького типу, комплекс речей побутового й господарчого призначення, а також візантійські монети, що належать до часів правління імператорів Анастасія I (498–518 рр.) і Юстиніана I (527–565 рр.). Городище на Старокиївській горі зазвичай пов'язують з «градом» Кия, де знаходився воєнно-адміністративний і культовий центр полян. Однак, як показують дослідження останнього часу, плин життя на цьому городищі не був безперервним. У IX–X століттях тут знаходився

¹ Толочко П. П. Древний Киев. Київ, 1976. С. 16–21.

великий язичницький некрополь, який перикривав всю площу давнього городища на Старокиївській горі. Натомість, основні житлові й торгові квартали розміщувалися майже до самого кінця X століття на Подолі, поблизу Дніпра². Перші житлові й інші споруди з'явилися на Старокиївській горі лише за часів правління княгині Ольги.

Олегів град археологи пов'язують із городищем на схилах Лисої гори (літописної Хоревиці, пізніше Юрковиці) поблизу укріпленої пристані в річковій гавані Почайни на Подолі. Лиса гора в давнину являла собою два, розділені один від одного неглибокою лощиною мисоподібні уступи корінного високого берега Дніпра, і за своїми зручними топографічними умовами не програвала сусіднім пагорбам — Щекавиці й навіть Старокиївській горі. Археологічними розкопками, окрім так званих зарубинецьких старожитностей, тут виявлено також ранньодавньоруські матеріали: залишки жител, кераміки й поховання IX–X століть³. Про існування городища на Лисій горі свідчать і залишки валів, які добре проглядалися ще в XIX — першій половині XX століть, а також знахідки монетних скарбів, кам'яних фундаментів будівель і відокремленого могильника, де є й поховання скандинавського типу. Наїжачившись дерев'яним частоколом укріплень, підперезаний валами і ровами «город» Олега став місцем зосередження його дружинників, які ділили зі своїм ватажком усі тяготи військово-польового побуту, здобич, а також стіл і дах його дому.

ІГОР І ОЛЬГА

Кількісний склад родичів і соратників, які становили коло людей київського дому Олега, було, очевидно, не вельми численним. Крім Ігоря та Ольги, про шлюбний союз яких мова попереду, за дубовим столом у княжій світлиці гомоніли між

² Зоценко В. Скандинавские древности и топография Киева «дружинного» периода // Ruthenika: Щорічник історії та археології Східної Європи. Т. II. Київ, 2003. С. 30–32.

³ Максимов Є. В., Орлов Р. С. Могильник X ст. на горі Юрковиці у Києві // Археологія, 1982. Вип. 41. С. 63–72.

собою Карл, Інегельд, Фарлоф, Веремуд, Рулав, Гуди, Роуальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид. Згадані в тексті русько-візантійської угоди 911 року, наведеному із доповненнями літописця у *Повісті временних літ*⁴ вони являли собою близьке оточення Олега, кровно-родинний, за визначенням О. В. Назаренка, колектив⁵. Таке співтовариство відповідає поняттю «люди дому». Відоме багатьом, складеним у різні часи й різними мовами, середньовічним джерелам воно означає «певний соціум, об'єднаний вождем, який користується різним ступенем влади над іншими його членами». Багатовікове побутування цього терміну в різномовних пам'ятниках свідчить, на думку Т. М. Калініної, про якусь стійку форму спільності людей, заснованої на кровно-споріднених зв'язках⁶.

Близьких родичів Олега літописи не називають. У *Повісті временних літ* він представлений дбайливим і чуйним опікуном Ігоря. Літописець згадав про нього через одинадцять років після вокняжіння Олега в Києві: «В лѣто 6411. (903) Игореве же възрастьшю . и хожаше по Олзѣ и слушаша его . и приведоша ему женоу от Пьскова . именемъ Олгу»⁷. У цій короткій літописній статті й заховалася перша згадка про героїню ранньої історії Київської Русі — княгиню Ольгу. Здається, старокиївський книжник тут приберіг яскраві барви для подальших описів її діяльності на майбутнє. Тональність пізнішого *Літописця Переяславля Суздальського*, що дублює цю звістку, вже не така стримана. Княгиню Ольгу предствлено в ньому з більшим пієтетом:

Игореви възрастьшю и ходжаше по Олзѣ и всю волю его творя. Приведоша емоу женоу от Плескова именемъ Олгу острооумною и корень и основание вѣрѣ Християнъстеи и нам вождѣ⁸.

⁴ Див.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 33.

⁵ Назаренко А. В. Князь и дружина в эпоху договоров Руси с Греками // Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура / под ред. Н. А. Макарова и А. Е. Леонтьева. Москва : Вологда, 2014. С. 18.

⁶ Калинина Т. М. Термин «люди дома» («ахл ал-байт») у Ибн Фадлана по отношению к обществу русов // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. Москва, 1995. С. 134.

⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 29.

⁸ Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов). Москва, 1851. С. 8.

Каплиця
(«часовня»)
княгині Ольги
в Пскові

Питання походження княгині Ольги не знайшло належного висвітлення в давньоруських писемних джерелах. Звістки про її родовід і батьківщину обмежуються згадками *Пьскова/Плѣскова, Плесковской странѣ* (землі. — В. Р.) і «кореня варяжського» («от Варяг княжського племени»). У найдавніших *Житіях* рівноапостольної княгині Ольги, відомих за списками давньоруських Прологів першої половини XIV століття, відсутні, за спостереженнями О. В. Лосєвої, будь-які згадки про її походження й родинні зв'язки⁹. Натомість інша група житійних списків позиціонує її уродженкою російської Півночі. У середині XVI століття було створено псковську редакцію тексту *Житія* княгині Ольги, складено його розлогу редакцію¹⁰. У цих пам'ятках урочисто стверджувалося:

Святая великая княгиня Ольга родися въ Плесковской странѣ, в вѣси зовомые Выбуто, отца имѣаше невѣрна соущи, так же и матеръ некрещеноу от языка варяжска и от рода не от княжеска, ни от вельмож, но от простых бѣаше человекъ. О имени отца и матерѣ писание нигде же изъяви¹¹.

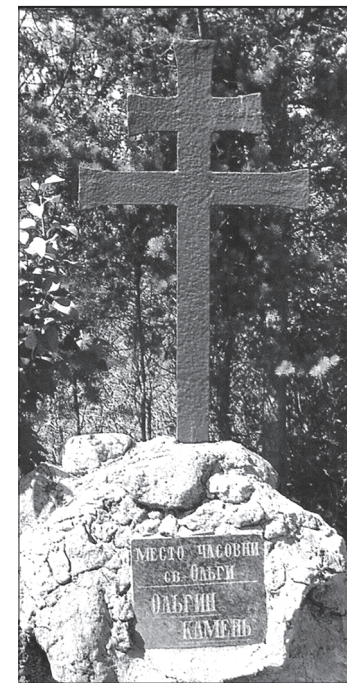
⁹ Див.: Лосева О. В. Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков. Москва, 2009. С. 146–147.

¹⁰ Усачев А. С. Эволюция рассказа о происхождении княгини Ольги в русской книжности середины XVI в. // Псков в российской и европейской истории : междунар. науч. конф. : в 2 т. Т. 2, Москва, 2003. С. 329–335.

¹¹ Серебрянский Н. И. Древнерусские княжеские жития (Обзор редакций и тексты). Москва, 1915. С. 8–9.

На думку видавця цього житійного тексту, уродженця й патріота Псковського краю — М. І. Серебрянського, укладач псковської редакції *Житія* княгині Ольги, крім літописних і агіографічних джерел, користувався давньою церковною *Повістю* про Ольгу, а також народними переказами. Вчений наполегливо і послідовно доводив достовірність звістки про походження княгині Ольги із села Вибутино (Либутина), яке знаходиться на правому березі річки Великої, в 12 км від Пскова. Важливого значення він надавав місцевим легендам і переказам, записаними у Вибутській парафії Псковської губернії і повіту в другій половині XIX століття. У них розповідається про існування тут у давнину «Вольжиного» монастиря та її палацу згодом зруйнованих «поганою Литвою». Згадується в них і струмок «Ольжин ключ» коло річки Великої поблизу села Видри. І звісно ж про сховані десь у цьому краї незліченні скарби Ольги, на які вона наклала свої чари й зробила їх невидимими¹².

Місцеві перекази й легенди про княгиню Ольгу, а також пов'язана з її іменем топонімія Псковщини утворюють значний пласт відомостей, якими й досі живиться місцева краєзнавча традиція¹³. Однак не слід зловживати «глибинами народної пам'яті»,

Хрест на місці
«Ольгинської каплиці»
в селищі Вибути поблизу
Пскова

¹² Богушевский Н. Заметка о селе Выбутах (Лыбутах), родине святой великой княгини Ольги Российской // Труды Третьяго Археологического съезда в России. Т. II. Киев, 1878. Прил. С. 139–144; Серебрянский Н. И. Очерки по истории монастырской жизни в Псковской земле. Москва, 1908.

¹³ Див.: Александров А. А. На родине княгини Ольги: Псков и его окрестности // Славянский альманах 1999. Москва, 2000. С. 25–35; Александров А. А. Во времена княгини Ольги. Легенды и были о княгине Ольге в Псковской земле. Псков, 2001.

Свята рівноапостольна княгиня Ольга.

Фреска собору архістратиґа Михаїла в Московському кремлі. XVII ст.

святої Анни Новгородської¹⁵. У цій постаті поєдналися спомини про двох дружин київського князя Ярослава Мудрого. Першою

беззастержно співвідносячи її химерне, іноді відверто курйозне¹⁴ наповнення з реальною історією. Легенда про «Ольжину батьківщину», вплетена в *Життя* княгині XVI–XVII століть, належить до циклу місцевих легенд ранньомодерних часів, коли канонічний життєпис святої і рівноапостольної княгині Ольги доповнювався уявою народних переказів.

До цього слід додати, що претензії церковно-політичних еліт Північно-Східної Русі XIII–XIV століть а потому й володарів Московського монархічного царства на спадщину Київської Русі живили прагнення встановити їх прямий генеалогічний зв'язок з давніми київськими князями. Цій меті було підпорядковано порядок формування програми церковного пошанування представників київської князівської династії. Наприклад, 1439 року в Новгороді стараннями тамтешнього архієпископа Євфимія (помер у 1458 р.) було встановлено день пам'яті

¹⁴ В одному з оповідань, що заховалось у рукописному збірнику XVII століття, Ольгу названо донькою «Тмутахана, князя половецького». Половецького хана наділили князівською гідністю і Псковським престолом: «въ Плескове поня собѣ (Ігор. — В. Р.) княжну именемъ Олгу, дщерь Таракона, князя Половецкаго» (Див.: Жданов Ив. Русский былевой эпос. Исследования и материалы. С. 148).

¹⁵ Трофимов А. Святые жены Руси. Москва, 1994. С. 24–27.

була таки Анна — мати будівничого новгородської Софії князя Володимира Ярославича, а другою — старша донька шведського короля Олафа Шьотконунґа на ймення Інгігерда. Вона була, як свідчить церковно-агіографічна традиція, присутня на урочистостях з нагоди закладення храму святої Софії в Новгороді 1045 року і буцім-то прийняла в цьому місті чернечий постриг під іменем Анни. Проте вона померла в Києві 10 (23) лютого 1051 року і була похована не в новгородському Софійському соборі, а в київському.

Підвищений інтерес до постаті княгині Ольги в Московському монархічному царстві припадає на XVI століття. Її ім'я було внесене до синодику московського Успенського собору, найдавніший список якого відомий під назвою «Троїцької книги», протограф котрої сягає кінця XIV століття. Тамтешні князівські помянники відкриваються, за спостереженнями А. І. Алексєєва, іменами Володимира Святого й княгині Ольги¹⁶. У пізніших ілюмінованих синодиках з'являються їхні зображення. Ними, зазвичай, увінчувалися генеалогічні композиції правлячого дому московських царів. Таким є, наприклад, *Синодик*, переданий царівною Тетяною Михайлівною в 1682 році Ново-Єрусалимському монастиреві. Уміщене тут родовідне древо увінчане на верховітті зображенням святих київських князів Володимира й Ольги.

Софійський собор у Новгороді.
Візантійська імператриця Олена.
Фреска другої половини XI ст.

¹⁶ Алексєев А. И. О начале государственного поминания правящих династий Рюриковичей (XIV–XV вв.) // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Москва, 2008. С. 426, 432.

Починаючи з вершини цього дерева ця композиція може читатися зліва на право як генеалогія Рюриковичів до правлячого царя Федора Олексійовича (1676–1682), якого зображено ліворуч біля підніжжя дерева.

На початку 60-х років XVI століття з ініціативи та під керівництвом митрополита Макарія (помер у 1564 р.) його сподвижником і помічником Андрієм, який пізніше став митрополитом Афанасієм, було укладено одну з найвідоміших тогочасних літературно-історичних пам'яток — *Степенну книгу* («Книга степенна царского родословия, иже в Рустей земле в благочестии просиявших богоутвержденных скипетродержателей...»)¹⁷. Цей грандіозний звід, розвиваючи історико-генеалогічну схему *Сказання про князів владимирських*, містив послідовний виклад московської/російської історії, розподіленої на 17 *степеней* (граней), в кожній з яких вміщено біографії руських князів — «предків» Івана Грозного. До того ж «членування історичного матеріалу на ступені для часу початку піднесення Москви підкреслено робиться не за великими княжіннями, а за княжінням московським. Поділ на ступені часто умовно не слідує точно за княжіннями. Так, для всіх правління 1054–1113 років відведена одна ступінь (третя), причому головною особою в ній зроблений не старший син Ярослава Мудрого, а Мономахів батько — князь Всеволод, від якого йде лінія владимиристо-суздальських князів. Уся історія країни складається у такий спосіб із цих «ступенів», які відповідно до традиційних церковних образів зображуються як ступені драбинних сходів, що ведуть до Бога, — російська історія стає генеалогічно єдиним ланцюгом святих московських государів та їхніх предків, «богоутверджених скипетродержателів»¹⁸.

¹⁷ Про хронологію складення цього історичного твору див.: Васенко П. Г. «Книга Степенная царского родословия» и ее значение в древнерусской исторической письменности. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 168–217; Усачев А. С. К вопросу о датировке Степенной книги // Древняя Русь: Вопросы медиевистики, 2005. № 4. С. 28–40.

¹⁸ Покровский Н. Н. Афанасий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI вв.). Часть 1. Ленинград, 1988. С. 76. Ширше про історичні постулати Степенної книги див.: Nitshe P. Translatio imperii? Beobachtungen zum historischen Selbstverständnis im Moskauer Zartum um die Mitte des 16. Jahrhundert // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1987. Bd. 35. H. 3. S. 321–338; Покровский Н. Н. Исторические постулаты Степенной

Перші шість із 17 ступенів було присвячено князям Київської Русі починаючи від Ольги. Відкривається вона неквапливою оповіддю про доленосну зустріч зовсім юного ще Ігоря з Ольгою. Потішаючись ловами в Псковській землі, княжич набрів на притоку річки Великої та, побачивши юного гребця на човні, звелів тому перевезти його на протилежний берег. Скочивши в лодію, Ігор розпізнав у перевізнику юну, гарної вроди дівчину. Хтивий вогонь вона запалила в душі юнака. Глумливими й непристойними словами обізвався він до човнярки. Та остання так «премудрено» з ним заговорила, що княжич застидався і одразу замовк. Якось сам перебрався через ріку й повернувся до Києва. Мудра й гарна дівчина запала йому в серце. А коли настав час, послав Ігор Олега по Ольгу й обвінчався з нею¹⁹.

У цьому сюжеті щонайтісніше поєдналися мотиви народного епосу з біблійною екзегезою. У народній поезії князівські лови завжди символізують весілля. А в колядках про дівчину-перевізничку зустріч з нею героя передбачає матримоніальні заміри²⁰. За спостереженнями О. О. Потебні, суттєвою рисою слов'янської ментальності була віра в більшу божественність нареченої і дівчини/жінки взагалі, ніж чоловіка²¹. Порівняно з більш ранніми версіями *Життя* княгині Ольги версія *Степенної книги* містить оригінальний епізод — загроза для дівочої цнотливості юної Ольги з боку князя, її майбутнього чоловіка, що виникла на річці в човні й була подолана її мудрістю. Цей «перший прояв, благий і гідний подиву, розсудливої цнотливості блаженної Ольги, котра ще не пізнала Бога і запевідей його не чула, але такої премудрості і чистоти дотримання набула від Бога», постає як притча, що пояснює ідею єдності Цноти і Мудрості²². Цнотлива вдача, відвага, розум і краса стали визначальними, для середньовічних книжників, рисами святої.

книги царского родословия // Исторические источники и литературные памятники XVI–XX вв. Развитие традиций. Новосибирск, 2004. С. 3–36.

¹⁹ Книга Степенная Царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1908. С. 7–8.

²⁰ Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Київ, 1993. Т. 1. С. 251.

²¹ Потебня А. А. Переправа через воду как представление брака // Потебня А. А. Слово и миф. Москва, 1989. С. 353–356.

²² Плеханова М. Сюжеты и символы Московского царства. С. 224.

Укладачами ініційованого митрополитом Макарієм корпусу агіографічних текстів були у своїй переважній більшості уродженці російської Півночі. До складу *Степенної книги* увійшло доповнене й перероблене стараннями священника кремлівського Благовіщенського собору в Москві — Сильвестра (помер до 1577 р.) проложне *Житіє* княгині Ольги. Уродженець Новгороду Великого пов'язував походження Ольги із його *пригородом* Псковом: «Ольгу произведе Плесковская страна, иже от области царствия Русския земли, от веси нарицаемой Выбутской, близ прѣдель нѣмецкія... от языка Варяжска»²³. Місцевий патріотизм і тенденційність цих книжників-історіографів визначали селективну методику добору відповідних матеріалів²⁴. Освячені ухвалами церковних Соборів 1547 і 1551 років ці тексти набували безсумнівного авторитету серед віруючих. Призначені для щоденного читання вони справили визначальний вплив на формування конфесійної культури й історичної свідомості не одного покоління православних слов'ян.

Житіє княгині Ольги є своєрідним урочистим вступом до *Степенної книги*, що відбиває тогочасні ідеологічні уявлення про джерела і значущість царственної влади, її споконвічну закоріненість на Русі-Росії. «Псковське» походження *київської* княгині Ольги мало засвідчувати вищість російської Півночі над київським Півднем.

Псковська «прописка» княгині Ольги, що закріпилася в пам'ятниках російської книжності середини XVI–XVII століть відтоді стала незаперечним історіографічним фактом. Ця думка була успадкована і в радянській історичній науці. Підтримуючи версію її псковського походження, остання з особливою педантичністю і завзятістю заперечувала її варязьке родове коріння, що на той час було своєрідним ритуалом. Навіть така авторитетна дослідниця

²³ Мені не вдалося ознайомитися з оригіналом цього тексту, що входить до складу рукописного збірника кінця XVI століття (так звана збірка Погодіна, № 744 Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі).

²⁴ Про псковські тенденції в агіографічних пам'ятках про княгиню Ольгу див.: Гриценко З. А. Агиографические произведения о княгине Ольге // Литература Древней Руси : сб. науч. трудов. Москва, 1981. С. 41–46; Охотникова В. И. Пути развития псковской агиографии // Псков в российской и европейской истории : междунар. науч. конф. : в 2 т. Т. 2. Москва, 2003. С. 314–322.

давньоскандинавської історії та літератури як О. О. Ридзевська була дуже обережною у своїх роздумах над питанням про етнічне походження Ольги. Визнаючи правдоподібним пояснення імені «Ольга» зі скандинавського «Helga», як і Олег із «Helgi» дослідниця стверджувала, що в цьому відбився «лише якийсь прийдешній скандинавський елемент у походженні або в особистих зв'язках Ольги. Вважати її норманкою немає підстав; Псков, звідки виводить її літопис, — принаймні, не з тих давньоруських центрів, де можна припускати особливо жваве спілкування з норманами»²⁵. Ґрунтуючись на свідченнях сумнівного за своїм походженням *Йоакимівського літопису* В. М. Татищева²⁶, радянські науковці охоче позиціонували Ольгу донькою ізборкого князя IX століття з роду легендарного Гостомисла.

Псковська версія походження княгині Ольги викликала, зрозуміло, справедливі (не надумані) сумніви й раніше. Книжні легенди про «приведення» Олегом Ольги Ігорю за дружину, М. Г. Халанський співставляв із розповіддю Саксона Граматика про весільну подорож Гельги Норвезького за Гельгою, дочкою данського короля Фрото. Літературний тип Ольги рідниться, на його думку, з жіночими героїчними образами німецького епосу, зокрема з образом Кримхільди й Гельхи Нібелунгів.

Ототожнюючи *Псков/Плѣсковъ* давньоруських літописів з назвою давньої болгарської столиці Плиски, Д. І. Іловайський обґрунтував гіпотезу про походження княгині Ольги з болгарського царського роду, хрещеної в себе на батьківщині під іменем Олени²⁷. Це припущення несподівано знайшло документальне підтвердження. Виявлений у 80-х роках XIX століття архимандритом, намісником Троїцької лаври Леонідом (Кавеліним) у рукописному зібранні графа О. С. Уварова *Новий Владимирський літописець*

²⁵ Ридзевская Е. А. К вопросу об устных преданиях в составе древнейшей русской летописи // Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. IX–XIV вв. (Материалы и исследования). Москва, 1978. С. 195.

²⁶ Див.: Татищев В. И. История Российская. Т. 1. Москва ; Ленинград, 1962. С. 111. Як і належить майбутній володарці «усія Русі» носила вона раніше, стверджує історіограф, слов'янське ім'я Прикраса аж доки Олег не «перехрестив» її на Ольгу.

²⁷ Иловайский Д. И. Вероятное происхождение Ольги // Иловайский Д. И. Исторические сочинения. Москва. Т. 2. 1886. С. 32–51.

містив, як з'сувалося, пряму звістку про те, що Олег знайшов дружину для Ігоря в Болгарській землі: «в Болгарѣх поять же за него княжну, именем Ольгу»²⁸. Написання цього літописного твору церковний історик відносив до другої половини XV століття. На його думку, болгарське слово *Пльсков* було замінено в XIV столітті переписувачем Лаврентіївського літописного списку на *Псковъ*.

Новий (Короткий) Владимирський літописець у середині минулого століття було опубліковано М. М. Тихомировим²⁹. За своїми палеографічними особливостями ця літературна пам'ятка, вмотивовував вчений, виказує пізніший час свого створення і може бути віднесена до другої половини XVI століття. Ця обставина, однак, не ставить під сумнів, на думку Рум'яни Павлової³⁰, достовірність повідомлення цього джерела про болгарське походження княгині Ольги.

Таку точку зору обґрунтовував у 30-х роках минулого століття відомий болгарський письменник, учений-бібліограф Стіліян Чилінгіров. Він вважав, що Ольга (Олена) була онукою болгарського царя Бориса I. Інакше кажучи, вона доводилася небогою честолубному й амбітному болгарському володарю, покровителю наук і культури — царю Симеону (893–927)³¹, тобто була дочкою його сестри Анни, виданої заміж за знатного болгарського боярина Сондока (Сурдіка)³². Звідки Стіліян Чилінгіров почерпнув цю інформацію залишається загадкою.

²⁸ Архимандрит Леонид. Откуда родом была св. великая княжна русская Ольга? // Русская Старина. 1888. Т. 59 (июль-сентябрь), № 7. С. 217.

²⁹ Див.: Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники // Исторический архив. Москва, 1951. Т. VII. С. 207–211.

³⁰ Павлова Р. Нов Владимирски летописец // Язык и литература. София, 1980, № 5. С. 8–11.

³¹ Симеон, який виріс у Візантії і якого візантійці вважали наполовину греком, прагнув імператорської корони. Його зухвалі домагання не обмежувалися титулом василевса Болгарії, він вимагав статусу «імператора римлян», неважливо з додаванням до титулу «і болгар» або без нього. Незважаючи на сильний тиск з його боку, Візантія не визнала його домагань. Однак у 927 році візантійський уряд був змушений піти на поступки і передати з рукою візантійської принцеси титул василевса Болгарії Петру — згідливішому синові Симеона (Ширше див.: Острогорський Г. А. Византийский император и иерархическое мироустройство // Русско-византийский вестник : науч. журн. Санкт-Петербург. 2018, № 1. С. 19–20).

³² Чилінгіров С. Какое дал българини на другите народы. София, 1941. С. 28.

Тим часом спопуляризована ним генеалогія київської княгині досі є непохитним надбанням болгарської історіографії. Наприклад, Тодор Сабев переконаний у тому, що батьківщиною княгині Ольги була Пліска. На його думку, «у первісному тексті Повісті временних літ, що не зберігся до наших днів, стояла назва Пльсков, яка означала болгарську столицю Пліску. Вживання назви Псков у джерелах XIV ст. цілком зрозуміло: тоді стародавньої Пліски вже не було, через що вона була замінена книжником-патріотом назвою Пскова, заснованого святою Ольгою на згадку про її рідне місто»³³. Слідом за С. Чилінгіровим дослідник доводив, що княгиня Ольга виховувалася при дворі болгарського царя Симеона Великого. Вона, на думку останнього, вже була до свого шлюбу з київським князем Ігорем християнкою і, опинившись у Києві, сприяла поширенню християнства на Русі.

Болгарську версію походження княгині Ольги свого часу підтримував М. М. Тихомиров, який стверджував, що «з точки зору історичної достовірності приведення дружини Ігорю з болгарського міста Пліскові зрозуміліше, ніж поява Ольги зі Пскова, про який більше нічого не відомо в X столітті»³⁴. Виправданням болгарських воєн Святослава Ігоровича й правомірності його претензій на «болгарську спадщину» служило, на думку сучасного російського дослідника А. Л. Нікітіна, походження його матері — княгині Ольги з болгарської Пліски. У ній він бачить «якщо не племінницю царя Симеона, то, безумовно, представницю бічної гілки його роду»³⁵. Натомість, для А. Ю. Карпова — автора узагальнювальної монографії про княгиню Ольгу в популярній книжковій серії «Жизнь замечательных людей», псковська версія її походження залишається безсумнівною³⁶. Автору ж цих рядків, що не раз переймався питанням чи була свята рівноапостольна

³³ Сабев Тодор. Болгарский вклад в церковно-культурный расцвет Киевской Руси // Тысячелетие крещения Руси : материалы междунар. церковно-исторической конф. (Киев, 21–28 июля 1986 года). Москва, 1988. С. 75.

³⁴ Тихомиров М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // Славянский сборник. Москва, 1947. С. 139.

³⁵ Никитин А. Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты. Москва, 2001. С. 232–233.

³⁶ Карпов А. Ю. Княгиня Ольга. Москва, 2009. С. 16.

Княгиня.

Реконструкція вбрання та прикрас
Наталії Жиліної.

Малюнок Олега Федорова

во вмотивовував, що Ольга походила, «без сумніву, з *вельможного роду*, і напевне — з роду князівського... вельможність тієї варязької сім'ї, слід було розуміти так, що вона наближалася до титулу князівського роду»³⁷. Більшість дослідників відносять дату народження дівчинки на ймення Хельга — майбутньої київської княгині Ольги до кінця IX століття.

³⁷ Рычка В. М. Была ли святая равноапостольная княгиня Ольга уроженкой Пскова? (Историографический этюд) // Псков в российской и европейской истории : междунар. науч. конф. : в 2 т. Т. 2. Москва, 2003. С. 118–123; Рычка В. Княгиня Ольга. Київ, 2004. С. 49–60.

³⁸ Див.: Мицько І. Плісненськ — батьківщина княгині Ольги // Ольжині читання. Конференція. Плісненськ, 10 жовтня 2005 року. С. 61–75.

³⁹ Малышевский И. Происхождение русской великой княгини Ольги св. // Киевская старина. Т. XXVI (июль). 1889. С. 26–27.

княгиня Ольга уродженкою Пскова³⁷, така точка зору й дотепер видається небездоганною.

Такою ж небездоганною вважаю спробу локалізації батьківщини Ольги в Плісненську на Прикарпатті³⁸. Неупереджений джерелознавчий аналіз наявних писемних джерел і сучасний стан знань з історії Східної Європи кінця IX — початку X століття не залишає сумнівів у тому, що коріння Ольжиного роду губиться в середовищі відважних варязьких рицарів, які становили оточення київського князів двору Віщого Олега. Недарма ще наприкінці XIX століття професор Київської духовної академії і добрий знавець києво-руських старожитностей І. Г. Малишевський наполегливо

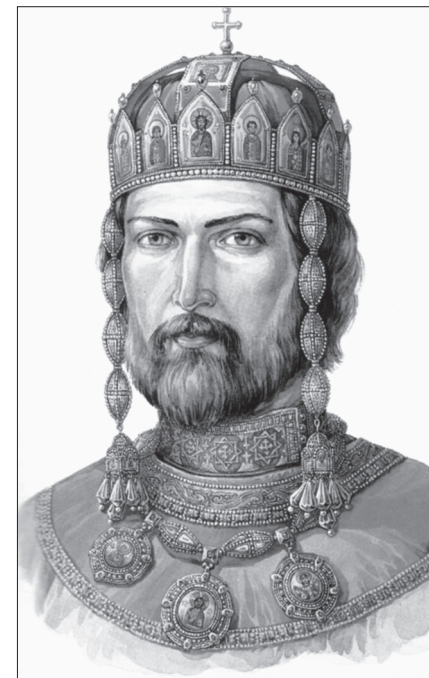
Дотримуючися версії *Про ложного життя* Г. Г. Літаврін впевнено називає 894 рік⁴⁰. Б. О. Рибаків вважав, що вона народилася між 923–927 роками, заперечуючи при тому «приведення» її Ігореві 903 року⁴¹. Справді, якщо взяти до уваги ту обставину, що Ігор (Інгвар) народився 879 року, то на час одруження у 903 році йому було б 24–25 років. Ользі ж, якби вона народилася 894 року, мало б виповнитися лише 9 років. Утім, така різниця у віці нареченого й нареченої не повинна бентежити. У період середньовіччя шлюби укладалися рано. Дитину-наречену брали в сім'ю майбутнього чоловіка, де вона виховувалась і піростала протягом 5–7 років. Подібна доля, очевидно, спіткала й Ольгу. За цей час мерехтлива синь її очей втратить свою первозданну чистоту, а дитяче янгольське личико стане обличчям дорослої дівчини.

Матримоніальний союз Ольги з Ігорем⁴², гадаю, був зумовлений політичною, кажучи сучасною мовою, доцільністю. Невиключено,

⁴⁰ Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР, 1981. № 5. С. 177.

⁴¹ Рибаків Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982.

⁴² Роль чоловіка княгині Ольги й батька Святослава Ю. В. Коновалов відводить Володиславу, згадано в угоді 944 року Русі з Греками (Див.: Коновалов Ю. В. Русский княжеский дом в середине X в. // Историческая генеалогия. Москва, 1994. Вып. 4. С. 86–91). Проте, здійснена ним спроба такого отождествлення зустріла справедливе заперечення у науці (Див.: Белецкий С. В. Кто такой Володислав договора 944 г.? // Норна у источника Судьбы : сб. статей в честь Е. А. Мельниковой. Москва, 2001. С. 16–23.).

Князь.

Реконструкція вбрання та прикрас
Наталії Жиліної.

Малюнок Олега Федорова

що Ольга перебувала в тісному спорідненні з Олегом, а може навіть була його дочкою, на що вказує пам'ятка ростовського літописання XV століття — так званий *Типографський літопис*:

В лѣто 6411 (903). Игоревѣ же възрѣстьшю, и хожааше по Олѣ и слоушааше его. И приведоша ему жену от Плескова, именем Олгоу. Нѣцѣи же глаголють, яко Олгова дчи бѣ Олга⁴³.

Визнати, на думку В. Л. Комаровича, Ольгу донькою Олега не заважає хронологія — «хрестившись у похилому віці 955 року, Ольга цілком годиться в доньки Олегові, який у 911 році уклав мирну угоду з греками»⁴⁴. Пов'язавши Ігоря сімейно-матримоніальними узами, Олег забезпечував собі стабільне становище на владному київському Олімпі. Можливо, цим і пояснюється довготривала (навіть із поправкою на недолугість літописної хронології) опіка Олега над Ігорем. Погоджуючись із думкою Г. Г. Літавіна, про те, що Ольга народилася 894 року, слід визнати, що місцем її народження був, швидше за все, Київ. На приналежність цієї пари премудрих і хитрих князів до спільного роду вказує звістка, що міститься у пізніших писемних джерелах про те, що Олег передав Ользі своє ім'я «з любові до неї». Можливо, що в цих потаємних словах прихована символічна передача Віщим Олегом його власних магічних властивостей та владних повноважень: «посередницька чи батьківська, але роль Олега у долі Ольги, а через неї — усієї Русі — значна надзвичайно. Якщо Олег — посередник, то саме він забезпечує спроможність київського нареченого... Якщо роль Олега батьківська, то саме від нього (*старого царя*) успадковується, згідно з фольклорним каноном, магічна влада у наступному князюванні, яке, своєю чергою, впритул підводить нас до хрещення Ольги, тобто християнізації Русі»⁴⁵.

Роль помічника Ольги у справі християнізації Київської Русі відводять Олегові західнослов'янські літературні пам'ятки. Їхні

⁴³ Типографская летопись // ПСРЛ. Т. XXIV. Москва, 2000. С. 9.

⁴⁴ Комарович В. Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI–XIII вв. // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. Москва; Ленинград, 1960. Т. XVI. С. 91.

⁴⁵ Виролайнен М. Н. Загадки княгини Ольги (Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте) // Русское подвижничество / сост. Т. Б. Князевская. Москва, 1996. С. 67–68.

звістки, що заховалися в ворчому доробку низки західнослов'янських учених XVI–XVIII століть (Я. А. Коменського, Т. Пешни, Я. Стржедовського) ґрунтуються на «невідомих» нам джерелах про якогось руського князя Олега, що опинився в першій половині X століття в Моравії. Цей Олег буцімто «утік у моравські землі, рятуючись від підступів київського князя Ігоря. Тут він був обраний королем, після того як Моравія відпала від Чехії з огляду на вбивство князем Болеславом його брата Вацлава в 939 році. У 40-х роках Олег вів наполегливу, але безуспішну боротьбу з угорцями, які вторглися тим часом у Моравію. Боротьба завершилася повним розгромом сил Олега й захопленням угорцями всієї Моравії. Після цього моравський правитель перебрався до Польщі, а звідти повернувся на Русь, де був з пошаною прийнятий Ольгою. Будучи християнином, Олег Моравський переконав Ольгу хреститися і сприяв поширенню на Русі християнства»⁴⁶. Ця оповідка про Олега Моравського, справедливо названа О. В. Назаренком «генеалогічним курйозом»⁴⁷, є продуктом слов'янофільської творчості раннього Нового часу.

У дослідників віддавна викликає подив дата пізнього, з огляду на динаміку плину сімейного життя доби середньовіччя, народження (у 942 році) сина Ігоря й Ольги — Святослава. Виходить, що на цей час його матері відповідно виповнилося вже 48, а батькові — близько 60 років. Г. В. Вернадський спробував було свого часу обґрунтувати гіпотезу, згідно якої в Ігоря й Ольги Святослав був не єдиним сином. Гаданого первістка князівського подружжя він ототожнював з *Халгу* — «королем Русі», згадуваного в так званому *Листі хозарського гебрея* X століття⁴⁸. У цьому джерелі, написаному на івриті, оповідається про русько-хозарський конфлікт, спровокований візантійським імператором Романом I Лакапіном (920–944 рр.). Близько 932 року останній надіслав дорогі дарунки

⁴⁶ Див. Королев А. С. Моравский фактор во внешней политике Киевской Руси в X веке // Славяне и их соседи. Межславянские взаимоотношения и связи: сб. тезисов. Москва, 1999. С. 75–76.

⁴⁷ Критику «джерельних матеріалів», що містять історію моравського Олега детальніше див.: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 369.

⁴⁸ Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь; Москва, 1996. С. 41.

Халгу/Хелгу (у слов'ян це ім'я вимовлялося як Олег) і тим самим спонукав його вчинити збройний напад на хозарське місто Самкрец на східному березі Керченської затоки. У 909–910 рр. Русь зі згоди Хозарії здійснила масштабний набіг на мусульманські міста південно-західного побережжя Каспійського моря. Повертаючись на вщент загрузених багатою здобиччю судах до дому, руси, незважаючи на віддану кагану частину трофеїв, були віроломно атаковані його гвардією і зазнали великих втрат.

Не увінчався успіхом і похід русів на Самкрец. Хозарському наміснику на ймення Песах вдалося виграти чотирьохмісячну війну з Хелгу/Олегом. Він домігся від останнього відшкодування тієї здобичі, яку руси встигли награвувати, і спонукав їх вчинити напад на Візантію. Проте й ця кампанія завершилася повною невдачою. Впродовж червня — вересня 941 року Хелгу/Олег зазнав поразки у двох морських боях. Соромлячись повертатися до дому він, як сповіщають арабські джерела, організував похід на Азербайджан, де окупував місто Берда'а, яке знаходилося на березі річки Кури, на вірмено-грузинському прикордонні. Тут він і знайшов свою смерть, потрапивши зі своїми дружинниками в засідку мусульман. У *Листі хозарського єврея* про Олега сказано, що він «відправився морем в Персію. Там він і все його військо загинули»⁴⁹.

Історики доклали чимало зусиль аби ідентифікувати цю загадкову постать ранньої історії Київської Русі. Одні дослідники називали його, як уже зазначалося, старшим сином Ігоря й Ольги, посадовленим на княжіння в Тмуторокані, або незалежним від київського княжого дому володарем Приазовсько-Тмутороканської Русі⁵⁰. Інші, долаючи спротив літописної хронології й історіографічної традиції, ототожнювали його з Олегом Віщим⁵¹.

⁴⁹ Цит. за виданням: Голб Н., Прицак О. Хазаро-еврейские документы X века / науч. ред., послесл. и коммент. В. Я. Петрухина. Москва ; Иерусалим, 1997. С. 117–119.

⁵⁰ Пархоменко В. О. Олег та Ігор (До питання про їх взаємовідносини) // Записки Исторично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1923. Кн. IV. С. 145–147.

⁵¹ Див.: Цукерман К. Русь, Византия и Хазария в середине X века: проблемы хронологии // Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время : сб. стат. к 70-летию Г. Г. Литаврина. Москва, 1996. С. 68–80; Zuckerman C. Of the date of the Khazars' conversion to Judaism and the chronology of the kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymos Khazar Letter from the Genizah of Cairo // *Revue des études byzantines*. Paris, 1995. Vol. 53. P. 239–242; Цукерман К.

Більш правдоподібною видається мені версія, запропонована В. Я. Петрухіним, який вважає Хелгу/Олега з гебрійського документа (за місцем зберігання він ще називається *Кембріджським*) чернігівським контрагентом київського князя Ігоря в його поході 941 року на Греків⁵². За своїм політичним значенням Чернігів був другим після Києва містом середньовічної Русі. Отож було б зручно допустити, що первісток Ігоря й Ольги був чернігівським князем. Імовірно, під час походу 941 року він не зміг прорватися разом з Ігорем у Фракію, де руський флот почувався відносно безпечно. Відрізаний із суші й моря візантійськими військами він мав можливість рухатися з рештками вцілілої флотилії тільки вздовж східного берега Чорного моря. Після зимівлі в хозарських володіннях він, шукаючи багатої здобичі та ще безпечних шляхів для повернення на Русь, вторгнувся в Закавказзя, де і знайшов свою смерть.

Тим часом щойно звите родаками Ігоря й Ольги сімейне гніздо на київських кручах ще залишалося загубленим серед стихії слов'янського світу островом або сказати б, *pied — a terre* для територіально-політичного розвитку Київської держави. Упорядник *Повісті временних літ* на початку XII століття зробив спробу укласти своєрідну карту-реєстр східнослов'янських ще не підвладних Києву «племен»:

...такоже и ти словене пришедше и сѣдоша по Днѣпру . и нарекошася поляне . а друзии Древляне зане сѣдоша в лѣсѣх . а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною . и нарекошася дреговичи . инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане рѣчки ради яже втечеть въ Двину . имянемъ Полота . от сея прозвалася полочане . словѣни же сѣдоша около езера Илмеря . и прозвашася своимъ именемъ... а друзии сѣдоша по Деснѣ . и по Сулѣ и нарекоша Сѣверь⁵³.

Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря // *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Т. II. Київ, 2003. С. 52–58.

⁵² Петрухин В. Я. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Москва, 2000. С. 222–229.

⁵³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 6. Далі літописець доповнив цю картину розповіддю про походження й межі розселення радимичів, в'ятичів, хорватів, дулібів, уличів і тиверців (Там само. Стб. 12–13).

Не станемо вдаватися в давні суперечки про те, наскільки повною і точною є ця історико-географічна замальовка. Погодимось з думкою О. П. Толочка, який, відзначаючи у створеній літописцем панорамі розселення слов'янських племен вплив старозавітного сюжету розподілу обітованої землі між колінами Ізраїлю, дійшов висновку про те, що «етнографічна карта» *Повісті временних літ* безсумнівно відображає відповідну часу її створення картину етнографічного різноманіття Східної Європи: «Радимичі, вятичі, кривичі — це не древні “племена” епохи міграції та “віднайдення батьківщини”, про які залишилися лише спогади, а реальні етнографічні групи давньоруського населення. Літописець тільки тому й знав їх численні назви і з легкістю вказував їхнє місце на “карті”, що то була повсякденна реальність. Але враження, яке він хотів справити на своїх читачів, мало полягати у протилежному: “племена” суть персонажі стародавньої історії, які в ній назавжди і залишилися»⁵⁴. Підпорядкування цих «племен» владі київського центру стало життєво важливим завданням для Олега та його оточення.

Описуючи їхню енергійну діяльність, спрямовану на ліквідацію самостійності навколишніх східнослов'янських «племен», літописець поділив свою розповідь на три річні статті. Під 883 роком він повідомляє про військовий похід Олега на древлян: «Поча Олегъ воевати Древляны и примучи вои имаша на них дань по чернѣ кунѣ»⁵⁵. Ареал розселення древлян за археологічними даними охоплював поліські райони сучасної Київщини, Житомирщини — частково Рівненщини. Демонструючи свою начитаність, книжник-християнин засуджує язичницькі звичаї та побут цих поліщуків. На відміну від мудрих і «смысленных» полян (тобто киян), він у такий спосіб зображує древлян:

...живяху звѣриньскимъ образомъ . жиоуще скотьски . убиваху другъ друга, . ядыху вся нечисто . и брака у них не бываше . но умыкиваху оу воды дѣвица... живяху в лѣсѣ якоже и всякии звѣрь . ядуще все нечисто и срамословье в них предъ отъци . и предъ снохами . и браци

⁵⁴ Толочко А. Очерки начальной руси. С. 78–79. Порівн.: Данилевский И. Н. Восточнославянские «племенные союзы»: реальность или летописная легенда? // Книга картины земли : сб. стат. в честь Ирины Геннадиевны Коноваловой. Москва, 2014. С. 66–75.

⁵⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 24.

не бываху въ них . и игрища межю селы . схожахуся . на игрища на плясанье . и на вся бѣсовская игрища . и ту умыкаху жены собі . с неюже кто съвѣщашеся . имяху же по двѣ и по три жены . и аще кто оумряше творяху тризну над ним . и по сем творяху кладу велику и възложашуть и на кладу мертвеца . сожъжаху . и посемь собравше кости . вложашу в судину малу . и поставяху на путехъ⁵⁶.

У цій яскравій літописній замальовці дослідники знаходять чимало літературних паралелей, запозичених із візантійських хронік — Малали й Амартола, а також біблійних книг. Наприклад, свого часу В. М. Перетц справедливо зауважував, що літописець, «оповідаючи про своїх сусідів деревлян, з якими поляне вели за його дідів боротьбу, — запламував їх пам'ять, вживши непохвальної характеристики, що він запозичив її з Біблії... Що ж торкається “умикування дівчат” — в книзі Суддів (XXI розділ) маємо таке оповідання: Ізраїльтяни запряглися, що не дадуть своїх дочок синам Веніаміна. Після спроби дістати жінок в Іависі Галаадськім, сини Веніаміна знов удаються до старішин, котрі так відповідають, даючи їм пораду: мы не възможем дати имъ женъ от дщери нашихъ, яко кляхомъ сынове израилеви глаголюще: “проклять дая жену Вениамину”. И рекоша: “се праздникъ Господеви въ Силомѣ от днии въ день, иже есть от сѣвера изъ Вефилю, на вѣстокъ сонцю, въ пути възходящего от Вефиля въ Сухемъ и от уга Левоны”. И заповѣдаша сыномъ Вениаминомъ глаголюще: “идѣте и присѣдите въ виноградѣхъ и смотрите, аще изведут дщери живущихъ въ Силомѣ плясать въ лыки, да изидете изъ винограда и възхытитъ мужъ жену собѣ от дщерий Силомль, да отидете на землю Вениамию, и егда придут отци их или братія прѣтъ к вамъ и рече[те] имъ: “помилуйте я, яко нѣс[ть] мужъ поялъ жены своея въ полонѣ, яко вы нѣсте дали имъ, яко не съгрѣшите. И створиша так[о] и пояша жены по числу ихъ от пляшующих, яже унесоша и отидоша” (рук. Гос. П. Б. О, I, № 2, к. 60, відв. л. 61). Цього епізода кн. Суддів літописець міг мати на увазі, коли складав своє оповідання про деревлян, що жили проти полян “звѣриньскимъ образомъ”»⁵⁷.

⁵⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 13–14.

⁵⁷ Перетц В. До питання про літературні джерела давнього українського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН. Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Київ, 1928. № 76. Ч. II. С. 215–219.

Накладення Олегом данини на древлян.

Мініатюра Радзивілівського літопису.

Усупереч тенденційній оцінці древлян як відсталого народу в історичній ретроспективі вони постають войовничим і свободолюбним народом. Літописець мимоволі зізнається, що після смерті Кия і його братів поляни були скривджені древлянами. Це повідомлення писемного джерела підтверджується археологічними даними, які фіксують наявність древлянських старожитностей VIII–IX століть на території сучасного Києва. Древлянам вдалося зберегти свою автономію і в часи володарювання хозарів, потіснившись з берегів середньої течії Дніпра в Полісся⁵⁸. Однак, як побачимо далі, вони не збиралися відмовлятися від своїх претензій на Київське Подніпров'я аж до середини X століття.

Переможний, як стверджує укладач *Повісті временних літ*, військовий похід на древлян забезпечив Олегові свободу дій в інших, більш віддалених від київського центру регіонах. Тому, мабуть, літописець вважав доречним уже наступного року «відправити» Олега на іншу війну для завоювання Дніпровського Лівобережжя та підкорення сіверян:

⁵⁸ Див.: Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–IX вв.). Ленинград, 1924. С. 45–46; 48. Вважаючи полян вихідцями з хозарського Приазов'я, дослідник відводив древлянам провідну роль у складанні давньоруської державності.

Накладення Олегом данини на сіверян.

Мініатюра Радзивілівського літопису.

Иде Олегъ на Сѣверяне и победи Сѣверяны и възложи на нь дань легьку . и не дасть имъ Козаромъ дани платити рекъ азъ имъ противень . а вамъ не чему⁵⁹.

Приймаючи за чисту монету хронологію *Повісті временних літ* дехто з археологів усе ще не полишили безнадійних спроб будь-що узгодити її з виявленими під час розкопок ними артефактами. Ці матеріали підтверджують і доповнюють, на їхню думку, створену літописцем картину просування київського війська вглиб Сіверської землі. Наприклад, А. В. Григор'єв вважає, що Олегові вдалося захопити слабо освоєну сіверянами територію Чернігівського Подесення. В результаті кордон між сіверянами і Руссю, що проходив раніше лівим берегом Дніпра, пересунувся значно вище по Десні: «Новий кордон, що проіснував все X століття проходив у вигляді вільної, незаселеної смуги між гирлами річок Снов і Мени»⁶⁰. Внаслідок війни Олега з хозарами до складу Київської держави увійшла, на думку О. П. Новосельцева, також область Переяславського Лівобережжя⁶¹. Вона була зоною

⁵⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 24.

⁶⁰ Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 187.

⁶¹ Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории, 1991. № 2–3. С. 15.

полянської та сіверянської колонізації. Її підпорядкування влади київських князів археологічно простежується тільки на схилку Х століття.

Олег для київського літописця невтомний воїтель. Ще через рік він спрямовує свої озброєні загони далі на північ — у басейн річки Сож, де мешкали літописні радимичі. Як і в попередньому випадку, цей похід у висвітленні літописця представлено як вивольнення лівобережних слов'ян від хозарського панування:

Посла къ Радимичемъ . рька камо дань даете . они же рѣша Козаромъ . и рече имъ Олегъ не дайте Козаромъ но мнѣ дайте .и вдаша Ольгови . по щелягу . яко же и козаромъ даху⁶².

Сповнений щирої симпатії до Олега, літописець створив зворушливий образ визволителя слов'ян від хозарського «ярма». Тим часом воїнські характеристики Олега в давньоруських літописних джерелах ледь вгадуються. У билинній трансформації Олега — образі Вольги Всеславича також відсутні подібні характеристики, але виявляються якості удатного чи, за визначенням В. Міллера, «великого» мисливця, який «влаштовує грандіозні лови разом зі своєю дружиною як якийсь промисловець зі своєю артіллю»⁶³. Зауважимо, що в літописі відсутні згадки про воєнний конфлікт Олегової Русі з Хозарією. Я б остерігся називати присвоєння київським ватажком «хазарської данини» русько-хозарськими війнами, до яких були залучені й інші «політичні сили» Східної Європи й Заволжжя — угорці, що діяли на боці хозарів і заволзькі печеніги, які не знати чому раптом стали союзниками русів.

Завершуючи опис Олегових «війн», укладач *Повісті временних літ* під 885 роком підсумовує: «И б обладая Олегъ . Поляны . и Деревляны . и Сѣверяны . и Радимичи . а съ Уличи . и Тѣверци имяше рать»⁶⁴. Із них, на думку літописця, і складалася створена Олегом Київська «державка». Віддаючи собі звіт у тому, що хронологія Олегових війн, утім як і всього його князювання в Києві, є доволі умовною, не будемо ставити під сумнів достовірність

⁶² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 24.

⁶³ Миллер В. Очерки русской народной словесности. Былины. Москва, 1897. С. 181.

⁶⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 24.

здійснених Олегом рейдерських атак. Подібні наїзди були звичною для багатьох ранньодержавних утворень середньовічної Європи практикою.

Грабунки давали великий зиск від торгівлі їхніми плодами. Традиційними товарами збуту були мед, віск хутра й раби, якими торгували повсюди. Тогочасні арабські автори засвідчують грандіозні масштаби руської торгівлі. Ібн-Хордадбех, наприклад, зауважує: «Руси, що належать до народу слов'янського, з найдалеких країв Саклаба їдуть до моря Румського (Чорного. — В. Р) і продають там хутра бобрів і чорних лисиць, а також мечі»⁶⁵. Язичницька Русь була гігантським резервуаром живого товару — рабів для християнської торгівлі. Цей промисел для дружинників Київської Русі епохи правління Олега Віщого й князя Ігоря був головним джерелом збагачення. Арабський автор кінця IX — початку X ст. Ібн Русте (Ібн Даста), розповідаючи про работоргівлю русів слов'янськими невольниками на ринках у Хазрані й Булгарі, зауважує, що з рабами вони поводяться добре і дбають про їх одіж⁶⁶. Інший арабський письменник Ібн-Фадлан, який у 922 році, перебуваючи у складі арабського посольства до болгарського царя, бачив і описав побут русів, які прийшли зі своїм крамом на Волгу, з-поміж іншого сповіщає про те, що серед привезених на продаж невольників було чимало гарних дівчат⁶⁷. Невільниці, зазвичай, коштували вдвічі дорожче. Як засвідчують матеріали однієї зацілілої збірки митних правил (так званий *Рафельштетенський митний статут*), укладеної між 902–905 роками, податок з продажу на території Баварського Подунав'я рабині становив одну тремісу (17 г срібла), тоді як за кожного проданого раба слід було сплатити — одну сайгу (8,5 г срібла)⁶⁸. Податок з продажу рабині вдвічі

⁶⁵ Цит. за виданням: Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка // Грушевський М. С. Твори у 50 т. Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». Львів, 2004 С. 20. Порівн.: Гаркави А. Я. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. Санкт-Петербург, 1870. С. 49.

⁶⁶ Грушевський М. С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 52.

⁶⁷ Грушевський М. С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 44. Порівн.: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / пер. и коммент. А. П. Ковалевского. Москва ; Ленинград, 1939.

⁶⁸ Див.: Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1993. С. 64–65.

перевищував аналогічний податок за раба і був еквівалентний податку з продажу жеребця й кобили відповідно. Ціни й товари на візантійських ринках були більш привабливими.

ЧАРИ ЦАРГОРОДА

Візантія вабила київських здобичників не тільки спокусливими прибутками. Для цих невибагливих у побуті воїв, які вели примітивне і вбоге життя на схилах Дніпра, міська цивілізація, яку втілював у собі Константинополь з його мурованими палацами, церквами й монументами, численними базарами й лавками, наповненими золототканими тканинами, дорогоцінними обладунками та ювелірними виробами, було справжнім дивом. М. С. Грушевський свого часу зауважував: «Треба собі уявити чар Царгорода, сього “нового Рима” з його вишуканими формами життя й побуту, з його високою технікою промислу й штуки, буйную, квітчастою амальгамою античних і східних елементів, що для слов'янських і взагалі східноєвропейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Германців»⁶⁹. «Навіть для тих людей Заходу, які не мали можливості споглядати її чудес, Візантія, — стверджує французький історик Жак Ле Гофф, — була за середньовіччя джерелом майже всіх багатств, адже звідти надходили найцінніші товари її власного чи чужоземного походження. Звідти надходили розкішні тканини — шовк, секрет якого вони вирвали в Китаю в VI столітті, звідти надходила повноцінна до кінця XI століття золота монета, звана “безантом”, цей “долар” Середньовіччя. Скільки спокус пробуджували такі багатства!»⁷⁰.

До цього слід додати, що для молодих «варварських» народів тогочасного світу Константинополь, або якого шанобливо величали в середньовічному слов'янському світі — Царгород, виступаючи міфологізованим локусом царської і церковної влади, являвся

⁶⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. С. 429.

⁷⁰ Ле Гофф Жак. Цивілізація середньовічного Запада / пер. с фр.; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного; послесл. А. Я. Гуревича Москва, 1992. С. 135.

тим епічним центром, навколо якого циклізуються сюжети на тему державно-конфесійного облаштування *Slavia Orthodoxa*⁷¹. У цьому зв'язку мною вже відзначався претензійний характер літописних оповідей про подорож легендарного князя Кия до Царгорода й оружну виправу Русі на чолі з мнимими київськими князями — Аскольдом і Діром. Для старокиївських книжників подібні зв'язки покликані були легітимізувати Русь на міжнародній арені тогочасного світу.

Внутрішні мотиви зовнішньополітичних акцій Русі, втім, як й інших, сусідніх з Візантійською імперією варварських народів, обумовлювалися не тільки і не стільки грабіжницькими інтересами, а були викликані, передусім, ідейними спонуками. Так, у політиці правителів Першого Болгарського царства (681–1018 рр.) визначальною була, як показала Ф. Бадаланова-Покровська, ідея завоювання Константинополя, оцаріння в ньому і приєднання його до *свого* простору⁷². Такими ж за своїм ідейним змістом були й наполегливі домагання аварів оволодіти окремими землями й містами Візантії та, зокрема, її столицею. Як свідчить *Хроніка* Георгія Амартола, прийшовши за правління імператора Іраклія до Константинополя, «мира просить с лестию авари ... злое въ сердци своемъ имоуща, къ своимъ сродникомъ послаша вѣсть: скоро грядите, се бо Царство Бога у нас есть»⁷³. За повідомленням іншого візантійського автора — Михаїла Сирійця, після того як авари захопили разом зі слов'янами в 584 році Константинополь, їхній призвідця (каган), одягнувшись у захоплені ним пурпурові імператорські шати, заявив: «Нехай знає імператор ромейв, бажає він того чи ні, що Імперія належить мені!»⁷⁴.

⁷¹ Чекова Илиана. Художественное время и пространство в летописном повествовании княгини Ольги в Царьграде // Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски». Факултет по славянски филологии. Литературознавание, 1993. Т. 86. Кн. 2. С. 13.

⁷² Бадаланова-Покровская Ф. К. «Основание царства» в болгарских средневековых представлениях // Механизмы культуры. Москва, 1990. С. 137.

⁷³ Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 1. Петроград, 1920 [Репр. відтвор.: Die Chronik des georgios Hamartolos. München, 1972] С. 434.

⁷⁴ Литаврин Г. Г. Представления «варваров» о Византии и византийцах в VI–X вв. // Византийский временник, 1986. Т. 46. С. 107.

Походи перших руських князів на Царгород, що здійснювалися з регулярною періодичністю, були продиктовані необхідністю вибороти — чи навіть вирвати визнання Русі в християнському світі, продемонструвати Візантії, мовлячи словами константинопольського патріарха Фотія, *силу своєї руки* і, в такий спосіб, *славним іменем вкритися*. Такими, гадаю, уявлялися середньовічному книжникові внутрішні мотиви, які спонукали Олега вирушити в похід на Царгород. За літописною хронологією, ця подія сталася на двадцять п'ятому році його правління в Києві. Під 907 р. *По-вість временних літ* сповіщає:

В лѣто 6415. Иде Олегъ на Греky . Игоря оставив Киевѣ . поя же множество Варяг и Словенъ . и Чюдъ . и Словене . и Кривичи . и Мерю . и Деревляны . и Радимичи . и Поляны . и Сѣверо . и Вятичи . и Хорваты . и Доулѣбы . и Тиверци . яже суть толковины . си вси звахуться от Грекъ Великая Скуфъ и съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех . и бѣчисломъ кораблевъ 2000⁷⁵.

У цьому реєстрі літописець згрупував представників 12-ти племінних об'єднань. Обліковий склад учасників походу є одним з елементів літературного обрамлення русько-візантійських угод X століття. Подібні доповнення до них відбивають, за справедливим зауваженням А. А. Горського, «переважно не реалії епохи, коли ці угоди укладалися, а уявлення книжників початку XII століття»⁷⁶. І справді, важко уявити, щоб Олег зумів згуртувати й озброїти численні загони з-поміж віддалених від київського центру кривичів, мері, в'ятичів, хорватів і дулібів. Можливо, вони були залучені як невеликий допоміжний резерв. Вважається, що тиверці, які разом із уличами, за словами літописця, «сѣдяху бо по Днѣстру . присѣдяху къ Дунаєви», могли служити перекладачами.

Вражаючий перелік племен і явно перебільшена кількість кораблів, що беруть участь у поході, мала, за задумом літописця, надати цій воєнній експедиції належного розмаху. Реальна чисельність війська Олега навряд чи перевершувала кілька сотень людей, яким належало подолати «важкий і многотрудний», за словами

⁷⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 29.

⁷⁶ Горский А. А. Летописный контекст русско-византийских договоров и проблема «договора 907 г.» // Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь С. М. Каштанова. Москва, 2005. С. 152.

Костянтина Багрянородного, шлях із Києва під стіни Константинополя. У складеному ним у 948–952 роках творі *Про управління імперією* вміщено його опис. Добре поінформований візантійський автор передусім повідомляє про те, що підготовка до плавання починалася ще взимку, коли у верхів'ях Дніпра піддані русів рубали ліс і виготовляли лодії (мононскили). З настанням весни їх відправляли до Києва, де судна споряджалися для подальшого плавання: «Роси ж, купивши ці кадуби і розламавши свої старі одnodеревні човни, беруть з них весла і уключини й інший припас, і споряджають нові»⁷⁷. В укріпленій київській гавані на річці Почайні вони обшивалися дошками, споряджались уключинами, після чого на лодіях приладнували вітрила, щогли і реї. Оснащення кораблів, кожний з яких уміщував у себе 40 мужів, закінчувалося наприкінці травня.

Каравани русів вирушали в плавання з київської гавані в червні місяці. Рухаючись річкою Дніпро, вони, за свідченням Костянтина Багрянородного, спускаються до Витичева — «укріпленого замку русів». Ця стратегічно важлива прикордонна сторожова фортеця була оснащена світловою сигналізацією. Здіймаючись на правому високому березі Дніпра біля броду через річку, вона контролювала пересування степовиків. Тут протягом двох-трьох днів караван чекав інші судна, що йдуть на місце збору Дніпровськими притоками. Час плавання від Витичева до Константинополя тривав близько шести тижнів.

Подальше просування флотилії русів униз по Дніпру прикривала кіннота, оберігаючи судна від можливого нападу на них печенігів. Найбільш зручним місцем для засідки були Дніпровські пороги, які здіймалися скелястими горбами, що тягнуться на кілька десятків кілометрів. Порожиста частина Дніпра складалася з дев'яти порогів, які донедавна іменувалися: Кодацький, або Кайдак, Сурський, Лоханський, Звонецький, або Дзвінець, Ненаситець, або Ревучий, Вовніговський, або Онук, Будильський, Лишний, Вільний⁷⁸. Окрім порогів, річку перерізали так звані «забори»,

⁷⁷ Грушевський М. С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 70. Порівн.: Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст. Перевод. Комментарии). С. 46–47.

⁷⁸ Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Географічно-історичний нарис. Дніпропетровськ, 1989. С. 13.

що являли собою виступи кристалічних порід, що перегороджували русло неповністю. Таких «заборів» було шість. Давньоруські писемні джерела не містять докладних відомостей про цю ділянку Дніпровського шляху. Його опис знаходимо у візантійському трактаті «Про управління імперією». Розповідаючи про труднощі та способи просування каравану по цій ділянці шляху, Костянтин Багрянородний налічує сім найнебезпечніших порогів: «Перш за все приходять вони до першого порга, званого Ессупі, що поруськи і по-слов'янськи значить: не спати. Сей поріг є вузький, як цуканистирій вширки (йдеться про імператорський манеж у Константинополі довжина якого становила 70 метрів. — *В. Р.*); посередині нього скелі круті та високі, вистремлені подібно до островів. Вода, б'ючись об них і пінячись, спадає звідти ключем, чинячи великий гук і наводячи страх. Тому русь не відважується плисти посеред нього, але, приставши поблизу, висаджують на суходіл людей, інші речі лишають в човнах і тоді, роздягнувшись, ногами мацають, щоб не вдаритись на камінь, і так — ті ніс, ті середину, ті кермо пропихають палицями. І з такою пильною обережністю між заворотами і берегами ріки переходять той перший поріг»⁷⁹.

Минувши цей перший поріг реси, свідчить далі Костянтин Багрянородний, забравши інших з берега відпливають і приходять до другого порога, званого Острів: «і сей подібний до першого, тяжкий і трудний щодо переходу; знову висаджують людей і перевозять човни, як і попереду». Подібним чином вони переходять третій і четвертий пороги. Четвертий поріг, званий по-слов'янськи Неясить (Ненаситець) найбільший і найгрізніший із дніпровських порогів. Його протяжність у довжину становила понад 2 кілометри. Він мав 12 лав (рядів скель) і завдяки шаленій течії води був єдиним з усіх порогів, який не замерзав узимку. Згідно з відомостями Костянтина Багрянородного, біля цього величезного порога всі судна причалюють до берега. На землю спускаються призначені для охорони вибрані люди і займають оборону,

⁷⁹ Грушевський М. С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 71; Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 46–47. Мовна природа наведених Константином назв («по-роски» і «по-слов'янськи») Дніпровських порогів є окремою джерелознавчою проблемою.

побоюючись нападу печенігів. Решта, забравши із човнів вантаж, «ведуть невільників в кайданах сухоходом шість миль (9 км!), аж доки перейдуть поріг. Тут ті тягнуть, ті на плечах несуть свої однодеревні [човни] й переносять за поріг, і так спускають їх в річку, кладуть свої речі і знову відпливають»⁸⁰.

Подібні випробування довелося звідати не тільки експедиції Олега, але і його спадкоємцям на київському престолі — Ігореві, а також княгині Ользі. Можна тільки собі уявити, які почуття викликало в цих людей видовище неприборканої річкової води, що з гуком, зі швидкістю до чотирьох метрів на секунду, падала на пороги. Досягнувши його вершини вона страхітливо надувалася, щоб потім з шаленим ревом кинутися пінистими хвилями на скелі і, впавши з п'ятиметрової висоти на дно каньйону, продовжити свій біг далі по фарватеру, що вважався в цьому місці найбурхливішою частиною порогів.

Минувши останній із дніпровських порогів, експедиція досягла переправи, званої Крарія. Вона ототожнюється дослідниками з відомим за даними вітчизняних джерел бродом біля річки Кічкас. Це було одне з найвужчих місць на Дніпрі. Тут Дніпровський шлях перетинався з шляхом, що вів із Києва до Криму, а також до Хозарії та Тмудоракані. Це було стратегічно важливе, але й уразливе для флоту місце в системі комунікацій.

Після того як купецький караван, минувши пороги і Кічкаський брід, причалував до острова святого Григорія (Хортиці). Тут руси давали собі перепочинок. Біля старезного дуба — дерева божества громовика Перуна вони приносили в жертву живих півнів, ворожачи на щасливу дорогу. Давня індоєвропейська традиція поклоніння дубу була відома багатьом народам середньовічної Європи⁸¹. Він був присвячений богові грому. У скандинавів він називався Тором, а у слов'ян Перуном. Цим божеством присягався Олег і його збройна дружина, укладаючи угоду «миру і любові» з Греками. Впродовж наступних чотирьох днів флотилія досягла затоки Дніпра й знову зупинялася на відпочинок на острові

⁸⁰ Грушевський М. С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 70–7; Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 47–49.

⁸¹ Див.: Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. 2-е изд. Москва, 1986. С. 156–159.

Похід Олега на Візантію.

Мініатюра Радзивілівського літопису

святого Еферія (Березані). Впродовж двох-трьох днів вправні руки гребців переоснащували моноксими заздалегідь припасеними для морського плавання вітрилами, реями і щоглами.

Подальший шлях морем був поділений на одноденні переходи. Вітрила, вщерть надуті дужим вітром, здавалось ось-ось тріснути від напруги. Натужно скриплять снасті. Зариваючись у страхітливі борозни чорної води і білої піни, човни русів упенено прокладали собі шлях серед пінистих бурунів. До заходу сонця флотилія встигала досягти гирла Дністра. Вночі плавання припинялося і натомлені люди сходили на берег відпочити. На землях, підвладних Болгарії, руси почувалися спокійно. Вони робили короткі зупинки поблизу Констанції, Варни, Созополя і Месемврія. Саме тут залишалась аж до повернення більша частина торговельних суден і більшість гребців і воїв, які супроводжували купецькі каравани.

Літописець не вдовольнився простим переказом укладеної в Константинополі 2 вересня 911 року Олегом мирної угоди. На її, сказати б, полях він виписав серію пригод, що сталися з військом Олега. Коли флотилія русів наблизилася до столиці Візантійської імперії, ромеї, стверджує він, замкнули великим ланцюгом прохід у затоку Золотий Ріг, що відокремлює Константинополь від його передмістя Галати для непроханих гостей. У разі небезпеки вона

Олег під мурами Царгороду.

Мініатюра Радзивілівського літопису

натягувалася між двома вежами біля входу до затоки. Один кінець її кріпився на північному березі Золотого Рогу на вежі Галата, а інший — на вежі Кентінарій, що стояла на південній стороні гирла, на мисі Сарайбурну. Загальна довжина ланцюга становила 700 метрів⁸². Зауважимо при тому, що жодному ворожому флоту (за винятком турецького) так і не вдалося прорватися через це бонове загородження, що складалося з дерев'яних колод або плотів-поплавків, які утримували її по висоті фарватеру. Охорону ланцюга забезпечували 10 суден. Військо Олега змушене було висадитися на берег на значній відстані від Константинополя й після чого «воевати нача и много оубииства сотвори . около града Грекомъ и разбиша многы полаты . и пожгоша церкви . а ихже имахоу плѣнники . овѣхъ посекаху друугиа же мучахоу . иныя же растреляхоу . а друугыя в море вметахоу . и ина много зла творяхоу Роусь Грекомъ . еликоже ратнии творять»⁸³.

Приписувані літописцем воїнам Олега безчинства, що чинилися ними на околицях Константинополя, є текстуальним повтором

⁸² Ланцюг, що зупинив біг кораблів Олега, — мовчазний свідок цієї пригоди, частково зберігся до наших днів. Її різної довжини частини експонуються в Археологічному й Військовому музеях Стамбула. Див: Иванов С. А. В поисках Константинополя. Путеводитель по византийскому Стамбулу и окрестностям. Москва, 2011. С. 199, 569.

⁸³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 30.

його ж оповідання, складеного на основі звісток *Хроніки* Георгія Амартола⁸⁴ про прихід під стіни візантійської столиці київського князя Ігоря в 941 році:

И почаша воевати Понту до Арѣклѣя . и до Фафлогоньски земли . и всю страну Никомидиискую . поплѣнивше и Судь весь пожьгоша . их же емше овѣхъ растинаху . другия аки странъ поставляюще . и стрѣлаху въ ня . изымахуть опаки руцѣ съвязывахуть . гвозди желѣзныи посреди главы вбивахуть ихъ . много же святыхъ церквии огнемъ предаша . манастирь и села пожьгоша . и имѣнья немало от обою страну взяша⁸⁵.

Співчуваючи «безглуздом мукам», яким руси піддавали полонених греків, Б. О. Рыбаков знаходив у цих описах сліди певних «напівритуальних кривавих побоїщ, які пов'язані з ім'ям норманів»⁸⁶. Тим часом ці описи не були натуралістичною замальовкою «очевидця», а наслідком творчої контамінації візантійської хронографії за посередництва так званого *Хронографа по великому изложению*, що ґрунтується, своєю чергою, на покаятній метафоріці Книги Йова і Плачу Єремії⁸⁷. Літописець надихався також текстами з *Одкровення* Мефодія Патарського та *Життя* Василя Нового. Ці твори яскраво забарвлені есхатологічними мотивами. Про те, що «тавроскіфи» себто русь, «народ безрозсудний, хоробрый, войовничий і могутній» писав у другій половині X століття і візантійський історик Лев Диякон. Напади русі на сусідні народи в есхатологічній свідомості автора актуалізують пророцтво Єзекиїля: «Ось я навожу на тебе Гога і Магога, князя Рос»⁸⁸. Біблійне «Рош» візантійці прикладали до різних варварських народів, що загрожували імперії, зокрема й до войовничих русів,

⁸⁴ Порівн.: Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 1. Петроград, 1920 [Репр. відтвор.: Die Chronik des Georgios Hamartolos. München, 1972] С. 567.

⁸⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 44.

⁸⁶ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины, Летописи. Москва, 1963. С. 178.

⁸⁷ Добровольский Д. А. Эсхатологические мотивы в самоидентификации древнерусских летописцев XI–XII вв. // Вестник РГГУ. Москва, 2008, № 4. С. 23.

⁸⁸ Лев Диякон. История / пер. Копыленко М. М.; коммент. Сюзюмова М. Я., Иванова С. А. Москва, 1988. С. 79. Неспотворений біблійний текст див.: Єз. 39:1.

що з'явилися вперше під стінами Константинополя в 60-х роках IX століття.

У такий ж есхатологічний контекст вмовтовано літописну розповідь про те, як після тривалої облоги Константинополя воїни Олега поставили свої кораблі на колеса й сухоходом підійшли на загрозливо близьку відстань до Міста:

И повелѣ Олѣгъ воемъ своимъ колеса изделати и воставляти на колеса корабля . и бывшую покосную ветру . въспя парусы съ поля . и идяше къ граду⁸⁹.

Більшості дослідників ранньої історії Київської Русі ця оповідь уявлялася якимось далеким відлунням киево-руської «поетичної старовини». На думку А. И. Лященко, в його основу покладено давній народний переказ, імовірно, занесений в скандинавські країни з Русі. Це припущення вчений обґрунтовував умінням варягів і русів перетягувати кораблі волоком: «після розграбування околиць столиці князь вирішив підступити до самого міста; для цього йому необхідно було протягнути “волоком” по землі кораблі вище протягнутих ланцюгів і спустити їх у Золотий Ріг перед менш захищеною частиною Царграда. Нічого неймовірного немає в тому, що воїни Олега, які направили свої кораблі по суші на захід, підняли на них вітрила, бажаючи скористатися сприятливим вітром з поля»⁹⁰. Недостатньо забезпечений необхідними для такого зухвалого вчинку інженерно-технічними ресурсами «флот» Олега, здається, не був готовий до походу сухоходом. Те, що неймовірними зусиллями вдалося зробити туркам, які наступали на Константинополь в 1453 році, русам було не під силу.

Сюжет про пересування вітрильних кораблів сухоходом, як уявляється, старокіївський книжник почерпнув не з усно-поетичних джерел, а скроїв, сказати б, із готових літературних лекал. На думку І. М. Данилевського, цей мотив міг з'явитися в давньоруській книжності внаслідок інтерполяції на здобуття Константинополя військами Мехмеда II Завойовника (1451–1481), який наказав

⁸⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 30.

⁹⁰ Лященко А. И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук 1924 года. Ленинград, 1925. Т. 29. С. 284–285.

своїм воїнам прокласти через перешийок, що відокремлював Золотий Ріг від Босфору, дерев'яний настил із соснових намащених дощок і поночі перетягнув через нього кілька десятків галер своєї флотилії. Побачивши вранці ворожі кораблі на хвилях затоки, греки після двомісячної облоги 29 травня 1453 року здалися. Саме це видовище остаточно підірвало моральний дух мужніх захисників столиці православного царства. Адже вони вірили в неминучість стародавнього пророцтва, яке передбачало, що Візантія буде завойована лише тоді, коли ворожий флот «перепливе сушу»⁹¹.

Утім, важко уявити, як київський літописець початку XII століття міг передбачити обставини завоювання Константинополя, що трапилося в середині XV століття. Тому, напевно, слід розширити коло пошуку інших літературних джерел встановлення походження цього літописного сюжету. У *Діяннях данців* (Gesta Danorum), складеному в середині XII століття Саксоном Граматиком, міститься цікава розповідь про війну напівлегендарного вікінга середини IX століття Рагнара Лодброка з жителями Геллеспонта (колоніальної Холодної або Великої Швеції). В одному з боїв він поставив бронзових коней на колеса й направив їх проти ворогів, що спричинило паніку серед них⁹². Більшість описаних у *Повісті временних літ* так званих «військових хитрощів», як побачимо далі в історії з «древлянською помстою» княгині Ольги, знаходять відповідності в сюжетах давньоскандинавських саг.

В одній з них розповідається про пригоди варязького принца Гаральда Сігурдсона на прізвисько Гардрада, що означає Суворий. Цей хоробрий і відважний вікінг багато років провів на імператорській службі у Візантії, але був обмовлений імператрицею Зоєю і заточений в 1042 або в 1044 році до в'язниці. Він зумів одної ночі вивільнитися, непоміченим пробратися до порту й захопити на березі Золотого Рогу дві галери. Гаральд зі своїми людьми вирушив у плавання. Коли вони припливли до того місця, «де попереки протоки були простягнуті залізні ланцюги, Гаральд сказав,

⁹¹ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) Москва, 1999. С. 365. Його ж. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. Москва, 2004. С. 158.

⁹² Саксон Грамматик. Деяния данов ; в 2 т. 1–16 кн. / пер. с латин. А. С. Досаева. Москва, 2017 (Серия «Medievalia: средневековые литературные памятники»). Т. 1. С. 330.

щоб люди на обох галерах взялися за весла, а ті, хто не гребе, перейшли б на корму, взявши до рук свою поклажу. Тут галери підпливли до залізних ланцюгів. Як тільки-но вони опинилися на них і враз зупинилися, Гаральд звелів усім перебігти вперед. Галера, на якій знаходився Гаральд, занурилася носом у воду й зісковзнула з ланцюга, але інша переломилася навпіл, застрягнувши на ланцюгу, і багато хто потонуло в протоці, а інших врятували»⁹³. Гаральд благополучно дістався до Києва, де його гостинно зустрів Ярослав Мудрий. Дорогою до берегів Дніпра Гаральд склав *Bícu Ráðosti* — цикл любовних пісень, присвячений руській дівчині Еллісів (Єлизаветі Ярославні), яка згодом стала його дружиною і норвезькою королевою. Пісні й розповіді про воєнні пригоди Гаральда, що лунали неквапливими зимовими вечорами на княжому дворі Ярослава Мудрого, ще довго бентежили уяву сучасників, викристалізуючись у процесі усної передачі від покоління до покоління. Ставши надбанням київської культурної традиції, вони, найімовірніше, і послужили джерелом натхнення також й укладачеві *Повісті временних літ*.

Греки були налякані не тільки пересуванням вітрильних кораблів суходолом, а й чудодійними здібностями Олега. Просячи його не погубляти візантійську столицю, городяни винесли йому їжі й вина, та Олег не взяв його до рота: «не приа его. бѣ бо оустроено со отравою. и оубояшася Греции. и рѣша нѣсть се Олегъ. но святии Дмитреи посланъ на ны от Бога»⁹⁴. Після того як ромей, «убоявшись» Олега, визнали його за святого Дмитрія, вони запросили миру. Згода греків на переговори перебіта наступною вставкою: «и заповеда Олегъ дань даяти на 2000 корабль по 12 гривенъ на человек а въ корабли по 40 мужь»⁹⁵. Зазначена тут кількість Олегових кораблів симетрично числу (хоч і в десять разів меншому) лодій Аскольда, якими той раніше «обступив» Царгород⁹⁶.

⁹³ Сага о Харальде Суровом // Снорри Стурлусон. Круг земной. Москва, 1980. С. 410.

⁹⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 30.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Ігор виступив у похід «на Греки» з флотилією, що складалася з 10 тисяч кораблів (Там само. Стб. 44). Візантійський флот у середині X століття навряд чи налічував дві тисячі суден. Під час експедиції Никифора Фоки на Крит у 960–961 роки до складу ескадри входили 1000 дромонів, 200 кораблів, озброєних

Вимога Олега виплати «укладів» від Греків.

Мініатюра Радзивілівського літопису

Ці цифри не відбивають реальну чисельність війська. Вони були, гадаю, запозичені літописцем з уявного світу символічної нумерології християнської книжності.

Тим часом, відступивши від міста, Олег «нача мир творити со царьма Грецькима . со Леоном . и Александром . посла к ним въ град . Карла . Фарлофа . Вельмуда . Рулава . и Стемида . глаголя имите ми ся по дань . и рѣша Греци чего хочещи дам ти»⁹⁷. Співправителями імператора Лева VI (886–912) з 886 року був Олександр і від травня 908 року Костянтин VII. Про те, як відбувалася зустріч посланих у місто для переговорів з ними Олеговими довірителями, можна лише здогадуватися, оскільки достовірних відомостей про переговорний процес у джерелах не збереглося.

Разом з умовою про сплату Візантією грошової контрибуції («дати воем . на 2000 корабль по 12 гривен на ключ») передбачалася, як стверджує літопис, також виплата регулярної данини («укладів») Русі з диференціацією її за окремими міськими центрами Русі:

«грецьким вогнем» та 307 транспортних кораблів (Див.: Гийу А. Византийская цивилизация / пер. с фр. Д. Лоевского; предисл. Р. Блока. Екатеринбург, 2005. С. 180).

⁹⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 30–31.

Укладання Олегом мирної угоди з Візантією.

Мініатюра Радзивілівського літопису

...даяти уклады на Рускыя грады . первое на Киевъ . та же на Черниговъ . на Переяславль . на Полтѣск . на Ростов . на Любеч . и на прочае города . по тѣм бо городом седяху велиции князи . под Олгом суще⁹⁸.

Наведений в літописі перелік включає в себе шість градів Русі. У русько-візантійській угоді, укладеній за князя Ігоря в 945 році, згадуються тільки Київ, Чернігів і Переяславль⁹⁹. Прийнято вважати, що в епоху складання *Повісті временних літ* це були головні центри «Руської землі». Цим, мовляв, і пояснюється включення їх до переліку міст русько-візантійських договорів X століття. На думку А. А. Горського, в первісному тексті договорів були наявні лише Київ і Чернігів, а Переяславль був пізньою вставкою¹⁰⁰. Зведений за Володимира Святославича Переяславль був третім за значенням в ієрархії міст на півдні Русі початку XII ст. Цю ієрархію,

⁹⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 31.

⁹⁹ Див.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 40.

¹⁰⁰ Див.: Горский А. А. Об упоминании Переяславля в русско-византийских договорах X в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 14–17 апреля 2009 года. Москва, 2009. С. 82–86.

як і саму ідею «Руської землі» як давньої політико-адміністративної реальності, слід пов'язувати «з тенденційністю *Повісті временних літ* на користь патронів Видубицького монастиря — Всеволода Ярославича й Володимира Мономаха. Три міста відбивають політичний шлях Всеволода, який був спочатку князем у Переяславі (1055–1073), потім у Чернігові (1073–1078) і нарешті в Києві (1078–1093), а також Мономаха, котрий був князем Чернігова (1078–1094), Переяславля (1094–1113) і Києва (з 1113 р.). Претензії обох князів поширювалися не тільки на “київську сторону” Дніпра, а й на лівий берег. Тож Руська земля у версії *Повісті временних літ* може виявитися відображенням не стільки реальної політичної географії, скільки горизонту прагнень київських князів»¹⁰¹.

Під «укладами», зазвичай, історики вбачали частину здобичі, що видавалася племенам, головні міста яких перераховані в літописі, як винагорода за участь у поході на Візантію. Однак Переяслав і Любеч не були племінними центрами. Невідповідність літописної звітки або договірному пункту про «уклади», виплачувані Греками на перераховані міста, була помічена ще на початку минулого століття. Вона проявляється, на думку Г. М. Бараца, в тому, що «сума укладів не визначена точною цифрою, — що зобов'язання видавати уклади не обмежено ніяким строком і виявляється отже начебто вічним, а тим часом вже в угоді Олега 912 р. цього зобов'язання немає впомині, — що уклади без всякої поважної причини, домовлено видавати не відразу всім містам, а послідовно, в порядку нібито старшинства міст, хоча ніякої табелі про ранги для всіх “інших”, крім Києва, міст зовсім не існувало, — і головне, такий порядок видачі укладів окремо кожному з перелічених в літописі міст мотивується підпорядкованістю місцевих князів Олегові, тоді як залежність цих князів можна було б виставити скоріше за всяк підставу для видачі укладів не ним, а безпосередньо верховному князю, котрому вони були підручні»¹⁰².

¹⁰¹ Арістов В. Рецензія [Котышев Д. М. От Русской земли к земле Киевской. Становление государственности в Среднем Поднепровье IX–XII вв. Москва, 2019] // *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ, 2020. Т. 16. С. 187.

¹⁰² Барац Г. М. Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. Киев, 1910. С. 28–29.

Гадаю, що умова Олега «...даяти уклады на рускыя города» була винайдена самим літописцем. В епоху укладення русько-візантійських договорів на Русі не було розгалуженої мережі міст. Більшість з них, незважаючи на відчайдушні спроби археологів удавити початки давньоруського містобудування, виникли лише в кінці X століття. Київському книжникові уявлялося важливим включити до складеного ним переліку міст насамперед Чернігів і Переяславль. За часів близьких до завершення складання *Повісті временних літ* тут княжив Володимир Мономах, з ініціативи котрого, як уже зазначалося, були знайдені копії візантійських договорних грамот. Залежав від переяславських князів аж ніяк не байдужий Мономахів Ростов. Це місто було частиною володінь його батька — Всеволода Ярославича. У ньому почалася княжа служба самого Мономаха. Полоцьк на той час був князівською вотчиною Смоленська і перебував у складі володінь Мономаховичів. Урбаністична структура Русі та притаманний їй організації інститут посадництва в епоху правління Олега й Ігоря ще не склалися.

Русько-візантійська угода 911 року містила статті, що забезпечували Русі вигідні умови торгівлі. Визначалася певна кількість руських купців, яких мали утримувати у Візантії та яким надавалося право безмитної торгівлі в Константинополі.

Вершиною тріумфу Олега багатом уявляється літописне отождолення Греками його зі святим Дмитрієм і вивішення ним свого щита на брамі Царгорода. Святий Дмитрій, культ якого у Візантійській імперії досяг свого найвищого піднесення за Македонської династії (867–1015 рр.), вшановувався не тільки як мученик за віру і цілитель, а насамперед як захисник і небесний покровитель Фессалонік. У своїх посмертних чудесах солунський воїтель не раз порятовував другу візантійську столицю від нашествия полчищ слов'ян і аварів. Через посередництво Кирила (Костянтина) і Мефодія, культ цього святого було перенесено і на слов'янський ґрунт. Особливу популярність він здобув серед південних слов'ян, зокрема болгарів, а від XI–XII ст. стрімко поширився й на Русі¹⁰³. Болгарська дослідниця Васілка Типкова-Заїмова вбачає

¹⁰³ Бегунов Ю. К. Греко-славянская традиция почитания Дмитрия Солунского и русский духовный стих о нем // *Byzantinoslavica*. Tome 36, Fasc. 2. Prague, 1975. P. 149–153.

в ототожненні *Повістю временних літ* київського князя Олега зі святим Дмитрієм одне з найбільш ранніх свідоцтв, яке підтверджує сприйняття Руссю ідеї покровительства над нею св. Дмитрія, що, на її думку, надавало тут цьому культу антивізантійського забарвлення¹⁰⁴. Іншим вченим уявлялося більш правдоподібним, що згадане ототожнення з'явилося в літописі з недомислу старокіївського книжника, який жив у суспільстві, якому ще бракувало християнської культурної традиції чи було наслідком фольклоризації реальної події — походу Олега на Солунь.

Гадаю, що наш літописець цілком обдуманно й свідомо ототожнював руського князя, язичника Олега з християнським святим — градозаступником і охоронцем всього ромейського царства. Тим самим він відводив Олегові таку ж само функцію, яка покладалася на святого Дмитрія. Про це, переконаний, і свідчить хрестоматійна розповідь *Повісті временних літ*, де йдеться про те, як, залишаючи столицю Візантійської імперії, київський князь «повеси щит свои въ вратех . показуа победу»¹⁰⁵. Вивішування щитів переможців на головці брами зайнятого ними міста було на Русі, на думку Д. С. Лихачова, «знаком перемоги, до того ж пов'язаним з певним ритуалом»¹⁰⁶. Його соціальні й комунікативні функції втілюються в практиці певних жестів і ритуалах.

Середньовічна культура була культурою жестів. «Усі суттєві угоди і клятви у середньовічному суспільстві, — зазначає Жак Ле Гофф, — супроводжувалися жестами і втілювалися в них... Жест повідомляв і позначав позицію»¹⁰⁷. Прикметно, що свою перемогу завойовник символічно позначає не ударом меча або

¹⁰⁴ Тъпкова-Заимова В. Култът на св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в балканските страни // Проблемы на балканската история и култура. София, 1979. С. 9–11.

¹⁰⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 32. В інших літописних списках — «И повѣсиша щиты своя въ вратехъ показующе побѣду» (Див.: The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis / Edited and Collated Donald Ostrowski, with David J. Birnbaum and Horace G. Lunt [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume X. Pt. 1] 2003. P. 183).

¹⁰⁶ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет / подг. текста, пер., статьи и комм. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2007. С. 419.

¹⁰⁷ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. С. 333.

встромленню списа в містичне тіло міста¹⁰⁸, а вивішує на воротах свій щит. Тим самим Олег гранично ясно позначив свою позицію. Він, мабуть, вивісив на огляд не свій бойовий щит, а так званий «щит миру». Середньовічна практика вивішування таких *щитів миру* (Fridskioldr), що дарували завойованому місту охорону й захист відома за даними давньоскандинавських саг¹⁰⁹. Подібний звичай не беруть до уваги ті дослідники, які вмотивовують думку про те, що Олег вивісив на мупах Константинополя не свій бойовий щит, а щит-дошку з виписаним на ній текстом русько-візантійської угоди¹¹⁰. У військових співтовариствах середньовіччя щити були в особливій пошані. Крім свого прямого призначення, вони використовувалися в різних випадках. Вікінги, наприклад, на щиті відносили вбитого до місця поховання. Щит виконував й інші комунікативні функції: «удар об щит означав виклик на бій; підняті щити служили війську замість прапорів для розрізнення загонів. Піднятий над головами червоний щит був вісником війни; натомість білий сповіщав вимогу миру»¹¹¹. Ми, мабуть, ніколи не дізнаємось якої форми й кольору був Олегів щит, але навряд чи засумніваємось у достовірності, підтвердженого середньовічною військовою практикою¹¹² його вивішування Олегом на брамі Константинополя.

¹⁰⁸ Цей мотив наруги над містом, його незахищеності був вельми популярним у середньовічній літературі (Ширше див.: Ричка В. «Київ — Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ, 2005. С. 112–116).

¹⁰⁹ Сага о Фритьофе Смелом // Труды Я. К. Грота из скандинавского и финского мира. Очерки и переводы. Санкт-Петербург, 1898. С. 894; Стрингольм А. Походы викингов. Санкт-Петербург, 2003.

¹¹⁰ Магнер Г. И. Щит Олега на воротах Константинополя // Вестник Удмуртского университета. История и филология. Ижевск, 2009. Вып. 2. С. 119–129. Порівн. припущення А. Ю. Чернова про те, що щит Олега був матеріалізованим уособленням його імені (Чернов А. Олег и его щит // Староладожский сборник. Вып. 9. Санкт-Петербург, 2012. С. 60–68).

¹¹¹ Очерк быта, религии и поэзии древних скандинавов [Фритьоф. Скандинавский витязь. Поэма Тегнера /перевод Я. К. Грота] // Труды Я. К. Грота из скандинавского и финского мира. Очерки и переводы. Санкт-Петербург, 1898. С. 736.

¹¹² «Норманские храбрецы, — зауважував свого часу М. М. Карамзин, — представляли иногда щиты на городских воротах в знак мира: чем ютландские короли, Готфрид и Сигфрид, в 882 году обманули воинов императора Карла Тучного, заманив их безоружных в крепость свою и взяв в полон» (Карамзин Н. Н. История государства Российского : в 12 т. Т. 1. Москва, 1989. С. 258).

Олег прибиває свій щит до воріт Царгороду.

Гравюра Ф. А. Бруні. 1839

Вивісивши свій щит на воротах Царгороду, київський князь цим дав знати про готовність вступити в мирні переговори з Греками. І. М. Данилевський вважає, що вивішування Олегом щита було знаком того, що він приймає Святе Місто під своє заступництво, «показуя победу». Адже давньоруське слово «победа», вмотивовує дослідник, несло в собі ширший спектр значень, ніж сучасне (похідним від нього, зокрема, є «победница», тобто *заступниця*)¹¹³. Вчений звернув увагу й на ту обставину, що давньоруське слово «щитити», «щичу» означає захист: «Азъ есмь о тебѣ щитя и азъ помощникъ тебѣ»¹¹⁴. Оспівуючи колишню велич Тиру — «корону

¹¹³ Ширше див.: Данилевский И. Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: Человек в истории, 1998. Москва, 1999. С. 143–144; его же. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. Москва, 2004. С. 152–157.

¹¹⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1903. Т. 3. Стб. 1609.

краси» пророк Єзекіїль згадує, що перси, лідіяни і лівійці були в його війську ратниками й вішали на мури міста, щоб надати йому більшої величі — щити й шоломи: «Перс і Лідіянин і Лівієць були в війську твоїм вояками твоїми, вішали в тебе щита та шолома, — вони то давали тобі пишноту» (Єз. 27, 10).

Цю біблійну алюзію на вивішування Олегом свого щита на царгородській брамі Є. П. Пчолов вважає сумнівною. Заперечуючи таке символічне прочитання цього літописного сюжету, автор водночас визнає, що вивішування Олегом щита на брамі Царгорода це — знак перемоги: «хоча місто і не було захоплене, але Олег, безперечно, міг вважати себе переможцем, змусивши візантійців до миру і отримавши багатий викуп»¹¹⁵. До того ж дослідник не помітив семантичної двоплановості ролі Олегова щита. Прикріплений до міської брами, він сигналізував про перемир'я (переговори), що зав'язалися між сторонами, що ворогують. Після завершення мирних переговорів, що тяглися протягом досить тривалого часу, і укладання вигідної для Русі угоди «Олегів щит» був осмислений як її триумф.

Отже, є підстави вважати, що Олег шукав не війни з Візантією, а миру: «вішаючи свої щити на вежах Константинополя, “руси” заявляли про готовність відтепер захищати це місто разом із його мешканцями. Якщо згадати, що невдовзі у візантійському війську з'являються загони «русів» (морська експедиція на Крит 911–912 рр.), а самі греки назвали Олега «святим Дмитрієм», то таке твердження навряд чи здасться занадто сміливим»¹¹⁶. Укладення мирної угоди з Візантією стало своєрідним «дипломатичним визнанням» Русі, що було для неї такою бажаною честю.

Під мури Царгорода Олег прийшов жорстоким завойовником-язичником (згадаймо безчинства, чинимі його воїнами на околицях Константинополя, так барвисто описані в літописі), а обернувся захисником християнської столиці. Це парадоксальне, здавалося б, перетворення прояснює запропоноване І. М. Данилевським прочитання літописної розповіді про похід Олега на Константинополь в есхатологічному контексті: «християнська

¹¹⁵ Пчелов Е. В. Олег Вещий. Великий викинг Руси. Москва, 2018. С. 83–84.

¹¹⁶ Никитин А. Л. Основания русской истории: Мифология и факты. Москва, 2001. С. 180.

столиця здалася, коли неприятельський флот “переплив сушу”, але люди від “роду Руського” взяли Місто — до прийдешніх “станніх часів” — під свій захист»¹¹⁷.

Сакральний образ Віщого Олега формувався на Русі не стільки в язичницькому, скільки в християнсько-книжковому середовищі. Увінчаний славою переможного походу на Царгород, Олег уявлявся упоряднику *Повісті временних літ* деміургом давньоруської державності¹¹⁸. Тільки язичництво Олега, мабуть, стримало літописця назвати його *Мудрим*, тому він обрав тотожне за семантикою¹¹⁹, але для християнської аудиторії цілком нейтральне ім'я *Віщого* Олега.

Сприйняття Руссю ідеї заступництва над нею святого Дмитрія аж ніяк не надавало цьому культу, як свого часу стверджувала болгарська дослідниця Васілка Типкова-Заїмова, якогось антивізантійського забарвлення¹²⁰. Навпаки, «релігійно-політичне самовизначення Стародавньої Русі здійснювалося в символах, що походили чи вивозилися з Візантії. Сприйняті символи повинні були в процесі їх переміщення звільнитися від специфічно-візантійського державно-політичного значення, якщо вони такі мали... Давньоруська християнська державність, як і державність православних південних слов'ян, мислилася як похідне від Візантії, як результат переміщення звідти цінностей, сили й влади, як візантійський дар або як завойована цінність»¹²¹.

Про такі «дари» й цінності, набуті Олегом, повідомляється в літописі: «И приде Олегъ к Киеву . неся злато и паволоки . и овощи . и вина . и всякое узорочье»¹²². Ця звістка може бути доповне-

¹¹⁷ Данилевский И. Н. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. С. 158.

¹¹⁸ Ширше див.: Рычка В. М. Вещий Олег в истории и памяти. Санкт-Петербург, 2019.

¹¹⁹ Никитина С. Е. Об уме и разуме (на материале русских народно-поэтических текстов) // Славянские этюды : сб. науч. стат. к юбилею С. М. Толстой. Москва, 1999. С. 298–304.

¹²⁰ Типкова-Заїмова В. Кулътът на св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в балканските и славянските страни. С. 9–11.

¹²¹ Плюханова Мария. Сюжеты и символы Московского царства. Санкт-Петербург, 1995. С. 24.

¹²² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 32.

на літописним фрагментом статті, вміщеній у *Повісті временних літ* під 912 роком. Завершуючи розповідь про укладання «ряду» між Руссю і Візантією, літописець зазначає: «Царь же Леон почти послы Руские . дарми . златом . и паволоками . и фофоудьами... и тако отпусти а во свою землю с честию великою»¹²³. Для «варварських» народів тогочасного світу, це було, згідно за ємким визначенням авторитетного англійського візантиніста Дмитра Оболенського, «жаданою честю»¹²⁴. Прилучення посланців Олега до християнської культури, християнських реліквій та матеріальних і духовних цінностей «істинної віри» звеличувало державний статус Олегової Русі¹²⁵, нехай навіть в її власних очах.

Вертаючись із візантійського походу, Олег та його оточення разом із здобиччю привозили невідомі їм раніше уявлення про християнську релігію і влаштування держави, про Божу владу й державну владу візантійського царя. З жорстокого воїна-грабіжника він перетворювався у свідомості давньоруських книжників на союзника й захисника цих цінностей, доброго дбайливця Руської землі. Либонь тому в істориків виникає спокуса наділити Олега статусом християнина. Наприклад, А. Ю. Чернов, розглядаючи літописну звістку 912 року, що розповідає про ознайомлення Олегових послів з «церковною красою» Константинополя як свідчення оглашення — катехізації частини русів і припускає, що за цим послідувало хрещення й самого Олега: «угода 912 року з її безпрецедентно вигідними для Русі умовами була запропонована Олегу за його хрещення та обіцянку хрестити Русь»¹²⁶. Тим часом київській династії буде потрібна зміна ще кількох поколінь, щоб подолати багатотрудний шлях від ватажка розбійницької зграї до помазаника Божого.

¹²³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 37–38.

¹²⁴ Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. Москва, 1998. С. 306.

¹²⁵ Чекова Илиана. Фолклорно-епически парадигми в повествованието за княз Олег и основането на Киевска Рус в староруските летописи // Годишник на Софийска университет «св. Климент Охридски». Факултет по славянски филологии. Литературознание, 1994. Том 87. Кн. 2. С. 78–79.

¹²⁶ Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 20). Львів, 2011. С. 706.

ІГОР СТАРИЙ

Князь Ігор є чи не найзагадковішою постаттю ранньої історії Київської Русі. Народившись не пізніше 879 року, він тривалий час залишався ніби в тіні діянь Олега: «...хожаше по Олзѣ и слушаша его»¹²⁷. На основі хронологічних розрахунків родинних взаємовідносин у середині князівського клану деякі історики доводили, що Ігор був штучно пов'язаний у літописах з Рюриком¹²⁸. Висловлювані в літературі припущення про те, що між Олегом та Ігорем правив ще якийсь не знаний на ім'я князь, не знайшли підтвердження в науці.

Свого часу М. С. Грушевський співчутливо зауважував, що репутації Ігоря зашкодило розміщення його в літописі «між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований по контрасту, невиразно й неприхильно: він не має тої войовничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолюбний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новітній історіографії здавна склалася характеристика як нездалого й несимпатичного князя»¹²⁹. Цю характеристику вчений називав *белетристичною*, тобто такою, що базується на народних переказах, а відтак і неприйнятною.

Однак у міфологічному контексті *Повісті временних літ* пасивна й доволі жалюгідна роль Ігоря могла обумовлюватися, покладеною на нього функцією *князя-нареченого*, який цілковито покладається на свата (помічника й опікуна Олега). У цьому контексті більш виразного окреслення набуває образ княгині Ольги як неприступної та цнотливої нареченої. У казках до такої жінки прикладаються зазвичай епітети: «сильно могутня королева», «сильна чарівниця»¹³⁰.

Початок самостійного правління Ольжиного чоловіка літописець відносить до 913 року: «В лѣто 6421. Поча княжити Игорьъ

¹²⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 29.

¹²⁸ Тихомиров М. Н. Русское летописание. Москва, 1979. С. 35.

¹²⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. С. 445.

¹³⁰ Див.: Соколов Б. Эпические сказания о женитьбе князя Владимира (Германо-русские отношения в области эпоса) // Ученые записки гос. Саратовского университета: словесно-историческое отделение пед. ф-та. Саратов, 1923. Т. 1. Вып. 3. С. 72–73.

по Олзѣ . в се же время поча царьствовати Костянтинъ . сын Леонтовъ»¹³¹. Настали часи великого неспокою. Кончина Олега викликала несподівано великий резонанс у східнослов'янському світі. Ряд місцевих племенних князів скористалися із сумяття в київському правлячому домі й відмовилися сплачувати щорічну данину на користь останнього.

Першими, як і слід того було очікувати, заперлися від Ігоря древляни після Олегової смерті. Ігор помітно схуд, став роздратованим і дедалі більше небагатослівним. Він усвідомлював необхідність негайно ж продемонструвати зарозумілим поліщукам непорушну міць київського князівського клану й став готуватися до походу. Про цю заледве чи не першу очолювану ним військову виправу сповіщається в *Повісті временних літ* під 914 роком: «Пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової». Мабуть, і справді, Ігоревим дружинниками вдалося набрати багато добра в древлянських пущах — меду віску, хутра й полонити чимало вродливих дівчат і дужих хлопців для продажу на невільницьких ринках Візантії.

Проте шляхи до них ставали дедалі більше ризикованими й небезпечішими. На південних кордонах Русі з'явилися орди войовничих печенігів. Відомі у візантійських джерелах як *пацинаки*, а в арабських — *баджаки*, вони вимандрували в Причорноморські степи з Нижнього Приуралля і прикаспійських долин. Зайнявши степові райони в межіріччя Дону й Дніпра печеніги пошири свій вплив до дунайських кордонів Візантійської імперії. У середині X століття Печенігія складалася з восьми фем, що порівну охоплювали обидва береги Дніпровського Пониззя. Від Русі вона знаходилася, за свідченням візантійського імператора Костянтина Багрянородного, в одному денному переході. «Пацинаки, — зазначає автор, — сусіди і суміжники русі й часто, як не буває між ними згоди, грабують Русь і дуже нищать... і в походи заграничні русь зовсім не може виходити, як тільки маючи згоду з пацинаками. Отож завжди силкується русь брати від них помічників і мати від них допомогу, щоб їх ворогування обминути і користатися з помічі. Так що й до сього столичного міста ромейв (Константинополя) не може русь удатися чи то для війни чи для торгівлі, як не буде

¹³¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 42.

в згоді з пащинами, бо коли роси приходять до порогів ріки й не можуть перейти інакше, як тільки обходом, — витягнувши човни з ріки й несучи на плечах, сі пащини нападають на них і легко подолівають і вбивають»¹³². Отож правдоподібною є звістка *Повісті временних літ* під 915 роком про укладення Ігорем мирної угоди з печенігами.

У грудні 920 року візантійський імператор Костянтин Багрянородний проголосив свого тестя Романа I та його синів співправителями. Про поставлення «цесарем Романа в Греках» було відомо й київському літописцю, який пов'язав цю подію з початком розв'язаної Ігорем війни проти печенігів: «Поставленъ царь Романъ въ Грекох . в Игорьъ воеваша на Печенѣги»¹³³. Не виключено, що це було результатом обопільної домовленості між візантійськими цесарями й Ігорем, які були зацікавлені в дієвості раніше укладених торговельних договорів з Візантією.

У 920-х роках Ігореві вдалося, хай і не надовго, підкорити своїй владі уличів. Межі їхнього розселення простягалися десь далеко на південь від Києва. Свого часу Б. О. Рибаків локалізував уличів на звивинах Дніпра Запорізького правобережжя, звідки й пішла, на його думку, їхня первісна назва — *уленчани*. З цих місць під натиском печенігів відійшли вони на Стугну і зайняли місто Пересічень і стали володіти ним¹³⁴. Питання локалізації цього граду залишається дискусійним у науці. Його місцезнаходження пов'язують із потужним давньоруським городищем в Китаєво на південних околицях Києва. Цей Пересічень, що згадується в *Київському літописі* під 1154 і 1161 роки, на думку дослідників, міг успадкувати назву більш раннього міста, коли під тиском кочовиків частина уличів відступила долиною Дніпра на північ. Існує і бесарабська версія розміщення Пересічена. Вона базується на припущенні, що Пересічень був заснований уличами десь у басейні Південного Бугу, нижнього Дністра чи навіть на нижньому Дунаї, коли уличі відійшли з Дніпра на захід під тиском печенігів.

¹³² Цит. за вид.: Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 69–70.

¹³³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 43.

¹³⁴ Рыбаков Б. А. Уличи // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, 1950. Вып. 36. С. 3–17.

Останнім часом місцезнаходження уличького граду Пересічень розміщують на березі Огринської затоки, що в гирлі річки Самари в Передпоріжжі. На думку деяких дослідників, давнє місто Пересічень розташовувалося в місці пересічення торговельних і міграційних шляхів при впадінні річки Самари в Дніпро. Проте цьому припущенню суперечить відсутність археологічних матеріалів, що хронологічно відповідали б подіям, засвідченим у літописах¹³⁵.

Літописи містять каламутні згадки про війну Ігоря з уличами. У *Повісті временних літ* цей сюжет відсутній. Тільки в *Новгородському Першому літописі* стверджується, що Ігор змусив уличів сплачувати данину на користь Києва. При тому виключне право на неї він передав своєму воєводі Свенельду: «и бѣ у него воєвода, именемъ Свѣнделѣ; и примучи Углѣчѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду»¹³⁶. Воєвода Свенельд, за підрахунками М. І. Артамонова, тридцять років залишався на самій горі військово-службової ієрархії, новонародженої Київської держави¹³⁷. Кар'єра цього варязького найманця на руській службі склалася як найкраще. Як «воевода отень» Свенельд брав участь у древлянській війні княгині Ольги та далеких військових походах Святослава Ігоревича. Його ім'я зустрічаємо разом з іменем князя в русько-візантійській мирній угоді 971 року: «Равно другого свѣщанья бывшаго при Святославѣ велицѣмъ князи Рустѣмъ и при Свѣналѣдѣ писано при Фефелѣ синкелѣ и к Ивану, нарицаемому Цѣмьскию царю Гречьскому въ Дерестрѣ, мсяца июля, индикта въ 14, в лѣто 6479»¹³⁸. Повернувшись, після загибелі Святослава на Дніпровських порогах до Києва, Свенельд зберігає свій вплив і при дворі князя Ярополка — Ольжиного онука.

¹³⁵ Залізняк Л. Л. «Град русичів ім'ям Пересічень» // Археологія, 2019. № 1. С. 100.

¹³⁶ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950. С. 109.

¹³⁷ Цей вельможа, — вмотивовував учений, — за походженням був варягом, «що висунувся, мабуть, завдяки своїй хоробрості й полководницьким талантам, як і багато його одноплемінників, залишився на Русі й став одним із творців Руської держави, найвпливовішим радником княгині Ольги і молодого Святослава». (Див.: Артамонов М. І. Воєвода Свенельд // Культура Древней Руси. Москва, 1966. С. 34).

¹³⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 72.

Дивно, що такому успішному й винахідливому полководцеві не піддався улицький град Пересічень:

...не владшется единъ град, именемъ Пересѣчень; и сѣде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша сѣдяще Углицѣ по Днѣпру вѣнизъ, и посемъ приидоша межи Бѣгъ и Днѣстръ, и сѣдоша тамо¹³⁹.

Уличам, як стверджує новгородський літописець, вдалося вислизнути з цупких рук воєводи київського князя. Проте реалістичність сюжету про Свенельда й уличів, за спостереженнями В. Ю. Арістова, є оманливою книжною конструкцією новгородського компілятора¹⁴⁰. Ідею «міста уличів», вмотивовує дослідник, було запозичено укладачами *Новгородського Першого літопису* з пізнього «Списку руських городів дальніх і ближніх». Літописну історію міграції уличів уточнюють археологічні дані¹⁴¹, за якими простежуються сліди їхнього проживання в X і на початку XI століть у межиріччі Південного Бугу й Дністра.

Хоча наступні два десятиліття Ігорового правління не знайшли належного висвітлення в літописних джерелах, можна здогадуватися, що були вони сповнені щоденними клопотами. Їхнє змістовне наповнення визначали походи на підвладні Києву слов'янські землі. Просування великокнязівського володарювання йшло на північний захід від Києва й далі в межиріччя Случі й горішнього Бугу. Тут київські дружинники знаходили різноманітну здобич — мед, віск, хутра й рабів, яку з великою вигодою для себе перепродавали на міжнародних ринках.

Із опису «суворого» зимового життя Русі візантійського імператора Костянтина VII Пурпурогенета (Багрянородного), вміщеному в складеному ним у 948–952 роках творі *Про управління імперією*, довідуємося про те, що з настанням осені, «зараз же їхні архонти виходять зі всіма росами із Києва в полуддя, що іменується

¹³⁹ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. С. 109.

¹⁴⁰ Арістов В. Ю. Раннє літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О. О. Шахматова // Український історичний журнал, 2011. № 6. С. 178–181.

¹⁴¹ Їх аналіз уцільнено в недавньому узагальнювальному дослідженні з цієї проблематики (Див.: Казанский М., Цукерман К. Уличи // *Paleoslavica: International Journal the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology*, 2017. Vol. 25. No. 2. P. 1–37).

кружлянням в Славинії...Годуючись там впродовж всієї зими вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на Дніпрі, повертаються до Києва»¹⁴². У тому «кружлянні» князя з дружиною поступово виробився певний порядок. Круговий об'їзд підвладних земель здійснювався по кільцю рік у такому напрямку: через межиріччя Дніпра й Горині до древлян, потім через Любеч до радимичів і, можливо, дреговичів, далі назад по Десні до сіверян і через Чернігів і Вишгород до Києва. За підрахунками Б. О. Рибаківа довжина всього шляху полюддя становила 1200–1500 кілометрів й охоплювала територію розміром 700 × 1000 квадратних кілометрів¹⁴³. Проте наведені вище цифри видаються перебільшеними. Адже подолати таку відстань зимою верхи на конях з ущерть навантаженими валками за шість місяців було, принаймні в часи правління Олега, Ігоря й Ольги, просто нереально.

Основною функцією полюддя в кінці IX — більшій половині X століття було придбання, вимінювання рабів¹⁴⁴. Язичницька Русь була гігантським резервуаром живого товару — рабів для християнської торгівлі. Цей промисел для дружинників Київської Русі епохи правління Олега Віщого та князя Ігоря був головним джерелом збагачення. Намовляючи Ігоря вирушити у похід на землю древлян, вони, за словами старокиївського літописця, казали йому: «отрици Свѣнелъжи (воєводи Свенельда. — В. Р.) изодѣлися суть оружемъ и порты . а мы нази поиди княже с нами в дань . да и ты добудеши и мы»¹⁴⁵.

Полюддя було універсальним явищем, поширеним у багатьох регіонах середньовічного світу¹⁴⁶. Здійснюючи круговий об'їзд підвладних земель, протягом тривалого часу київський князь зі своїми військовими слугами-дружинниками перебував на повному

¹⁴² Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 9. Порівн.: Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). С. 50–51.

¹⁴³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 321.

¹⁴⁴ Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного про «полюддя» // *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ, 2004. Т. III. С. 55.

¹⁴⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 54.

¹⁴⁶ Див.: Полюдь: всемирно-историческое явление / под общ. ред. Ю. М. Кобищанова. Москва, 2009.

утриманні слов'янських громад. Ці «кормління», хоч і завдавали тубільному населенню чимало клопоту й матеріальних збитків і справді сприяли встановленню і зміцненню соціально-політичних зв'язків між київським князем та його данниками. Щорічно виїзжаючи в полюддя, озброєні здобичники утверджували своє право на володіння підвладними землями. Воєнний промисел князя і дружини був магістральним шляхом інституалізації Київської держави.

Прибутки з торгівлі невольниками, хутрами й іншими товарами на міжнародних ринках становили чи не головне джерело державного бюджету Київської Русі кінця IX — більшої половини X століття. Саме шаленим прибуткам з работоргівлі Київська Русь зобов'язана своєму стрімкому злету й процвітання. Торгівля була рушійною силою економічного розвитку Київської Русі, імпульсом, що пробуджував до життя нові форми соціальної та суспільно-політичної організації суспільства. Як справедливо відзначав свого часу М. С. Грушевський, «забезпечення торговельних зносин і вигод торгівлі мусіло потягнути за собою утворення певної політичної системи. Забезпечення торговельних доріг само собою мусіло потягнути за собою будову в найбільш небезпечних місцях, або в більших цнтрах торгівлі “городків”, де київські князі саджали “своїх мужів”, а найбільше неспокійні племена приходилося при тім “примучувати”. Контирбуції й дани, які при тім збиралися з них, і саме примучування, получене з забиранням людей у неволю, давало цінний запас товарів київській купецькій дружині, і се мусіло заохочувати київських князів до розширення сих примучувань і “полюдій” — походів за данею на примучені і замірені вже території... власне інтереси торговельні, потреби і рахунки київського патриціату послужило тою пружиною, що пустила в рух політичне життя Києва і його системи»¹⁴⁷. Енергійна підприємницька діяльність перших київських князів заклала нехай ще крихкі й невиразні, основи соціально-політичної організації Київської держави.

У літописних джерелах не відклалися свідчення про повсякденну практику збуту товарів із Середньої Надніпрянщини цією

¹⁴⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1: До початку XI віка. С. 397.

київською купецькою дружиною. У розпорядженні укладача *Повісті временних літ* були, як уже зазначалося, русько-візантійські угоди X століття. Як і у випадку з Олегом, до тексту укладеної Ігорем угоди з Греками літописець додав ряд легендарних подробиць. Його розповідь відкривається вміщеною під 941 роком такою звісткою: «Иде Русь на Царьград . скѣдии (суден. — В. Р.) 10 тысящ». Руси знали про те, що візантійський флот був саме в далекому поході на Сході й тому сподівалися на блискавичний успіх. Наступ на візантійську столицю вони повели з моря і суші:

...иже придоша и приплуша . и почаша воевати Вифаньския страны и воеваху по Понту до Арѣклѣя и до Фафлогоньски земли . и всю страну Никомидийскую поплѣнивши и Суд весь пожгоша . их же емше, овѣхъ растинаху . другия аки странъ поставляюще и стрѣляху въ ня . изимахуть опаки руцѣ съвязывахуть . гвозди желѣзнии посреди главы въбивахуть ихъ . много же святыхъ церквии огнемъ предаша . монастырѣ и села пожгоша . и имѣнья немало от обою страну взяша¹⁴⁸.

Ми вже знаємо про те, що *Повість временних літ* тут майже дослівно відтворює відповідний текст *Хроніки* Георгія Амартола: оригінальна руська схема походу 941 року доволі щільно «обросла фразеологією перекладних грецьких повістувань про цей похід»¹⁴⁹.

Візантійський імператор спішно відкликав зі Сходу сорок тисяч своїх відбірних солдатів, які прямо з маршу ув'язалися в бій, що точився вже на околицях Константинополя. Під вечір вони таки відтіснили руські дружини до моря, змусивши їх пересісти на кораблі. Та й тут, на чималій відстані від берега, посеред морської безодні вони не почувалися безпечно. І їхня тривога не була безпідставною. Протовестіарій (начальник імператорської гардеробної та державної скарбниці) Феофан, незважаючи на паніку, яка охопила населення міста, зумів організувати ремонтні роботи старих торговельних суден. Оснащені так званим «грецьким

¹⁴⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 44.

¹⁴⁹ Половой Н. Я. Русское народное предание и византийские источники о первом походе Игоря на греков // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР, 1960. Т. XVI. С. 110–111.

*Похід князя Ігоря на Візантію.
Мініатюра Радзивілівського літопису*

вогнем», вони зустріли руський флот біля входу в Боспорську гавань. 11 липня 941 року¹⁵⁰, пускаючи трубами той пекельний вогонь на руські лодії, Греки спалили армаду: «и бысть видѣти страшно чюдо . Русь же видящи пламянь — сповіщає літописець — вмѣтахуся въ воду морскую . хотяще убрести»¹⁵¹. За словами одного сучасника і очевидця Ігорового походу, записаними між 958 і 962 роками Ліутпрандом Кремонським, «руси кидалися в море, воліючи лише в морі втонуті, як від огню згоріти; одні, обтяжені бронями і шоломами, пішли на дно, щоб ніколи не вертатись, інші, плаваючи, на самих хвилях морських погоріли, й ніхто того дня не урятувався, хіба спасся, втікши на землю, бо кораблі русі, тому що малі, проходять і там, де води дуже мало, а греки того не можуть хелендіями задля їх глибокості. Інгер після того з великим соромом вернувся до своїх. А греки, здобувши перемогу, вернулися весело до Константинополя, ведучи з собою багато живих ворогів: всім їм імператор Роман звелів поутинати голови»¹⁵².

¹⁵⁰ Веселовский А. Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 г. // Журнал Министерства народного просвещения, 1889. № 26. С. 8.

¹⁵¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб.

¹⁵² Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 84. Порівн.: Liudprandi Antapodosis // Liudprandi episcopi Cremonensis Opera omnia / Rec. I. Bekker. Hannoverae ; Lipsiae, 1915.

*Битва військ Ігоря з греками біля стін Царгорода.
Мініатюра Радзивілівського літопису*

Ті з русів, кому пощастило повернутися додому, згадуючи своїх побратимів, яких поглинули морські хвилі у свої зяючі запінені вуста, ще довго розповідали про той, подібний до блискавки вогонь із човнів. Греки в глибокій таємниці зберігали секрет цієї, вперше випробованої ними ще у 678 році, чудодійної зброї. «Морський вогонь» виготовлявся із суміші нафти, смоли й сірки, що під тиском викидалася через бронзові труби-сифони, встановлені на візантійських дромонах.

Незважаючи на катастрофу 11 липня, уцілілі залишки руської флотилії рушили до східних берегів Босфору. Просуваючись уздовж краю затоки мілководдям, недоступним для важких візантійських суден, лодії русів проникли в Пропонтиду (Мармурове море). Тут вони нищили аж до кінця серпня¹⁵³, доки не підійшли відкликани з Егейського моря головні морські сили імперії.

Ця поразка, хоч і не була такою нищівною, як донедавна вона уявлялась історикам, вочевидь, все ж глибоко вразила Ігоря. Її тінь запламувала весь князівський рід. Через кілька десятиліть по тому,

¹⁵³ Литаврин Г. Г. Малоизвестные свидетельства о походе князя Игоря на Византию в 941 году // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1999. С. 142–144.

Спалення кийівської флотилії «грецьким вогнем».

Мініатюра Радзівілівського літопису

візантійський імператор Іоанн Цимісхій у розмові із Святославом Ігоревичем не міг відмовити собі в задоволенні принизити останнього спогадом про ту нещасливу для Ігоря виправу на Греків. Надмірно згущаючи барви він кинув йому такі слова: «Гадаю ти не забув про поразку батька твого Інгоря, який, знехтувавши клятвенний договір, приплив до столиці нашої з величезним військом на десяти тисячах суднах, а до Кіммерійського Боспору дістався лише заледве з десятком човнів, ставши сам вісником своєї долі»¹⁵⁴.

У 944 році, як свідчить *Повість временних літ*, Ігор спробував був взяти реванш. Подібно до Олега він зібрав багато воїв — варягів, і русів, і полян, і словен, і кривичів, і тиверців, і печенігів найняв, «поиде на Греки въ лодях и на конихъ . хотя мстити себе»¹⁵⁵. Візантійські імператори-співправителі Роман I Лакапін, Стефан і Костянтин VII Багрянородний направили до стану Ігоря, військо якого вже досягнуло дунайських кордонів імперії, мирне посольство для переговорів. Ромейські дипломати почали умовляти Ігоря припинити похід, пропонуючи йому контрибуцію навіть більшу за ту, ніж давали Русі за Олега. Водночас вони улещували багатими дарунками печенігів, домагаючись від них

¹⁵⁴ Лев Диакон. История. Москва, 1988. Кн. VI. С. 57.

¹⁵⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 45.

Складання клятвенної угоди хрещеної та нехрещеної Русі з Греками.

Мініатюра Радзівілівського літопису

повернення до своїх кочовищ. Ситуація дедалі ускладнювалася. Тоді військова дружина Ігоря розсудила так:

да аще сице глаголетъ царь . то что хотимъ боле того . не бившеся имати злато и сребро ю и паволоки . егда кто въсть кто одолѣть мы ли онѣ ли . ли с моремъ кто свѣтенъ .се бо не по земли ходимъ . но по глубинѣ морьстѣи обьча смерть всѣмъ¹⁵⁶.

Ігор змушений був погодитися із цими доводами і пристав на пропозицію базилевсів. Узявши від Греків велику контрибуцію — золото і поволоки на всіх воїв — він повернувся до Києва.

Мирна угода між обома країнами була скріплена письмовою хартією в Царгороді візантійською стороною і руськими послами. Ця вельми представницька делегація складалася з п'ятидесяти осіб¹⁵⁷. Її очолював якийсь собі *Івор* — повноважний представник великого князя кийівського в ранзі посла. За ним у цьому списку джерела нараховують ще 24 послів від членів великокнязівської

¹⁵⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 46.

¹⁵⁷ Якщо в складанні угоди 911 року князя Олега у візантійській столиці брали участь 15 його «мужів», то посольство Ігоря 944 складалося з 24 осіб. Приблизно таким же за своїм чисельним складом був і потч княгині Ольги під час її візиту до Константинополя 957 року.

сім'ї і 25 купців. Цікаво зазначити, що в складі цієї дипломатичної місії згадується й особистий посол княгині Ольги на ймення *Искусеви* (*Aescses-wi*). Як й інші посланці київського правлячого дому, був він варязького походження, з клану тих конунгів — дружинних призвідців, що осіли на Русі. В угоді 944 року представлені:

Иворъ соль Игоревъ . великаго князя Рускаго . и обѣи сии .
 Вуефастъ Святославъ . сынъ Игоревъ . Искусевъ Ольги княгини
 Слуды Игоревъ . неги Игоревъ . Оулѣбъ Володиславъ Каницаръ
 Передъславинъ Шихъбернъ . Сфандръ . жены Улѣблѣ Прастѣнъ
 Туръдуви Либиаръ Фастовъ . Гримъ Сфирьковъ Прастѣнъ . Акунъ .
 неги Игоревъ Кары Тудковъ . Каршевъ . Туръдовъ . Егри Евли-
 сковъ . Воистъ Воиковъ . Истръ Аминодовъ . Прастѣнъ . Берновъ .
 Явтягъ . Гунаровъ Шибридъ . Алданъ Колъ Клековъ . Стегги Ето-
 новъ . Сфирка . Алвадъ Гудовъ . Фудри Туадовъ . Мутуръ Оутинъ¹⁵⁸.

Цей унікальний для середини X століття реєстр відображає ієрархічну структуру правлячої київської верхівки, або, сказати б слідом за М. С. Грушевським, *склад* Київської держави. Та обставина, що в цьому переліку князів та їхніх послів одинадцятим за рахунком названий Ігорів племінник на ім'я Якун (Акун), здається, дає підстави вважати, що такою була кількість членів власне великокняжого дому¹⁵⁹. Інші послы були послані «от всякоя княжья и от всѣхъ людии Руския земля». Згадка «всякого княжья» в угоді Ігоря, а також «світлих» та «великих» князів, які в літературній огранці угоди 911 року опиняються під рукою Олега покликана, на мою думку, надати князівській гідності цій парі київських правителів більш значущого статусу.

Русько-візантійська угода 944 року засвідчує вагому роль київського жіноцтва в міжнародних зв'язках Київської держави. Цю дипломатичну практику яскраво демонструє склад делегації княгині Ольги, з якою вона вирушить до Константинополя. На прийнятті у візантійського імператора Костянтина Багрянородного 18 жовтня 957 року були присутні 16 родичок княгині, а також 18

¹⁵⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 46–47.

¹⁵⁹ Соловьев А. В. Заметки о договорах Руси с Греками. С. 411. Порівн.: Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. Москва, 1993. С. 28–29.

її «жінок». Родички Ольги отримали у подарунок від імператора таку ж само суму срібних грошей як і руські послы, а її «жінки» — винагороду сумірну подарунковим виплатам руським купцям. Такий розподіл імператорських подарунків, на думку Ф. О. Андрощука, «свідчить про цікаву спробу урівняти статус жінок Русі відповідно до професійних груп, що їх ромей вважали традиційно чоловічими. Але це не означає, що функцію послів і купців не могли виконувати жінки»¹⁶⁰.

Прибулі до візантійської столиці наприкінці 944 року посланці Ігоря оновили давній мир і запряглися у його непорушності. Принесення клятви про дотримання досягнутих угод було звичайною практикою середньовіччя. У християнському співтоваристві її священною нормою («законом») було Святе Письмо, над яким вимовлялися клятви й обітниці. У язичницькому середовищі поширеним звичаєм було присягатися зброєю. Практика клятви зброєю існувала в багатьох народів, зокрема, в південних слов'ян і германців. Останні вимовляли клятву, «тримаючи оголений меч чи кладучи руку на рукоятку меча, встромленого в землю»¹⁶¹. Порушення клятви присяги пов'язувалося в древніх скандинавів із помстою богів, загибеллю від зброї. У договорі «миру і любові» князя з Ігоря з Греками, зокрема, повідомляється:

...иже помыслишь от страны руския . разрушити такую любов . и елико ихъ крещенье прияли суть да приимуть мечь от Бога вседержителя осуженье на погибель въ весь вѣкъ будущий . и елико ихъ есть не хрещено да не имуть помощи от бога ни от Перуна, осуженье на погибель въ весь вѣкъ будущий; и елико ихъ есть не хрещено, да не имуть помощи от Бога . ни от Перуна . да не ущитятся щиты своими . и да посѣчены будутъ мечи своими . от стрѣль и от иного оружья своего . и да будутъ раби въ весь вѣкъ будущий¹⁶².

¹⁶⁰ Андрощук Ф. Гаральд Суіорий — останній вікінг. Київ, 2020. С. 34.

¹⁶¹ Павлов-Сильванский Н. П. Символизм в древнем русском праве // Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России. Москва, 1988. С. 500. Звичай клятви на мечі був відомий також болгарам і аварам. Клятва зброєю була поширеною практикою і в інших народів. Див.: Фетисов А. А. Ритуальное содержание клятвы оружием в русско-византийских договорах X в. // Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья. Москва, 2001. С. 113–119.

¹⁶² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 47–48.

Така ж кара чекала і на тих русів, які вже потроху наворачталися в християнство:

...мы же елико насъ хрестилися есмы . кляхомъся церквю святого Ильѣ въ сборнѣ церкви . и подлежащемъ честнымъ крестомъ . и хартьєю сею . хранить все . еже есть написано на ней . не преступити от него ничтоже . а иже преступитъ се от страны нашея . ли князь ли инъ кто . ли крещень или некрещень . да не имуть помощи от Бога . и да будетъ рабъ въ весь вѣкъ в будующи . и да заколенъ будетъ своимъ оружемъ¹⁶³.

Цей же мотив покарання від власної зброї за порушення мирних домовленостей міститься і в пізнішій (971 року) угоді Святослава Ігоревича:

...якоже кляхъся ко царѣмъ Гречьскимъ . и со мною бояре и Русь вся . да схранимъ правая сѣвѣщанья . аще ли о тѣхъ самѣхъ преже речнѣхъ [не] схранимъ азъ же и со мною и подо мною да имѣемъ клятву от Бога . въ его же вѣруемъ в Перуна и въ Волоса скотья Бога . и да будемъ колоти яко золото . и своимъ оружемъ да исѣчени будемъ се же имѣите во истину . якоже створи нѣнѣ къ вамъ . [и] написахомъ на харатыи сеи . и своими печатями запечатахомъ¹⁶⁴.

Перед нами три, що повторюють одна одну частини одного, здається, комплексу. Можна обережно припустити, що його основою стала клятвенна угода Святослава, перенесена літописцем на «дипломатичну» практику інших язичницьких князів — Олега й Ігоря. При тому слід зазначити, що слов'янські божества — Перун та «скотий бог» Волос згадуються лише в клятвенних угодах Олега й Святослава. Клятва-рота Ігоря відбулася, як стверджує літописець, перед ідолом Перуна і в церкві святого Іллі в Києві. Приурочення її до київських реалій викликає обґрунтовані сумніви¹⁶⁵, проте ця літописна звістка спонукає до осмислення уявлень

¹⁶³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 52–53.

¹⁶⁴ Там само. Стб. 73.

¹⁶⁵ См.: Васильев М. А. Степень достоверности известия «Повести временных лет» о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 год. Москва, 2000. С. 64–71; Oleksiy Tolochko. Church of St. Elijah, 'Baptized Ruses', and the Date of the Second Ruso-Byzantine Treaty, *Byzantinoslavica*. 2013. No. 1–2. PP. 111–128.

книжника-християнина про світ язичницьких богів і властивих їм функцій.

Повість временных літ свідчить про те, що процедура ратифікації русько-візантійської угоди 944 року відбувалася за участю самого Ігоря головню на *Перуновому пагорбі* в Києві: «заутра призва Игорь слы . и приде на холмъ кде стояше Перунъ . и покладоша оружье свое и щить и золото . и ходи Игорь ротѣ и люди его»¹⁶⁶. Ця сакральна для князя та його дружинників (іосим сасгум, в уявленнях літописця, язичницької Русі) височина перебувала поза градом — поблизу могил предків. Тут, як свідчать літописні джерела, згодом князь Володимир Святославич влаштував капище язичницьких божеств. Це сталося близько 980 року, коли він остаточно утвердився на київському престолі:

...и нача княжити Володимеръ въ Киевѣ единъ . и постави кумиры на холму . внѣ двора теремнаго . Перуна древяна . а главу его серебряну . а оусть златъ . и Хърса Дажьбога . и Стрибога . и Симарьгла . и Мокошь и жряху имъ наричюще я богы . и привожаху сыны своя и дъщери . и жряху бѣсомъ . и оскверняху землю требами своими . и осквернися кровьюми земля Руска . и холмо-тъ¹⁶⁷.

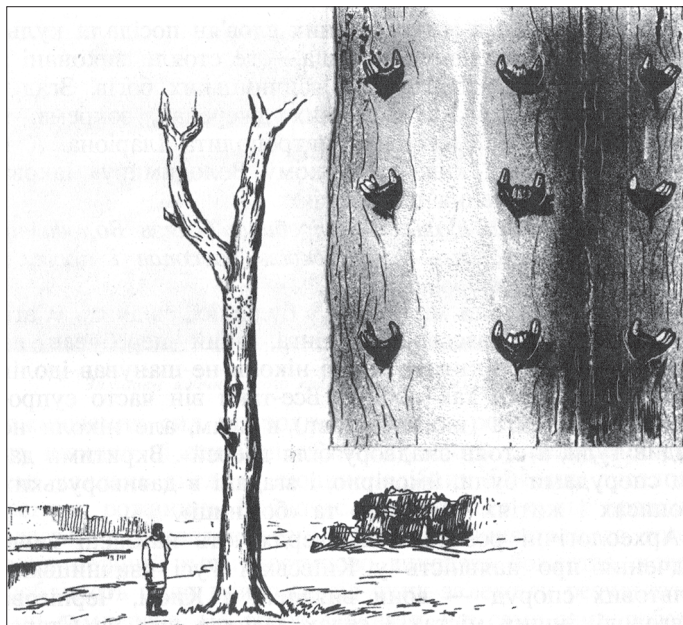
Поганське капище Володимира дослідники локалізують на пагорбі, що знаходився на території сучасної садиби № 3 по Володимирській вулиці та спортивного майданчику сусідньої школи¹⁶⁸. Проте питання атрибуції цієї споруди X століття як язичницького святилища та його головних персонажів залишаються дискусійними в науці.

Центральною постаттю у виписаній давньоруським книжником галереї язичницьких ідолів був Перун, якому цілком природно було очолити коло богів князя та його військового оточення — дружини. За походженням культ Перуна був пов'язаний із шануванням дуба. Дуб символізував силу, мужність, витривалість, довголіття. Слов'янський Перун дуже близький литовському Перкунасу, який також був богом грози й блискавки. Обидва

¹⁶⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 54.

¹⁶⁷ Там само. Стб. 79.

¹⁶⁸ Див.: Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва. Київ, 1979. С. 3–7; Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. Київ, 1992. С. 90–97.

Священний
дуб Перуна.
Реконструкція
Г. Ю. Івакіна

теоніми споріднені, з одного боку, латинською назвою дуба — *quercus*, а з іншого — німецькою (порівняно, наприклад, з готською *fairguni*) і хетською (*peruna*) назвою (лісисті) гори. Ця схожість дозволяє думати, що слов'янська й балтійська назви бога-громовержця спочатку означали просто «дуб» або «дуб, що стоїть на горі», і були, можливо, як це буває, наслідком табуїзованої заборони на проголошення справжнього, священного імені.

У пантеоні Володимира не знайшлося місця для Волоса. Відповідно до давньої історіографічної традиції прийнято вважати, що ідол цього божества стояв на київському Подолі, біля Почайни. Здається, першим висловив це досить гіпотетичне припущення київський amator-археолог М. Ф. Берлинський. У написаній ним на схилі XVIII століття «Історії міста Києва» він безапеляційно стверджував, що на місці Введенської церкви на київському Подолі «існувало в давнину язичницьке капище скотського божка Волоса; з часу ж запровадження християнської віри, на тому місці побудована церква св. великомученика Власія. При цьому вулиця, що йде від Воскресенської церкви повз цю на заміську Оболонь, до пізніх часів називалася Бидлогонною, оскільки

нею до згаданого капища приганяли худобу»¹⁶⁹. Вважають також, що за церквою св. великомученика Власія було названо і вулицю Волоську. Але автор цих рядків схильний співвідносити її назву з купцями-волохами, які мали на Подолі своє торгове подвір'я. Інша справа Новгород, де вулиця, на якій знаходилася церква св. Власія, має прозору назву Волосовської.

Пов'язуючи функції Волоса як із скотарством, так і з судноплавством, Ю. Г. Писаренко мотивує, що той уособлював функції Подолу, в їхньому міфологічному осмисленні, а можливо й уособленням споконвічної функції Києва як певної *низової* території разом з її населенням і худобою. На думку дослідника, «широка комунікативна роль киево-подільського ідола виявлялася у кількох аспектах. Зокрема, з ним асоціювалося уявлення про єдність руського роду, як у становосоціальному, так, напевно, і в географічному плані. Останній аспект полягав у тому, що ідол розташовувався безпосередньо біля водної магістралі, що сполучає Київ із лівобережжям «Руської землі» (через перевіз), а також із землями басейну Дніпра на південь та північ від столиці». Автор також припускає, що в ідола Волоса укладалися громадські угоди, контракти (торгові, шлюбні тощо) і здійснювалося судочинство¹⁷⁰. Проте приписувані Волосу подібні функції обґрунтувати нічим.

Спроби врятувати репутацію Волоса як бога багатства язичницьких слов'ян і з'ясувати його співвідношення з Перуном — покровителем вузького кола князівської дружини робилися неодноразово. Розвиваючи, висловлене ще наприкінці XIX століття думку А. С. Фаміцина про різну племінну приналежність цих богів, В. Я. Петрухін вибудовує опозицію між ними за етнічною ознакою, співвідносячи культ Волоса з новгородськими словенами, а шанування Перуна замикає на Київському півдні. Цим, на його думку, і пояснюється «дуалізм» відносин русі та словен у війську Олега: вони пішли з-під Константинополя під різними вітрилами і клялися, укладаючи мир з різними богами¹⁷¹. Якщо до-

¹⁶⁹ Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського. Київ, 1991. С. 255.

¹⁷⁰ Писаренко Ю. Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. Київ, 1997. С. 153.

¹⁷¹ Петрухін В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. Смоленск, 1995. С. 138–139.

тримуватися такого от погляду, то подібні «суперечності» мали б проявитися і у війську Святослава, що складало багато пізніше клятвенну угоду з Греками під знаком Перуна й Волоса. Проте, в давньоруських і візантійських писемних джерелах жодних протиріч серед війська Святослава не виявляється.

Своїх відданих воїнів Святослав називав, за свідченням візантійського письменника кінця X століття Лева Диякона, «мужами крові». У створеній ним *Історії* він описав їхні язичницькі звичаї та ритуали. Після виснажливої битви поблизу Доростола, руси з настанням ясної місячної ночі, «вийшли на рівнину і почали підбирати своїх мерців. Вони нагромадили їх перед стіною, розклали багато багать і спалили, заколовши при цьому за звичаєм предків безліч полонених, чоловіків та жінок. Здійснивши цю криваву жертву, вони задушили кілька немовлят і півнів, топивши їх у водах Істра»¹⁷². У цьому описі слід очевидно вбачати архаїчні обряди воїнської магії¹⁷³. Що стосується клятвенного ритуалу, то він не описаний в історії Лева Диякона.

В умовах військових дій, та ще на чужій території руси вкрай потребували підтримки богів. За справедливим зауваженням Л. С. Клейна, для Святослава, втім як і для інших київських князів-язичників, був «надзвичайно важливим, крім Перуна, якийсь бог, хоч і шанований у східнослов'янських землях, але особливо популярний у балканських слов'ян». Адже для норманських лицарів, які становили основу слов'янозованих військових формувань перших київських князів, боги сильні лише на своїх землях: «Скандинави, причалюючи до чужих берегів, знімали своїх ідолів з носів кораблів і ховали в трюм. На чужій землі панували чужі боги, і треба було молитися їм і задобрювати їх»¹⁷⁴. Дослідникові вдалося встановити, що таким богом на Балканах був покровитель

¹⁷² Лев Диякон. История. Москва, 1988. С. 78.

¹⁷³ Ширше про сакральну роль півнів і дітей в цих обрядах див.: Дуйчев И. К вопросу о языческих жертвоприношениях в Древней Руси // Культурное наследие Древней Руси: Истоки, становление, традиции. Москва, 1976. С. 32–37; Мороз Й. К вопросу о детоубийстве у славян // Годишник на Софийский университет «Св. Климент Охридски». Центр за славяно-византийски проучивания «Иван Дуйчев». София, 2000. Т. 90 (9). С. 33–45.

¹⁷⁴ Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. Санкт-Петербург, 2017. С. 142.

худоби (орних волів) святий Влас, а Візантії — відповідно святий Власій. «Через слов'янське християнізоване населення Балкан, — стверджує Л. С. Клейн, — це шанування поширилося на всю Європу. А «Власій» у сусідніх з Візантією південних слов'ян перетворилося на слов'янське «Влас», якому в східних слов'ян закономірно відповідає «Волос». ...Отже, присягаючись Волосом, князівські мужі мали на увазі того бога, якого все балканське населення шанувало як Власа, св. Власія»¹⁷⁵. Поділяючи цю думку зауважу, що шанування Волоса не могло укорінитися на Русі раніше часів балканських походів Святослава. За свідченням Лева Диякона, він розглядав Болгарію як свій військовий здобуток і не думав більше про повернення додому. Прагнучи облаштувати нову столицю своєї держави на Дунаї, він потребував заступництва шанованого в тих краях божества. Так, напевно, і був набутий культ Волоса, що згодом поширився і на Русі.

Прийнято вважати, що за правління Ігоря в 40-х роках X століття в Києві з'являються перші християнські храми: церкви св. Іллі та св. Миколая. Їх виникнення пояснюється жвакими зв'язками з Візантією, постійною присутністю у стольному граді Русі грецьких купців і дипломатів, які утворювали тут своєрідну християнську колонію. Та й сама Русь, як впливає з наведеного вище літописного тексту, вже поділялася на поганську (язичницьку) і християнську половини. Щоправда, археологічних підтверджень ранньому храмобудівництву в Києві досі не виявлено. Згадану в літописі церкву святого Іллі, де присягалася Ігореві побратими-християни, слід, мабуть, вважати інтерполяцією на однойменний храм, збудований у візантійській столиці за імператора Василя I (867–886)¹⁷⁶. Знаходився він поблизу північно-східної частини імператорського палацу й потрапити до нього можна було через соборну церкву Богоматері Фароської.

Культ пророка Іллі набув особливого поширення у Візантії за правління Василя I. Той ревно вшановував пророка з вдячності за провіщення йому його імператорського майбуття. У цьому

¹⁷⁵ Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. С. 147.

¹⁷⁶ Васильев М. А. Степень достоверности известия «Повести временных лет» о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. в Киеве // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Москва, 2000. С. 64–71.

зв'язку І. Шевченко припускав можливим, що «церкву в Києві присвятили Іллі, особливим шанувальником якого був Василь І, щоб відзначити у такий спосіб імператорське покровительство над найпершими християнами Русі»¹⁷⁷.

За даними русько-візантійської угоди 944 року Ігор формально ще залишався язичником. Проте, він вирізнявся своїм толерантним ставленням до християнства взагалі і християн, зокрема, яких немало було вже серед його найближчого оточення. Либонь тому, історики минулого називали Ігоря *таємним* або *внутрішнім* християнином¹⁷⁸. Релігійно-політична ситуація, яка склалася в Києві в період Ігорового правління не могла не позначитися на формуванні Ольги як особистості, і, зокрема, її релігійних уподобань. З дитинства вона зростала в атмосфері конфесійної толерантності, відкритості Києва різноманітним духовним впливам. Була княгиня вельми охоча до спілкування з купцями й дипломатами. Особливо сильне враження на неї справили, слід гадати, розповіді руських послів, які сподобалися бачити в Царгороді, «церковную красоту . и полаты златыя и в них сущаа богатество . злата много и паволокы и каменье драгое . страсти Господня и венець . и гвоздие, и хламиду багряную . и мощи святых»¹⁷⁹.

Зустрічі з дружиною правителя Русі шукали чужинецькі мандрівники, що дозволило Ользі, під час тих неквапливих бесід, дещо перейняти з їхніх мов, особливо гречизни. Серед подарунків, якими щедро обдаровувалася князівська родина, найбільший інтерес становив, знайдений серед підношення грецьких мужів, манускрипт. Густо списані стоси пергамену ховалися під дерев'яними, обтягнутими тонко виченою шкірою кришками, які застібалися на срібні застібки. Книга відкривалася витонченої роботи мініатюрами. Вони були своєрідним прологом до вміщених у ній священних текстів: Євангелія і Псалтирі. Хитромудрі письмена викликали в княгині дивне, незбагненно-щемливе почуття, адже

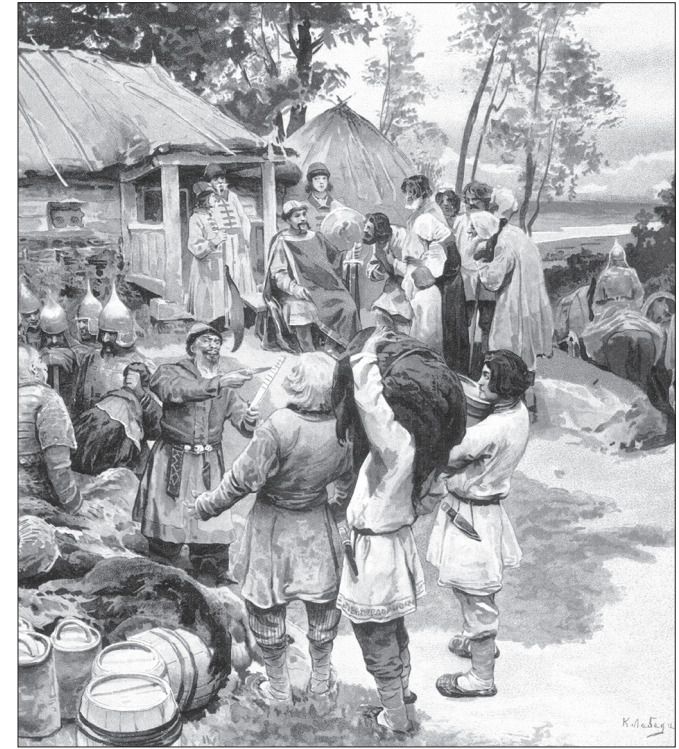
¹⁷⁷ Шевченко І. Хрещення Київської Русі // Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авториз. пер. з англ. Марії Габлевич; під ред. Андрія Ясіновського. Львів, 2001. С. 51.

¹⁷⁸ Голубинский Е. История русской церкви. Т. 1. Первая половина тома. Москва, 1901. С. 70. Томашівський Ст. Вступ до історії Церкви на Україні // Записки чина св. Василя Великого. Жовква, 1932. Т. IV. Вип. 1–2. С. 67.

¹⁷⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 38.

Полюддя.
Князь Ігор
збирає данину
з древлян
поблизу
Искоростеня
восени 945 р.

Малюнок
К. В. Лебедева.
Хромолітографія.
1903 р.

літери тоді сприймалися як магичні знаки. Потроху Ольга освоїлася з книгою, знаходячи в ній невимовну вітіху в хвилини печалі.

Тим часом життя продовжувало спливати своїм звичаєм. Лиш Ігор, занепокоєний убогим станом державної скарбниці, ходив смутний і невеселий. Тож він, коли настала осінь, як сповіщає літопис, «нача мыслити на Деревляны . хотя примыслити большую дань»¹⁸⁰. Очевидно, за цим скупим повідомленням *Повісті временних літ*, вміщеним у завершенні літописної статті 944 року, ховається традиційна, для цієї пори року, виправа князя з дружиною у полюддя. Її наслідки літописні джерела замовчують, слід гадати, Ігореві без особливих труднощів вдалося подвоїти норми данини, яка стягувалася з древлян.

Ініціатором наступного, вочевидь, спонтанного походу на древлян вже був не Ігор, а його військова дружина, яка із заздрощами

¹⁸⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 54.

Останній похід князя Ігоря по древлянську данину.

Мініатюра Радзивілівського літопису

поглядала на гарно вбраних і доладно озброєних воїнів воеводи Свенельда. І сказала дружина Ігореві: «отроци Свѣньльжи . изодѣлися суть оружьемъ и порты . а мы нази . поиди княже с нами в дань . да и ты добудеши и мы . и послуша ихъ Игорьъ . иде в Древа в дань . и примышляше къ первой дани . и насиляше имъ и мужи его»¹⁸¹.

Тоді князь ще знаходився в певній залежності від свого найближчого дружинного оточення, тож і змушений був рахуватися з бажаннями останнього. Незважаючи на те, що ціни на невільників на міжнародних ринках дещо підупали (в 911 році вони становили 12 золотих за челядина, а в 944-му — 8–12), київська купецька дружина була вельми охоча до золотої монети і ладна ризикувати.

...Вщертъ завантажені хутрами, медом, воском та іншим добром, на яке щедрою була земля древлян, хури і зграйка невільників у супроводі озброєних вершників прямували до Києва. Ігор, мірно погойдуючись у сідлі, було трохи задрімав. Наразі аж стріпенувся, спіймавши себе на шаленій думці. Після недовгого вагання він

¹⁸¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 54.

Вбивство Ігоря древлянами.

Мініатюра Радзивілівського літопису

звернувся до своїх дружинників з такими словами: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». Хтось із старших княжих воїв-слуг, спробував було відмовити Ігоря від цієї небезпечної авантюри. Однак той затято твердив своє. Зрештою вирішили розділитися навпіл: одна частина дружини мала продовжувати рухатися в напрямку до Києва (не кидати ж серед лісу стільки добра!), а інша — відчайдушна жменька сміливців зголосилася повернутися з Ігорем до стін древлянської столиці. Тим часом почули древляни, що він знову іде, «сдумавше со княземъ своимъ . Маломъ . аще ся вѣвадить волкъ в овцѣ . то выносить все стадо . аще не убьють его . тако и се . аще не убьемъ его . то вся ны погубить . и послаша к нему глаголюще . почто идеши опять поймаешь всю дань . и не послуша ихъ Игорьъ . и вышедше изъ града Изъкорьстьѣня . Деревлене убиша Игоря . и и дружину его . бѣ бо ихъ мало»¹⁸².

Візантійський хроніст другої половини X століття, згадуваний вже Лев Диякон, змальовує детальнішу картину розправи над Ігорем. Він стверджує, що полоненого князя древляни прив'язали

¹⁸² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 54–55.

до стовбурів дерев і за їх допомогою розчачнули того навпіл¹⁸³. Більшість сучасних дослідників з довірою ставляться до цього свідчення. І. Я. Фроянов спробував доповнити його, стверджуючи, що Ігор був розчленований за допомогою священних дерев і похований у різних місцях Древлянщини¹⁸⁴. Справді, в архаїчних спільнотах подекуди побутовував звичай розчленовувати тіло померлого племінного вождя або чаклуна і ховати його по частинах в різних місцевостях. Однак слід пам'ятати про те, що вбивство, вчинене за допомогою зігнутого дерева чи кількох дерев, є давнім, відомим ще з античних часів, літературним прийомом. Подібні сюжети містяться, зокрема, в *Метаморфозах* Овідія, творах Аполлодора та інших давніх авторів. Гадаю, що версія загибелі князя Ігоря, вкладає візантійським хроністом у вуста Іоанна Цимісхія, є літературною фікцією, яка знадобилася для того, аби останній міг якомога більше принизити свого співрозмовника — Святослава Ігоревича.

Кривава драма, що розігралася під стінами Іскоростеня, яскраво висвітлює драматичний характер зав'язку давньоруської державності, яка зростала внаслідок протистояння місцевого автономізму гегемоністським устремлінням київського князя та його військової дружини. Ця колізія стала переломною віхою в процесі розвитку державотворення на Русі.

Розділ 3

REGINAE RUGÓRUM

¹⁸³ Лев Диакон. История. Кн. VI. С. 57.

¹⁸⁴ Фроянов И. Я. Древняя Русь. Опыт исследования социальной и политической борьбы. Санкт-Петербург, 1995. С. 55–56.

*Державну систему руську Ольга
без сумніву держала сильною і зручною рукою.
Ся система не ослабла і не розвалилася в часі
між Ігорем і Святославом... – з рук матері
прийняв він державу в повній силі і порядку.
Княгиня, що лишила таку вікову пам'ять
своєю помстою за смерть чоловіка, видко,
вміла його заступити.*

Михайло Грушевський

Звістка про трагічну загибель Ігоря в древлянських пушах приголомшила Ольгу мов грім серед ясного неба. Інтуїтивно відчувачи небезпеку, яка нависла над нею і малим Святославом, вона спробувала було знайти душевний спокій у присмерковій тиші палацових склепінь, аби дати лад своїм думкам, які роїлися в голові: Святослав ще малий. Як зберегти для нього князівський престол? Адже бачила хижий полиск в очах Ігорових небожів — Івора й Якуна. Ті здатні на все. Не варто й недооцінювати загрозу з боку войовничих древлян.

Все її єство було сповнене жаданням помсти. Честь і репутацію роду, а також його право на володарювання будь-що треба було боронити. Та до часу Ольга глибоко затаїла свої потаємні думки. Зрештою наважилася посвятити в них воеводу Свенельда, Святославового кормильця¹ Асмуда та ще кількох достойників-родаків. Коли ті повсідалися за дубовим обіднім столом, Ольга принесла їм замість хліба камінь зі словами: «Ви не гідні кращого, ніж камінь, бо не помщаєтесь за Ігоря й ганьбите свій рід».

¹ «Кормилець», як і «дядько» староруських літописів, відповідають, за спостереженнями А. Є. Преснякова, таким термінам латинських середньовічних текстів, як *paedagogus*, *nutritor*, *bajulus*. «У меровінгській і каролінгській Франції ці терміни, для яких ми не знаємо німецьких виразів, означали групу посад германського княжого двору, первісна і основна функція яких — виховання княжих дітей, а потім і керівництво їх першими кроками на життєвій ниві... Коріння цих синівських відносин князя-вихованця до кормильця треба, мабуть, шукати в поняттях, пов'язаних у стародавньому звичаєвому праві з розширенням кровних відносин, так званому штучному спорідненні» (Див.: Пресняков А. Кормилец, воевода, тысяцкий // Известия отделения русского языка и словесности императорской АН. Санкт-Петербург, 1908. Т. XIII, кн. 1. С. 150–151).

За нормами звичаєвого права, чоловіки, які зволікали з виконанням кровної помсти, зазнавали морального осуду з боку родичів та й громадська думка була не на їхньому боці². Отож вкладений мною в уста княгині Ольги словесний парафраз героїні давньої скандинавської *Saги* про битву на Вересковому Пустищі, не є творчою знахідкою автора.

Слід, однак, напевно, замислитися над питанням: чи були в жінки, нехай і дружини київського князя, правові підстави ініціювати виконання кровної помсти, демонструючи при цьому свої претензії на верховну владу в країні?

Історики минулого, зокрема, С. М. Соловйов відзначав, що в літописному переказі про Ольжину помсту відбилися «пануючі поняття часу, які поставили помсту за вбивство близької людини священним обов'язком; видно що і за часів складання літопису ці поняття не втратили своєї сили. При тодішній нерозвиненості суспільних відносин помста за родича була переважно подвигом; ось чому розповідь про такий подвиг збуджувала загальну живу увагу і тому так свіжо і прикрашено збереглася у пам'яті народній. Суспільство завжди, на якій би ступені розвитку воно не стояло, має глибоку повагу до звичаїв, що його оберігають, і прославляють як героїв тих людей, які дають силу цим звичаям. У нашому давньому суспільстві в описувану епоху його розвитку звичай помсти був саме цим охоронним звичаєм, що підміняв правосуддя; і той, хто свято виконував обов'язок помсти, був героєм правди, і, чим жорсткіше була помста, тим більше задоволення знаходило собі тодішнє суспільство, тим більше славilo месника як гідного родича, а бути гідним родичем означало тоді, в перекладі на наші поняття, бути зразковим громадянином. Ось чому в переказі показується, що помста Ольги була гідною помстою. Ольга, наймудріша з людей, прославляється саме за те, що вміла вигадати гідну помсту»³.

Натомість радянські історики звинувачували княгиню Ольгу в порушенні нею морального язичницького кодексу честі, згідно

² Никольский С. Л. Наследование и кровная месть (по материалам ранне-средневековой Скандинавии) // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1999. С. 203.

³ Соловьев С. М. Сочинения в восемнадцати книгах. Москва, 1988. Кн. I. Т. 1–2. С. 147–148.

якого дружина після смерті свого чоловіка буцім-то повинна була добровільно піти з життя. Мовляв, такий жінці було «непристойно» жити, якщо її чоловік помер. На думку О. М. Рапова, Ользі вдалося «обійти» і грубо порушити цей, як йому уявлялося, найважливіший язичницький звичай завдяки наявності у неї великих земельних багатств та військового контингенту. Опираючись на ці воєнно-економічні ресурси, Ольга, буцім-то і захопила великокнязівську владу у свої руки⁴. Історик беззастережно довірився оповіді давньокиївського книжника, не співвідніс її з розповсюдженою в середньовічній Європі практикою кровної помсти, через що таке тлумачення Ольжиної помсти є однобічним і спрощеним.

Статус, який здобула княгиня Ольга після смерті свого чоловіка, цілком вкладається у норму: «вона показана володаркою не за власним правом, а як вдова свого чоловіка, що урядує в часи малоліття сина, а її вчинки стосовно древлян являють собою помсту за вбивство свого чоловіка»⁵. Середні віки на всій своїй протяжності жили, мовлячи словами французького медієвіста Марка Блока, «під знаком кровної помсти. Не випадає сумніватися, — вмотивововував вчений, — що на індивіда, якому було завдано кривди, обов'язок вендети накладався як найсвятіший з обов'язків»⁶. Отже, Ольжине пожадання помсти над древлянами є цілком легітимним. Право жінки на кровну помсту простежується в законодавчих пам'ятках середньовічної Скандинавії та Русі. Хоча жінка-месниця й відсутня в праві, цей образ активно використовується у наративних пам'ятках зазначених регіонів: «на реальний правовий статус жінки в наявних текстах накладаються відголоски родових уявлень про кровну помсту як священний обов'язок, що пов'язував увесь сімейний колектив»⁷.

⁴ Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства. Москва, 1988. С. 156.

⁵ Франклин С., Шепард Д. Начало Руси: 750–1200 / пер. с англ. под ред. Д. М. Буланина. Санкт-Петербург, 2009. С. 433.

⁶ Блок Марк. Феодалное общество / пер. з фр. Віктора Шовкуна. Київ, 2002. С. 141.

⁷ Никольский С. Л. О характере участия женщин в кровной мести (Скандинавия и Древняя Русь) // Древнейшие государства Восточной Европы: 1999. Москва, 2001. С. 168.

Саме такий колектив неодмінно повинен би був зібратися в осиротілому князівському теремі. Після довгих суперечок, коли емоції поступилися місцем тверезим роздумам, родаки, найвірогідніше, вирішили трохи зачекати на подальший розвиток подій. Тим часом Свенельд завірив княгиню в тому, що його вої здатні контролювати ситуацію в Києві й не допустять спроби відсторонення її від влади. Асмуд відповідав за життя й безпеку Святослава. Було також досягнуто домовленості аби нікому поки що не було дозволено публічно користуватися суспільним становищем Ігоря і не посідати його звичного місця ані вдома, ані на хмільній учті доки він не буде відомщений.

Водночас не сиділи без діла і древляни. Зібравшись на раду, вони після тривалої, розсудливої балачки таки зважилися на таке рішення: «се князя убихомъ Рускаго . поимемъ жену его Вольгу за князь свой Маль . и Святослава . и створимъ ему якоже хоцемъ»⁸. Ці слова, з одного боку, засвідчують легітимність великокнязівської влади *київського* правителя, а з іншого — глибоку закоріненість в архаїчній свідомості слов'янської родоплемінної еліти уявлень про те, що ця влада є простим додатком до шлюбу з дружиною загиблого носія гідності цієї влади й династії. В цьому відношенні Ольгу можна уподібнити до легендарної шотландської королеви Гермутруди, рука й скіпетр якої, за образним висловленням Дж. Фрезера, були нероздільні⁹. Отож шлюбний вінець для древлянського князя Мала був, відповідно до тогочасних уявлень, діадемою царства.

СВАТАННЯ НА КРОВІ

На сватання до Ольги древляни відрядили двадцять *луччих мужів*. Ці посланці, на думку літописця (щоправда, чітко ним не сформульовану), були представниками древлянського князівського роду. Очевидно, кількість древлянських послів старокиївський книжник вирахував шляхом інтерполяції на склад

⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 55.

⁹ Див.: Фрезер Д. Д. Золотая ветвь: Исследования магии и религии / пер. с англ. Москва, 1986. С. 153–154.

київського правлячого дому, відомого за русько-візантійськими угодами першої половини X століття.

Звертає на себе увагу та обставина, що це посольство обрало шлях до Києва по воді, на лодіях. *Повість временних літ* мотивує це тим, що діялося це весною, під час великої повіні: «бѣ бо тогда вода текущи . въздолѣ горы Киевския . и на подольи не сѣдяху людѣ . но на горѣ»¹⁰. Можливо й справді весняне повноводдя змусило мешканців Подолу перебратися на якийсь час до верхнього міста. Либонь саме тому древлянські лодії пришвартувалися під Боричевим, тобто під самим схилом старокиївського плато.

Одягнута в оксамитову одіж на соболиному хутрі, Ольга з високої вежі свого князівського терему спокійно спостерігала за метушливою церемонією зустрічі гостей, яких слуги мали допровадити до княжих покоїв. Можна обережно припустити, що на той час княж-двір вже частково перемістився на північний схил Старокиївської гори, ще не розділеної глибокими урвищами та яругами з південним краєм Замкової гори:

...градъ же бѣ Киевъ . идеже есть нынѣ дворъ Гордятинъ . и Никифоровъ . а дворъ княжъ бѣше в городѣ . идеже есть нынѣ дворъ Воротиславль . и Чюдин . а перевѣсище бѣ внѣ града . и бѣ внѣ града дворъ друуги, идѣже есть дворъ Деместиковъ за святою Богородицею надъ горою дворъ теремный . бѣ бо ту теремъ камень¹¹.

Згаданий у цьому літописному повідомленні, яке є, безперечно, пізнішою інтерполяцією старокиївського книжника, *двір теремний* дослідники, зазвичай, локалізують на краю Старокиївської гори, північно-східніше збудованої князем Володимиром наприкінці X століття Десятинної церкви. На жаль, наявні археологічні й літописні джерела не дозволяють відтворити зовнішній вигляд комплексу палацових будівель родинного гнізда великокнязівського дому Ігоря, Ольги й Святослава. Археологічними розкопками на цій території (тепер вул. Андріївський узвіз, 38) були виявлені залишки великої будівлі, зведеної на кам'яних фундаментах завдовжки 21 м. То була двоповерхова, пишно оздоблена

¹⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 55.

¹¹ Там само.

Древлянські послы відправляються до Києва на сватання Ользі.
Мініатюра Радзивілівського літопису

трюхкамерна палацова споруда¹². На мініатюрі ілюмінованого Радзивілівського (Кенігсбергського) літопису XV ст., що зображує прибуття до Києва древлянських послів, княгиня Ольга спостерігає за ними з високої, вкритої двоскатним дахом споруди, опертої на навскісні балки — фахверк, які надають всій конструкції необхідної жорсткості¹³. Давньоруський терем уявлявся дослідникам верхнім ярусом або вежею будівлі¹⁴.

В. В. Хвойка, який досліджував руїни згаданої споруди на Ста-рокиївській горі в 1907–1908 роках, беззастережно відносив спорудження цієї будівлі до часу правління княгині Ольги. Натомість М. К. Каргер рішуче заперечував проти спроби пов'язати руїни

¹² Каргер М. К. Княжеские дворцы древнего Киева // Ученые записки Ленинградского университета, 1955. № 193. Серия исторических наук. Вып. 22. С. 71–76; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. Київ, 1972. С. 56; Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников (Свод археологических источников. Вып. Е 1–47). Ленинград, 1982. С. 9.

¹³ Див.: Радзивілівський літопис. Факсимільне воспроизведение рукописи. Москва, 1994. Л. 28 об.

¹⁴ Забелин И. Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. Книга первая: Государев двор, или дворец. Москва, 1990. С. 68; Ржиг В. Ф. Очерки из истории быта до-монгольской Руси. Москва, 1929. С. 10.

Зустріч з Ольгою древлянських послів.
Мініатюра Радзивілівського літопису

цієї будівлі з «теремом» княгині Ольги, вмотивовуючи тим, що «в IX–X ст. ж до побудови Десятинної церкви, територія на якій вона була споруджена з її околицями були зайняті курганным могильником»¹⁵. Вставка про сучасну нашому книжнику топографію Києва, вочевидь, знадобилася для того, аби надати рис достовірності подальшому розлогу повіствуванню про Ольжині «помсти».

Ледь посміхнувшись кутиками губ, Ольга зустріла прибульців люб'язним вітанням: «Добрі гості прийшли». І сказали древляни у відповідь: «Прийшли, княгине». На вимовлене спокійним і рівним тоном Ольжине питання про мету візиту древляни, переминаючись з ноги на ногу, відповіли:

посла ны Дервьска земля . рькущи сиче мужа твоего убихомъ .
бьяше бо мужъ твой аки волкъ . восхищая и грабя . а наши князи до-
бри суть . иже распасли суть Деревьску землю . да поиди за князь
нашъ за Маль¹⁶.

¹⁵ Каргер М. К. Княжеские дворцы древнего Киева. С. 90. Порівн.: Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 2: Памятники киевского зодчества X–XIII вв. Москва ; Ленинград, 1961. С. 77.

¹⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 56.

Слід зауважити, що метафора *вовка*, якою тут скористався літописець, надзвичайно влучно передає образ князя-воїна і дружини-зграї у поході. Водночас древлянські князі образно, в іпостасі добрих пасторів протиставляються київським. У міфології перетворення людини на звіра (вовка) здійснюється тоді, коли відбувається вихід із самого себе і людина стає сучасником міфологічної події¹⁷. Так чи інакше, перетворення людини на звіра призводить до втрати нею внутрішнього простору.

В архаїчному суспільстві поєдинок із хижим звіром, зазвичай, завершувався поїданням його плоті й крові: «воїну це повинно було придати силу або мудрість супротивника, допомогти набуті найцінніші його позитивні якості. Перемога людини над звіром трансформується в перехід тайнства влади, в обряд передачі міцї, через що звір вже нібито й не вмирає, а “втілюється” в побідоносному герої»¹⁸.

Подібні мотиви, ймовірно, визначали основний спонукальний зміст сватання древлянського князя, адже для свідомості людей первісного суспільства не було нічого більш звичного, ніж уявлення про те, що душа помираючого переходить у спадок його вбивці. Цим літературно-художнім прийомом літописець задавав достовірних рис усій оповіді.

Уважно вислухавши древлянських послів, Ольга, після нестерпно тривалої паузи нарешті зітхнула й промовила до древлян такими словами:

люба ми есть рѣчь ваша . уже мнѣ мужа своего не крѣсити; но хочю вы почтити наутрия предѣ людьми своими . а нынѣ идѣте въ лодью свою . и ляжете въ лодьи величающесе . и азъ утро посплю по вы . вы же рѣцѣте не едемъ на конѣхъ . ни пѣши идемъ . но понесѣте ны въ лодѣ . и възнесутъ вы в лодьи¹⁹.

Сприймавши за чисту монету Ольжині слова, древляни, радісно перемовляючись, відправились у відведене для них помешкання, де вже були накриті добірним питвом і їжею дубові столи. Древлянські послы не звернули увагу на загадкову двозначність, яка бринить у мові княгині. Не хочуть помічати її і пізніші історики,

¹⁷ Евзлин М. Космогония и ритуал. Москва, 1993. С. 261.

¹⁸ Кардини Франко. Истоки средневекового рыцарства. Москва, 1987. С.112.

¹⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 56.

а якщо й помічають, то вбачають у цьому лише підступність і лукавство Ольги. Наприклад, для В. Г. Мірзоева є цілком природним, що цей літописний переказ, створений на його думку ще в дохристиянський період Київської Русі, «дихає варварською насолодою, отримуваною від спритності, підступності й ошуканства Ольги, які простодушні древляни приймали за істинну монету... Смысл оповідання — полягає, на його думку, — в прославленні варварської жорстокості Ольги, з холодною розважливостю виявленою стосовно древлян, які захищали своє життя і благополуччя від непомірної пожадливісті. В основі філософії легенди лежить варварське право сили, поєднане із запереченням первісних норм суспільством, яке саме недавно вийшло з його пелюшок»²⁰. Інші дослідники слушно, на мій погляд, відзначають подвійне значення і поліваріантність семантики Ольжиних слів. О. О. Шайкін, зокрема, знаходить у них візантійську витонченість і додає торжество нової, вже не казкової свідомості над архаїчними уявленнями древлян²¹. До цього слід додати, що в репертуарі світової словесності «загадкова мова» завжди є виявом мудрості того, хто нею володіє²². Ось як говорить мудрість сама про себе в біблійній Книзі Приповістей Соломонових: *У мене рада й помисл; я розум, у мене сила. Мною царі царюють і князі встановлюють право* (Пр. VIII, 14–15).

Суміщення християнської і язичницької міфології в літописній оповіді про Ольжину помсту древлянам більш виразно окреслює образ київської княгині. Згідно з християнською символікою її сила в збереженні вдовиної вірності, тобто цноти, яка невіддільно пов'язана з Мудрістю. Билинно-епічна ж традиція додає до рис *недоступної нареченої-богатириші* ще й войовничості. Оці її войовничі риси вимальовуються з тих умов, або «трудних завдань», які вона відповідно до жанрових канонів богатирського епосу²³ ставить перед сватами Мала.

²⁰ Мирзоев В. Г. Былины и летописи — памятники русской исторической мысли. Москва, 1978. С. 182–183.

²¹ Шайкин А. «Се повѣсти времяныхъ лѣтъ...» От Кия до Мономаха. Москва, 1989. С. 54–55.

²² Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. Санкт-Петербург, 1995. С. 224–225.

²³ Соколов Б. Эпические сказания о женитьбе князя Владимира (Германо-русские отношения в области эпоса). С. 73.

«...І вкинули їх в яму з човном».

Мініатюра Радзивілівського літопису

Повернімося, однак, до самих древлянських сватів. У тім часі, коли вони справляли гучну учту, за повелінням Ольги на «дворѣ теремьстѣмъ» посвячені у потаємні замисли княгині слуги майже всю ніч рили велику й глибоку яму. Ледь засів на небосхилі новий день, Ольга звеліла переказати древлянським посланцям: «Зове вас Ольга на честь велику». Зрадівши таким словам, ті, пам'ятаючи настанову княгині, мовили з погордою у відповідь: «Не поїдемо ми ні на конях, ні на возах, ні пішки не підемо, а понесіте нас у човні». З удаваною смиренністю кияни відповіли їм:

намъ неволя князь нашъ оубьенъ и и княгини наша хочеть за вашъ князь и понесоша я в лодыи . они же съдяху в перегъбѣхъ . въ великихъ сустугахъ гордящеся²⁴.

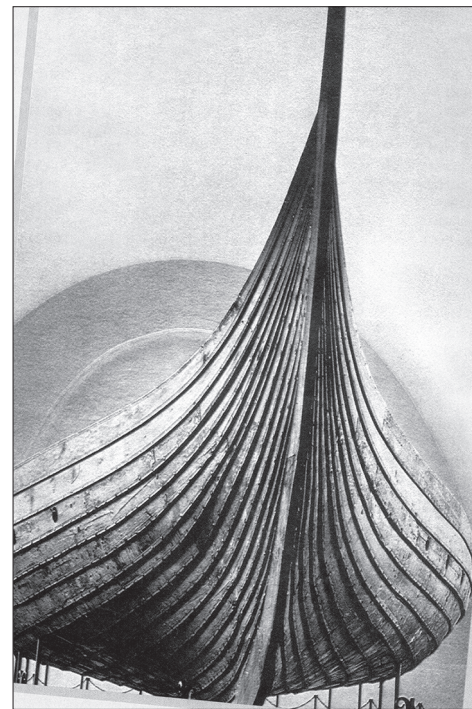
Ця замальовка старокиївського книжника є дзеркальним контрапунктом, виписаної ним же раніше, пригоді Олега під мурами Константинополя. Пересування човнів суходолом у середньовічній ментальності є знаковим виявом сили й гордості. Високу

²⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 56.

гідність древлянських послів засвідчують «сустоги», що були знаковим елементом їхнього вбрання²⁵. Але водночас ця пишна процесія таїть у собі й знак смерті; це і весільний обряд, і похоронний водночас²⁶. Отакий подвійний його зміст розкривається у таких словах літописця:

и принесоша я на дворъ к Ользѣ . и несѣше винуша е въ яму и с лодьею . приникъши Ольга и рече имъ добра ли вы честь . они же рѣша пуще ны Игоревы смерти . и повелѣ (княгиня Ольга. — В. Р.) засыпати я живы²⁷.

За свідченням арабських авторів першої половини Х століття, в тогочасних їм русів побутував звичай спалювати своїх небіжчиків у човні. Прибулий 922 року до двору царя волзьких булгарів спостережливий Ібн-Фадлан бачив русів, коли вони прийшли зі своїм крамом і стали у великому місті Булгарі на Камі. Він описав їхній побут та звичаї. «Почувши про смерть одного значного чоловіка в них, я дуже захотів, — зізнається автор, — самому при тому бути». Ось складений ним звіт про побачене:

Поховальний човен вікінгів.

IX ст.

²⁵ Вилкул Т. Древлянские «сустоги» // Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ, 2006. Т. V. С. 232–233.

²⁶ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет / подг. текста, пер., статьи и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2007. С. 435–436.

²⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 56.

Вони поклали небіжчика в могилу й накрили віком на десять днів, аж поки покращали й пошили йому одягу... Як настав день коли мали спалити небіжчика і дівчину (яка добровільно зголосилася померти і бути похованою з ним. — *В. Р.*) я пішов до ріки, де стояв його човен. Дивлюся: його витягнуто вже на берег, поставлено чотири підпори з берези й іншого дерева, а навколо ідоли-образи, подібні до велетнів. Човен витягли на ті підпори і ходили туди й сюди, промовляючи слова, для мене незрозумілі, а небіжчик все ще був в своїй могилі, його ще не вийняли. Далі принесли лавку, поставили її на човен і вкрили вишиваними килимами, шовком грецьким і подушками, також з грецького шовку. Прийшла стара жінка, що зветься ангелом смерті, і позастеляла на лавці все оте: вона доглядає шитво й приготування, вона ж забиває дівчину; бачив я її — червону, грубу, люту видом.

Далі прийшли до могили, зняли землю й витягли мерця... Наділи на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку і свиту з шовку з золотими гудзями, на голову наділи шапку з шовку і соболя, понесли в шатро, що стояло на човні, посадили на килимі й підперли подушками; принесли напитек, овочі й пахучі рослини й кинули перед ним; принесли собаку, розтяли її надвоє і кинули в човен. Принесли всю зброю небіжчика і положили коло нього. Далі взяли двох коней, ганяли їх, аж доки упріли, розрубали мечами й кинули у човен; далі привели двох биків (чи корів), розрубали їх і кинули в човен; далі принесли півня й курку, зарізали їх і кинули туди ж.

...Дівчину положили поруч небіжчика, її господаря, двоє взяли її за ноги, двоє за руки, а стара, так звана ангел смерті, покрутила її шию шнурком і два противні кінці дала двом тягнути; сама підійшла з великим, широким ножом, встромила межі ребра і вийняла, а два чоловіки душили її шнурком, доки не вмерла.

Потім підійшов ближчий родич небіжчика, взяв кавалок дерева, запалив і пішов задом наперед до човна, маючи в одній руці кавалок дерева, а другу тримаючи ззаду, сам голий, аж доки запалив дерево, що положили під човном після того, як положили вбиту дівчину коло її господаря. Після того люди підійшли з трісками й деревом; кожен мав запалений шматок дерева і кидав на дрова під човном. Огонь обняв дрова, далі човен, далі шатро з небіжчиком, дівчиною й усім іншим; потім дмухнув дужий, сердитий вітер, полум'я розгорілось і все дужче розпалювалось невпинно. ...не минуло й години, а вже човен, дерево, небіжчик і дівчина стали самим попелом. Потім вони на місці, де стояв

витягнутий з води човен, зробили щось подібне до округлого горба, встромили всередину велику березову палю, написали на ній ім'я небіжчика і ім'я руського короля й пішли собі²⁸.

Описаний Ібн-Фадланом поховальний обряд знаходить певні відповідності і в матеріалах археологічних досліджень дружинних некрополів Східної Європи X–XI ст. Так, серед матеріалів, виявлених у кургані *Галичина Могила* поблизу княжого Галича, археологи зафіксували обвуглені залишки дерев'яного човна-однодеревки, спаленого в X столітті під час поховального ритуалу²⁹. Стійким набором подібних до цього ознак поховального обряду, включаючи поховання в човні, характеризується також археологічний інвентар, що походить з Гньоздовського могильника (рубіж X–XI ст.) поблизу Смоленська³⁰. Обряд спалення небіжчика в човні, запозичений язичницькими слов'янами від норманів, був привілеєм родовой аристократії. Отож Ольжина *честь* древлянам постає тут у своїй зворотній перспективі.

Тим часом Ольга продовжила гру у сватання. Після завершення першого її кровавого акту, княгиня вже з власної ініціативи відряджає до древлян свого посланця. Через нього вона ще раз підтверджує свою згоду вийти заміж за Мала, але побоюється, що кияни не відпустять її, задля чого й просить уважити її більш достойним гідності посольством: «да аще мя просите право то пришлите мужа нарочиты . да в велицѣ чести приду за вашъ князь . еда не пустять мене людѣе Киевъстии»³¹.

Прохання Ольги прислати *мужів нарочитих*, статус яких був вищим *мужів луччих* попереднього посольства, було цілком вмотивовано. Адже Ольга була харизматичним носієм князівської гідності. Не було зайвим тут і посилення на суспільну думку *людей кийвських*. За доби середньовіччя, ставлення до князя визначалося тим, наскільки його вчинки відповідали тому, що в сукупності

²⁸ Подається в українському перекладі за вид.: Грушевський М. Віймки з джерел до історії України-Русі (до половини XI віка) // Грушевський М. С. Твори : в 50 т. Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». Львів, 2004. С. 46–48.

²⁹ Баран В., Томенчук Б. Літописний курган Галичина Могила у Крилосі // Галичина, 1998, № 1 (2). С. 4–10.

³⁰ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX–XI вв. Ленинград, 1978. С. 33–34.

³¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 56–57.

усталених морально-етичних принципів визначало поняття честі. Адже честь то не застигла імманентна даність, раз і назавжди дарована князівському клану. Саме слово *честь* було похідним від спостереження за поведінкою людей і розуміння й прийняття (чи не прийняття) навколишнім соціумом. Інакше кажучи, місце князя в суспільстві «прямо залежало від оцінки його поведінки оточенням. Претензія на визнання обов'язково повинна була відповідати прийнятим нормам поведінки»³².

Отож пропозиція Ольги не викликала будь яких підозр у древлянських достойників: «Це почувши древляни вибрали ліпших мужів, які держать Древлянську землю, і послали по неї». За цими словами у *Літописці Переяславля Суздальського*, міститься доволі інтернаціональна замальовка про сон древлянського князя Мала:

...князю же веселие творящу къ браку и сон часто зряше Маль князь: се бо пришед Ольга дааше емоу прыты многоценны червены, вси жемьюгом иссажены и одѣяла чърны съ зелеными оузорами и лоды, в нихъ же несенымъ быти, смолны³³.

На думку Д. С. Лихачова, сон древлянського князя Мала є літературною переробкою усної легенди, побудованої на двох тісно переплєтених між собою обрядах — весільному й поховальному³⁴. Джерела цього літописного повідомлення слід шукати, на мою думку, не в усній фольклорно-епічній традиції, а в книжній. Містично-символічні уявлення, пов'язані із дорогоцінним камінням, поширюються на Русі з часу появи тут візантійської перекладної літератури, зокрема *Хроніки* Георгія Амартола та вміщеного в Ізборнику Святослава 1073 р. грецького перекладу *Слова* Єпіфанія Кіпрського «О 12 камнях, которые были на логии святителейы надеты». Наприклад, адамант, який мав властивість міняти свій колір, наділявся в літературній традиції здатністю вічувати майбутнє: «премѣноуя различья боудущая нѣкая повѣдая проявляше хотящею быти людемъ, аще чернѣ боудяше, то смертъ, аще ли

³² Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков. Москва, 1999. С. 113.

³³ Лепописец Переяславля Суздальського, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов). Москва, 1851. С. 11.

³⁴ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Ленинград, 1978. С. 229–234.

червленѣ боудяше, то крѣви пролитіе. Аще ли бѣлъ, премѣноуявляюще Богу»³⁵.

Сон Мала, як уже відзначалося в науковій літературі, віщує нещастя древлянському князю: дорогоцінне вбрання, прикрашене перлами, символізує сльози, чорний колір — траур, а човен постає тут знову як деталь поховального обряду. Зв'язок між сном взагалі і смертю, сновидінням і загробним світом в архаїчних суспільствах був, як показав Жак Ле Гофф, дуже сильним: «Сни — це тіні, фантоми, туманні образи, що мають пристановище у загробному царстві... Сновидіння — це вихідці із того, потойбічного світу»³⁶. Сни в середньовічній літературі мають характер насамперед божественних одкровенень або попереджень про грядущє за ними покарання чи обіцяння якихось благ.

За ними і прибуло до Києва друге древлянське посольство. Княгиня з гідністю зустріла прибульців. Як і належить гостинній господарці вона виявила гостям честь велику, запропонувавши останнім вимитися в гарячій лазні: «Древляномъ же пришедъшим . повелѣ Ольга мовѣ створити рѣкуше сице . измывшеся придите ко мнѣ»³⁷. Відвідини мийні в середньовічній Русі не було буденною процедурою. Цю розкіш можна було звідати тільки на свята та ще на передодні весілля. Купання молодих перед весіллям було властиве багатьом індоевропейським народам. Відомий український етнограф М. Ф. Сумцов свого часу зауважував, що купання це — *aqua accipere* — одне з найголовніших дійств на давньослов'янському весіллі³⁸. Отож і в цьому разі Ольга вчинила цілком відповідно до приписів передшлюбного ритуалу. Та коли древляни стали митися, заперли мийню за ними. І повеліла Ольга запалити її од дверей, і тут згоріли вони всі: «запроша о нихъ истобѣку . и повелѣ зажечи я отъ дверей . ту

³⁵ Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 1. С. 44.

³⁶ Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / пер. с фр. Москва, 2001. С. 328.

³⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 57.

³⁸ Сумцов Н. Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских. Харьков, 1881. С. 100.

Спалення древлянських послів.

Мініатюра Радзивілівського літопису

изгорѣша вси»³⁹. Весільне купання враз перетворюється на свою протилежність — похоронний обряд.

В уявленнях слов'ян Середньовіччя лазня була місцем зустрічі світу живих і світу померлих. Одна іпостась цього образу символізує почесність і святість, а інша постає в есхатологічному вимірі, як частина поховального обряду⁴⁰. Як свідчать фольклорні та етнографічні матеріали, у східних слов'ян аж до недавніх часів було заведено навесні, у Великий четвер або взимку, на перший день Різдва Христового топити лазню й залишати там рушники (убруси), щоб душі померлих (*навѣї*) могли зігрітись⁴¹.

Двозначність слів княгині Ольги («измывшеся придите ко мнѣ») нерідко убачають у зближенні вогню і води, яким однаковою мірою присвоювались очисні властивості. А звідси й неминучу «в контексті християнського літопису активізацію християнської символіки вогню, який очищує достойних і обпалює недостойних.

³⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 57.

⁴⁰ Див.: Banasziewicz Jacek. Krol i laznia, Bog i laznia (Gall Anonim o Boleslawie Chrobrom; Povest' vremennych let o stворeniiu Pierwszego Czlowieka) // Wyobraznia Sredniowieczna. Warszawa, 1996. S. 205–222.

⁴¹ Зеленин Д. Народный обычай «греть покойников». Харьков, 1909.

“Очищення” древлян перетворюється на їх знищення»⁴². Про очисну роль вогню у закладенні підвалин святого християнського царства на Русі йдеться і в *Степенній книзі*:

Тако и сия чудесная Ольга противныхъ вездѣ одолѣ и всю свою страну и люди отъ безакония свободи... И тако банею крещения всю черность грѣховную отнюдь омывши, и богонасажденный рай церковный созда⁴³.

Ім'я *Ольга* походить, як уже зазначалося, від давньоісландського *Helga*, що означає *Свята*. Однією з ознак святості є есхатологічний образ вогню, який символізує магічно-релігійну силу його творця. Такою містичною силою і наділяє Ольгу, ще язичницю, старокиївський літописець. А видатний польський поет XVII століття Ян Домбровський, який захоплювався давніми русичами, порівнював княгиню Ольгу з Жанною д'Арк⁴⁴.

Третя дія Ольжиної гри-спектаклю також була ініційована київською княгинею. На цей раз вона звеліла переказати древлянам таке: «...сице уже иду к вамъ . да пристроите меды многи в градѣ иде же оубисте мужа моего да поплачюся надѣ гробомъ его . и створю тризну мужю своему»⁴⁵.

Бажання княгині справити тризну за чоловіком не викликало ані супротиву, ані подиву з боку древлян. Поминальна тризна, і справді, була невід'ємною частиною поховального обряду. Як оповідає арабський письменник кінця IX — початку X століття — Ібн-Русте, у своїй замальовці про звичаї русів, «коли минає рік

⁴² Филиппов С. Христианская святость и языческая магия в летописном повествовании о княгине Ольге (Христианская мудрость и языческая хитрость) // Studia Slavica Hung. Budapest, 2001. № 46. С. 86.

⁴³ Книга Степенная Царского Родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. С. 37.

⁴⁴ Шевченко І. Польща в історії України // Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авториз. пер. з англ. Марії Габлевич; під ред. Андрія Ясіновського. Львів, 2001. С. 135. Цей польський автор багато в чому, за словами І. Шевченка, «випередив (і «поправив») історичну концепцію Михайла Грушевського». Домбровський стверджував, що київські «монархи» правили над «сарматами», тримали в покорі північне плем'я мосхів (себто, московитів) і напали на Візантійську імперію. Володіння русів окреслюються ним від річки Віслока на заході до крижаних волзьких вод. (Ширше див.: Шевченко І. Польща в історії України. С.135–136).

⁴⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 57.

Могильний курган князя Ігоря.

Фото автора

після смерті небіжчика беруть вони барилиць двадцять, більше чи менше, меду, несуть на той пагорб, де збирається родина небіжчика, їдять там і п'ють»⁴⁶.

Однак, слід мати на увазі, що в архаїчних ритуалах поминального циклу провідна роль належала чоловікам: на них лежав похоронний обов'язок, а значить вони і забезпечували загробне життя предків. На думку чеського славіста Й. Янко, у слов'янському середньовічному світі право вшановувати і піклуватися про душі померлих мали виключно чоловіки⁴⁷. Сучасна наука солідаризується із цим висновком вченого⁴⁸. Зрозуміло, що в організації поминальної тризни брали участь усі члени княжої родини. На зварені древлянами меди вони й нагодилися. Перш ніж їх випити, Ольга розпорядилася насипати над могилою Ігоря курган: «приде

⁴⁶ Грушевський М. Виймки з джерел до історії України-Русі (до половини XI віка). С. 50. Порівн.: Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. Москва. С. 294.

⁴⁷ Janko J. O praveku slovanskem. Praha, 1912. S. 209.

⁴⁸ Див.: Валенцова М. М. Отражение категории «мужской — женский» в календарной обрядности славян // Славянские этюды. Сборник статей к юбилею С. М. Толстой. Москва, 1999. С. 127–129.

кь гробу его (Ігоря. — В. Р.) и плакася по мужи своемъ . и повелѣть людемъ своимъ съсуги могилу велику . и яко соспоша . и повелѣть трызну творити»⁴⁹. Як бачимо курган над могилою Ігоря насипали люди Ольги, що відповідало звичаям русів.

Могила Ігоря локалізується неподалік літописного Іскоростеня — в околицях села Сингай у верхів'х річечки Ушинки, де й дотепер те урочище місцеві жителі називають *Ігоревою могилою*. Однак тлінні останки князя Ігоря та його обладунки, сховані під цим курганним насипом, до наших днів не збереглися. Єдине, що вціліло з того поховання, так це бронзовий наконечник піхов меча, який у 1980 році передав у дарунок Державному історичному музею в Москві відомий архітектор П. Д. Барановський. Фахівці датують такі ажурні наконечники піхов з так званім північним орнаментом скандинавського стилю серединою X століття.

Цікавими є обставини цієї знахідки.

...Під час Першої світової війни П. Д. Барановському доводилося, по роду служби, мати справу з десятиверстовою картою. Його увагу привернула місцевість *Ігорева могила*, означена дрібним шрифтом поблизу Коростеня. Коли майбутньому архітекторові трапилася нагода відвідати те урочище, очам П. Д. Барановського постав, розрізаний траншеєю навпіл курган, заввишки близько трьох метрів. Кажуть, цей курган вразив своїми розмірами В. М. Татищева, якого привели до цього краю стежки воєнної кампанії 1710 року, відомої під назвою *Прутського походу*.

За кілька днів до приїзду Барановського в село Сингай (треба ж такому статися!), цей курган, за словами місцевих селян, був розкопаний російськими солдатами напередодні їх передислокації в інше місце. Розкопками було виявлено людський кістяк, а поруч нього меч. Офіцер, який керував тими, безперечно, дилетантськими розкопками, меч забрав із собою, а кістяк звелів перенести до сільської каплички. Оглядаючи кістяк, П. Д. Барановський випадково його зачепив необережним порухом руки. Земля з нього обсипалася і на підлогу вивалився той самий наконечник піхов меча. Ця знахідка, опублікована у 1982 році М. В. Фехнер⁵⁰, і дотепер,

⁴⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 57.

⁵⁰ Фехнер М. В. Наконечник ножен меча из кургана близ Искоростеня // Советская археология, 1982, № 4. С.239–244.

Спорудження кургану на могилі Ігоря та підготовка до тризни за ним.
Мініатюра Радзивілівського літопису

мабуть, зберігається в московському музеї (ДІМ, інв. № 105009, оп. 2575/1). Наконечник піхов меча Ігоря орнаментовано плетивом з виразними антропоморфними рисами, в яких фахівці вбачають своєрідну ілюстрацію до міфологічного епізоду змагань сина Одіна-Тора із змієм⁵¹. Зрозуміло, що власник такого зброярського припасування мав і відповідним чином декорований меч. Можливо, стрижень його руків'я був обгорнутий срібною пластиною, покритою золоченим зооморфним чи рослинним декором. Вочевидь, подальші дослідження дозволять у майбутньому детальніше простежити долю Ігоревої могили, біля якої розігралася заключна сцена третьої помсти княгині Ольги.

Їй передував удовиний плач, осмислений автором *Степенної книги* як вболівання за долю Руської землі:

...о свѣте мой милый, о драгий мой животѣ, како оплачу тебе или что сотворю тебѣ? Самодержецъ всей Русской земли былѣ еси; нынѣ же мертвъ и землею покровенъ и никимъ же не владѣши... Гдѣ великое

⁵¹ Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі // Ста-
родавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. : зб. наук. праць. Київ, 2004.
С. 87–88.

Знищення древлянської знаті під час хмільної поминальної тризни
на кургані Ігоря.

Мініатюра Радзивілівського літопису

государство самодръства твоего? гдѣ слава и красота мира сего? Гдѣ багряница брачныя и ризы многоцѣнныя? гдѣ злато и серебро, и вина, и меды, и брачна честная, и быстрыи кони, и домове велиции, и имѣния многая, и дани, и чести бесчисленныя, и гордѣния въ боярехъ своихъ? Уже тебѣ не будетъ сего никогда же⁵².

У тім часі, за свідченням *Повісті временних літ*, древляни посідалися на свіжонасипаному курганному насипі й заходилися пиячити. Під час цієї ритуальної учти їм прислуговували Ольжині отроки. Хмільні меди потроху вдавалися взнаки. Відповідаючи на цілком закономірне питання захмелілих древлян: «де є друзі наші, що їх ми послали до тебе?», Ольга, витерши сльозу, загадково і, мабуть, не без ледь приховуваної погрози на це мовила у відповідь: «Ідуть вслід за мною з дружиною мужа могого». Тобто вона їм дала зрозуміти про підготовку, спрямованого проти них збройного походу київських дружинників покійного Ігоря. Та щоб їм було невтямки про що йдеться, тут же звеліла своїм отрокам «пити на ня», тобто позмагатися з древлянами у пиятиці.

⁵² Книга Степенная Царского Родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. С. 9–10.

...и яко упишася Деревляне, — сповіщає літописець, — повелѣ дружинѣ своей сѣчи деревляны; и исѣкоша ихъ 5000 . а Ольга возъвратися Кіеве, и пристрой вои на прокъ ихъ⁵³.

Цій погребальній воєнній грі-битві передували, як годилося, ритуальні веселощі. Їх місце на поминальній тризні пояснюється язичницькими віруваннями в те, що така поведінка обертається на свою протилежність. Язичницькі слов'яни водили погребальні хороводи в русі проти сонця, тоді як *нормальний* рух по колу йде «посолонь», тобто зліва на право за годинниковою стрілкою. Переміщення ж у зворотному напрямку були пов'язані з обрядовою інверсією, що передбачає входження в контакт із потойбічним світом. Така перевернутість поведінки виступає як природна й необхідна умова спілкування з потойбічним світом і його конкретними представниками⁵⁴.

Не слід забувати про те, що поминальна тризна була влаштована напередодні гаданого весілля Ольги й Мала. Весільний обряд, як і поховальний, завжди супроводжувався ритуальними бійками. О. О. Потебня свого часу наголошував на тому, що «одруження служить символом битви і смерті, тому що і те, і друге, і третє — суд Божий»⁵⁵. Розпочавшись на могилі Ігоря, ця ритуальна гра-битва, як і в попередніх епізодах Ольжиної помсти, перетворилася на справжню, хай і перебільшену літописцем за кількістю учасників, криваву бійню.

Образ битви — учти яскраво змальовує *Новгородський літопис* молодшого ізводу під 1016 роком. То був саме переддень вирішальної битви Ярослава Мудрого зі Святополком Окаянним. Уночі Ярослав, через посередництво свого *отрока*, обмінюється з *мужем* зі стану Святополка, але *неприятним* останньому (тобто впроваджену туди вивідувачу), такими загадковими словами: «оньсии, что ты велишь творити? меду мало варено, а дружины много. И ть рече мужь: рчи тако Ярославу: да аще меду мало, а дружинѣ много, да к вечери дати. И разумѣ Ярославъ, яко в ночь велит

⁵³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 57.

⁵⁴ Успенский Б. А. Антиповедение в культуре Древней Руси // Проблемы изучения культурного наследия. Москва, 1985. С. 327–328.

⁵⁵ Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков, 1860. С. 14.

сѣщится»⁵⁶. Підготовка до хмільної учти тут уподібнюється підготовці до бойовища.

Фольклорно-біблійне поєднання образів бенкету, смерті й шлюбу притаманне, як зазначено дослідниками⁵⁷, й завершальній сцені битви *Слова о плъку Игоревѣ*. Поразка Ігоревих полків на березі Каяли уподібнюється гіркому похміллю після весільної учти:

*Бишася день,
бишася другьи;
третьяго дни къ полуднию падоша
стязи Игоревы.
Ту ся брата разлучиста на брезѣ
быстрои Каялы,
Ту кровавого вина недоста;
ту пиръ dokonчаша храбрии Русичи:
сваты попоиша,
а сами полегоша
за землю Рускую»⁵⁸.*

Таким чином, три послідовні, одягнуті в шати ритуального обряду сватання, дійства, що відбувалися за участю княгині Ольги та древлянських мужів, незмінно перетворюються на свою протилежність — такі ж трикратно послідовні, моторошно-реальні поховальні обряди.

Дослідників віддавна бентежило питання щодо достовірності літописних переказів про Ольжину помсту древлянам за смерть свого чоловіка. У науковій літературі висловлюються діаметрально протилежні погляди щодо цього. Свого часу, наприклад, М. М. Карамзін стверджував: «здесь Летописец сообщает нам многия подробности, отчасти не согласныя ни с вероятностями разсудка, ни с возможностью Истории, и взятые, без всякого сомнения из народной сказки; но как истинное происшествие должно

⁵⁶ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. С. 175.

⁵⁷ Див.: Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. С. 195.

⁵⁸ Ироническая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. Москва, 1800. С. 18. Порівн: Слово про Ігорів похід / пер. Максима Рильського. Київ, 1974. С. 29–31.

быть их основанием, и самые басни древния любопытны для ума внимательного, изображая обычаи и дух времени»⁵⁹.

М. Ю. Брайчевський, рішуче заперечуючи достовірність цих помст, називає їх фантастичними переказами псевдофольклорного типу, що мають позаісторичний характер⁶⁰. Більш обережний щодо цього О. Й. Прицак, який услід за А. Стендер-Петерсом, вважає ці літописні оповіді «прикрашеними бувальщинами, що базуються на варязьких військових жартах» і носять епічний характер⁶¹.

Об'єднуючи Ольжині помсти в гадано первісно-цілісний літературний твір (*Сказання*) Б. О. Рибаків, цілком у дусі радянських часів, убачав у ньому певне ідеологічне підґрунтя: автор *Сказання про помсту*, мовляв, «впливав примітивним художнім засобом на примітивну, напівпервісну свідомість своїх сучасників, і до мечей київських дружинників він приєднав ідеологічну зброю, змушуючи своїх слухачів повірити у мудрість і непереможність київського князівського дому. Ошуканство, підступність, неперевірена жорстокість головної героїні сказання, очевидно, не виходили за межі тогочасної моралі. Вони не засуджуються, а, навпаки, прославляються як властивості і переваги вищої мудрої істоти. У цьому відношенні *Сказання про помсту* виявляється винятково цікавим літературно-політичним твором (спочатку, ймовірно, усним) спрямованим на звеличення міці Києва. Включення сказання в літопис за онука Ольги князя Володимира демонструє його цінність для офіційного державного літописання»⁶². Д. С. Лихачов, коментуючи відповідні епізоди Ольжиної помсти *Повісті временних літ*, вважав, що вони «підкреслюють нетямущість древлян на противагу мудрості Ольги. Древляни своєю нерозумністю ніби самі себе прирікають на загибель... древлянські послі не просто згублені за допомогою лодії, лазні і поминальної учти — кожна помста Ольги суть випробування-загадка, що відповідає весільній

⁵⁹ Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12 т. Т. 1. Москва, 1989. С. 267.

⁶⁰ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. С. 88.

⁶¹ Прицак О. Коли і де хрестилася Ольга // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Т. ССХХV: Праці історично-філософської секції. Львів, 1993. С. 137.

⁶² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 362.

обрядовості. За канонами казки «наречені» чи свати, що нездатні були розгадати загадки царівни-нареченої повинні були вмерти»⁶³.

Оригінальною стала спроба С. Філіппова витлумачити літописну оповідь про Ольжині помсти як розгорнуту міфологему магичного відновлення, втраченої з убивством Ігоря сакральності влади київських князів⁶⁴. Віддаючи належне спостереженням вченого, зауважу, що відповідні фрагменти цього літописного тексту побудовані за принципом полі/багаторусної символіки, що утруднює вибір правильного коду для його дешифрування. Не впевнений, що авторові вдалося зробити правильний вибір.

Яскраво виписана літописцем історія трикратної помсти княгині Ольги є, очевидно, скоріше за все історико-художнім вимислом середньовічного книжника. Не можна не погодитися з тим, що більшості з літописних оповідей про неї «підозрілим чином прикрашені спеціально жіночі риси, що відрізняють їх від подібних оповідей про чоловіків. У літописі чимало й інших напівепічних розповідей про хитрість і обман, але немає жодної розповіді схожої з цією, позаяк ніде не йде мова про жінку. Чоловічі хитрування побудовані на хитрості й хоробрості, Ольжині ж в основному проникнуті духом жіночих ритуалів заручення і оплакування»⁶⁵.

Ще однією суто жіночою рисою, яка виказує літературне походження Ольжиних помст, є надзвичайна мовна обдарованість княгині, рясність і безупинність її діалогів. Подібна мовна хитроумність та іносказання, пов'язані із загадками, є типово літературним прийомом, яким зазвичай користувалися давньоруські книжники XI–XIV ст. для створення жіночих образів⁶⁶. Жіночі літературні персонажі виділяються більшою здогадливістю ніж чоловіки. Вони, як стверджував свого часу знаний російський літературознавець Федір Буслаєв, наділялися здатністю відчитувати так звані руни — таємничі прорікання: «в древнейшую пору

⁶³ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2007. С. 439.

⁶⁴ Филиппов С. Христианская святость и языческая магия в летописном повествовании о княгине Ольге (Христианская мудрость и языческая хитрость). С. 88–89.

⁶⁵ Франклин С., Шепард Д. Начало Руси: 750–1200. С. 433.

⁶⁶ Демин А. С. Женские загадки в древнерусской литературе // Демин А. С. О художественности древнерусской литературы. Москва, 1998. С. 100–104.

чтение рун предоставлялось только избранному классу людей. Замечательно, что особенно женщинам приписывалось это почетное умение»⁶⁷. Оце, приписуване Ользі уміння говорити вишуканими *клюками*, її дар передвіщення мало підкреслити не тільки особливий статус київської княгині, а посягти в чоловічих душах неабияке сумяття, почуття майже містичного страху.

В історії середньовічного літописання літературна доля й призначення подібних легендарних переказів була, як зауважував М. К. Нікольський, не схожою з долею і призначенням записів про події, сучасником чи очевидцем яких були літописці: «від ідейного змісту легендарних переказів значною мірою залежав підбір подальших відомостей для історичної праці, оскільки думки, які складали головне зерно таких легенд, відігравали роль внутрішньої спайки і для наступних частин хронографічних спроб»⁶⁸.

Гадаю, що старокиївський книжник свідомо «оязичнив» Ольжині помсти, скориставшись топосом *весілля/похорон* щоб підкреслити значущість її (жінки!) владних повноважень і визначальну особисту роль у сполучі Русі язичницької з Руссю християнською. Поза тим, не слід забувати про те, що язичництво і його елементи не були зовсім чужими ранньому київському християнству, його повним антиподом⁶⁹. Християнська культура й освіченість київських книжників кінця XI–XII ст. ще була сповнена язичницькими ремінісценціями. Не можу не погодитися з тим, що люди середньовічної традиції цілком ясно учували фольклорний код, яким оперував давньоруський книжник; він служив їм особливим за своєю природою коментарем, що пояснював потаємну сутність подій⁷⁰. Відбір «історичних фактів», пов'язаних з народженням державності на Русі, не міг відбуватися ізольовано, поза межами легендарного міфологічного чи квазіісторичного контексту середньовічної культури.

⁶⁷ Буслаев Ф. И. О литературе: Исследования. Статьи. Москва, 1990. С. 124.

⁶⁸ Никольский Н. К. Повесть временных лет, как источник для истории начального периода русской письменности и культуры (К вопросу о древнейшем русском летописании) // Сборник по русскому языку и словесности АН СССР. Ленинград, 1930. Т. 2. Вып. 1. С. 5–6.

⁶⁹ Толстой Н. И. Религиозные верования древних славян // Очерки истории культуры славян. Москва, 1996. С. 160.

⁷⁰ Виролайнен М. Н. Загадки княгини Ольги (Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте). С. 64.

Своєрідним епіграфом до літописної розповіді про три помсти княгині Ольги древлянам можна було б поставити слова Апостола Павла, якого Русь вважала своїм навчителем: *І майже все за Законом кров'ю очищається, а без пролиття крові не має відпущення* (Євр. IX, 22.)

Кров'ю очистившись від язичницької скверни, Русь тим самим ніби приготувала себе до вінчання на християнське царство.

ІСКОРОСТЕНЬ

...На світанні, ледь посіріло, княж-двір сповнився стриманим гомоном дружинників Свенельда. Побрязкуючи військовими обладунками, вони виводили зі стайні коней, лаштували упряж і амуніцію. У вранішніх сутінках князівських покоїв можна було розгледіти лиш смужки світла, що поволі витиналися крізь опони на вікнах. Асмуд, схилившись над сінником, на якому солодко спав малий Святослав, легенько шарпав того за плече:

— Вставай, княжиче. На тебе сьогодні чекають великі пригоди. Ідем на війну. Чуєш, он гриді ладнаються до виправи. Нуж-бо, вставай. Дорога буде трудна і довга.

Старий Святославів кормилець не помилявся. Військова виправа, яку zorganizувала проти древлян княгиня Ольга, обіцяла бути не легкою прогулянкою. Та ось вже залишилася позаду довга, звивиста, мов тіло гадюки, дорога лісовими пущами. Ген на обрії вже можна було розгледіти силуети древлянської столиці. Оточе не з трьох боків великими валами й глибокими ровами, а з боку річки Уж крутим скелястим берегом, місто являло собою неприступну фортецю. Демонструючи свою готовність до двобою, древляни вже вишикувалися у бойовому порядку на значній відстані від Іскоростеня.

Довго, нестерпно довго стояли непорушно обидва війська одне проти одного. Малий Святослав не ховався за спиною кормильця і воєводи Свенельда. Закутий у кольчугу, поверх якої тріпотів на вітрі темносиній з жовтуватою підкладкою шовковий плащ, скріплений коштовною фібулою на плечі, він впевнено тримався в сідлі. Однією рукою княжич міцно стискував древко списа, так же міцно тримаючись іншою за гриву свого скакуна. Наразі княжич

Битва київських дружинників із древлянськими військами біля стін Іскоростеня.

Мініатюра Радзивілівського літопису

випростався на стременах і кинув списа у напрям ворожого війська. Та сил у хлопця було ще замало і спис той, пролетівши повз вуха коня, впав тому в ноги.

Бувалі у бувальцях дружинники ховали посмішки в бородині до раті не поспішали. Та враз зловісну тишу розпанахали тверді, мов криця, слова наказу, що майже одночасно прозвучали із вуст Свенельда і Асмольда:

— Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем!

І враз, в єдиному пориві кинулися війська в криваві обійми одне одному. Невідомо як довго тривала та жорстока січа. Літописець сповіщає лише про те, що не витримали древляни натиску Ольжиних загонів і відступили, зачинившись у градах своїх. Археологічні матеріали підтверджують існування на території Древланської землі наприкінці I тисячоліття н. е. близько двох десятків укріплених поселень⁷¹. Переважна їх більшість мала укріплений майданчик. Київське військо не стало переслідувати утікачів, а кинулося на Іскоростень:

Ольга же устремися съ сыномъ своимъ на Искоростѣнь градъ .
яко тѣе бяху убили мужа ея . и ста около града с сыномъ своимъ .

⁷¹ Звіздецький Б. А. Про деякі особливості древлянських городищ VIII–X ст. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Київ, 2004. С. 41–43.

Залишки городища древлянського Іскоростеня.

Фото автора

а Древлане затворишася въ градъ . и боряхуся крѣпко изъ града .
въѣдху бо яко сами убили князя . и на что ся предати⁷².

Звісно, нащо було піддаватися, як на всьому місті лежить провина за вбивство київського князя. Та ще городяни сподівалися на неприступність добре захищеного самою природою Іскоростеня. Обстеженнями пам'яток літописного Іскоростеня було виявлено в межах території сучасного міста Коростеня на Житомирщині залишки трьох городищ та двох курганных некрополів⁷³. Одне із цих

⁷² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 58.

⁷³ Звіздецький Б. А., Петраускас А. В., Польгуй В. І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.

Залишки одного з древлянських городищ на річці Уж.

Фото автора

городищ розташоване на правому березі річки Уж на природному скельному останці з майже прямовисними схилами, з напільного боку захищене валом і ровом над заболоченою заплавою і було, мабуть, тим градом, в якому зачинився Мал зі своїми людьми.

Київ, 2004. С. 52, 61. Слід принагідно зауважити, що зведена у модерні часи церква на місці давнього городища називалася Ольгінською, а мальовнича місцина на березі річки Уж — Купальнею Ольги. Про народні перекази Житомирщини про княгиню Ольгу Див.: Коробка Н. Н. Сказания об урочищах Овручского уезда и былины о Вольге Святославиче // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Санкт-Петербург, 1908. Т. XIII, кн. 1. С. 292–328.

Цілеє літо, за свідченням літопису, протримала його Ольга у щільній облозі, а взяти ніяк не могла. Не допомогли ані погрози, ані улещування, ані спритні лазутчики, які безслідно щезали під час спроб таємно пробратися до міста. Тоді хитромудра княгиня надумала послати в город послів зі словами:

что хотите досѣдѣти . а вси гради ваши предашася мнѣ . и ялися по дань . и дѣлають нивы своя и землѣ своя . а вы хотите изъмерети гладомъ . не имучеся по дань⁷⁴.

На що древляни цілком резонно відповіли: «Ми раді б згодитися на данину, але ж ти будеш мстити за мужа свого». І сказала їм Ольга: « Я вже одомстила за мужа свого, коли ви прийшли до Києва, і вдруге, і втретє, коли чинала тризну мужеві моєму. Тому я вже не буду помсту чинити, а хочу взяти потрохи данини і, помирившись з вами, піду назад». Запитали тоді древляни: «Чого ти хочеш від нас? Ми раді дати і медом і хутром». Вона ж у відповідь їм сказала: «Нынѣ у васъ нѣсть меду . ни скоры . но мало у васъ прошю . дадите ми от двора по 3 голуби да по 3 воробы . азъ бо не хоцю тяжьки дани възложити . яко же и мужъ мой сего прошю у васъ мало . вы бо есте изънемогли в осадѣ . да сего у васъ прошю мало»⁷⁵.

Повість временних літ не вмотивовує для чого Ользі знадобилися голуби й горобці. Не викликає це дивне прохання подиву і в древлян. Лише пізній *Літописець Переяславля Суздальського* пояснює це тим, аби, мовляв, «дати богам жрѣтву от вас и ослабу вам подать себе на лекарство глазныхъ болезни... зане у вас есть тии птицы, а инде уж всюду събирах и нет их, а в чужою землю не шлю»⁷⁶. Про те, що княгиня Ольга під час облоги міста хворіла на очі, згадується і в пізніших історичних переказах⁷⁷.

Ось чому древляни радо пристали на таку пропозицію і мерщій заходилися ловити птахів. Водночас у словах Ольги бринить натяк на те, що, чи радше *кого* вона хотіла б насправді запопасти.

⁷⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 58.

⁷⁵ Там само. Стб. 58–59.

⁷⁶ Летописец Переяславля Суздальского. С. 12.

⁷⁷ Див.: Коробка Н. Н. Сказания об урочищах Овручского уезда и былины о Вольге Святославиче. С. 362; Гиляров Ф. А. Предания русской начальной летописи (по 969 год). Москва, 1878. С. 243.

Стягнення Ольгою «пташиної данини».

Мініатюра Радзивілівського літопису

Читач вже напевно запримітив у літописних рядках гру Ольжених слів *мало-мала*. Згадаймо, адже саме так було звати древлянського князя. Отож не горобців і голубів вона хотіла принести в жертву, а Мала!

Тим часом довірливі древляни доставили до воєнного табору Ольги бідолашних, ні в чому не винних птахів і вклонилися їй з вдячністю. З удаваною смиренністю Ольга промовила до них такими, на позір сповненими милосердя, словами: «се уже есте покорилися мнѣ . и моему дѣтяти . а идѣте въ градъ . а я завтра отступлю от града и поиду въ градо свои»⁷⁸.

Древляни були з того невимовно раді й чимдуж поспішили до міста поділитися цією звісткою з городянами. А Ольга роздала своїм воям кожному по горобцеві чи по голубові (кому що трапилося) і звеліла прив'язати птахам під крила *цѣрь* (легкозаймисту потерть), загорнувши її в маленькі, зав'язані ниткою платки. А як стало смеркатися, звеліла Ольга своїм воям пустити голубів і горобців на волю. Розлетівшись, птахи повернулися з вогненосними снарядами під крилами до своїх жител, і у кріпості знялася пожежа:

⁷⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 59.

Птахи-вогненосці повертаються до міста.

Мініатюра Радзивілівського літопису

...и повелѣ Ольга яко смерчеся пустити голуби и воробьи . во емѣ своимъ . голуби же и воробьево полетѣша въ гнѣзда своя . голуби въ голубники . врабѣе же подѣ стрѣхи и тако възгарахуся голубьники . ово клѣти . ово вежѣ . ово ли одрины . и не бѣ двора идеже не горяще . и не бѣ льзѣ гасити . вси бо двори възгорѣшася . и побѣгоша людѣ изъ града⁷⁹.

На цьому місці хотілося б перервати строгу й величаву мову літописця аби надати слово поету Юрієві Дарагану (1894–1926), який відтворив цю мить такими художніми мазками:

...Конає день в кривавих плямах,
Як князь зшатований в лісах.
Осель намисто у нестямі —
Шаліють полум'я і жах...
Жорстоко мститься і карає
Найбільша від усіх орлиць.
І люд зухвалий знає, знає
Понятих полум'ям лисиць

Образ *понятих полум'ям лисиць* запозичено поетом, мабуть, із біблійної Історії про легендарного Самсона, який у такий спосіб

⁷⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 59.

долав своїх ворогів філістимлян. На думку М. Ф. Котляра, вміщена у *Книзі Суддів* оповідь про те, як Самсон зловив триста лисиць, зв'язав їм хвіст із хвостом, прив'язавши між двома хвостами смолоскипи, які запалив, і пустив лисиць на поля філістимлян, таким чином спаливши хліб, виноградні й маслинові насадження, могла надихати й старокиївського книжника⁸⁰. Коли ж древліани побігли в пошуках порятунку із палаючого міста, княгиня Ольга, за словами літописця, «повелѣ воемъ своимъ имати е . яко взя градъ и пожже и . старѣйшины же града изънима . и прочая люди овыхъ изби . а другия работѣ предасть мужемъ своимъ . а прокъ их остави платити дань»⁸¹.

Літописний сюжет про спалення київською княгинею Іскоростеня нагадує відповідні мотиви оповіді скандинавської *саги про Олафа Трюгвассона* про сватання конунга Гаральда до багатой удови Сігурди. Останній наполегливо домагався руки Сігурди. Він двічі прислав до неї сватів і кожного разу наражався на відмову. Тоді, в оточенні почту, він сам прибув до Сігурди на сватання. Вона відвела Гаральда і його людям для ночівлі великий, гарно оздоблений будинок. Коли ж гості добряче повпивалися за вечерею, Сігурда звеліла підпалити садибу й повбивати усіх постояльців. Пізніше вона заявила, що в такий спосіб хоче віднайти *малих конунгів (smakonungar)* у майбутньому свататися до неї⁸². Чи не було особове ім'я древлянського князя Мала кальковане давньоруськими літописцями з цієї, безперечно, добре відомої на Русі, саги? Під пером літописця воно могло постати й незалежно від саги, внаслідок своєрідної модифікації бінарної опозиції: *мал/малі* (місцеві, племінні) *vs великі* (київські) князі в узагальнене ім'я *Мал*.

Про подальшу долю древлянського князя джерела не сповіщають. Лише з розповіді *Повісті временних літ* про походження Володимира Святославича, вміщеній під 970 роком, довідуємося про те, що: «Володимеръ бо бѣ от Малуши ключницѣ Ользины... отецъ же бѣ има Малк Любечанин»⁸³. У загадковій постаті

⁸⁰ Котляр М. Ф. Княгиня Ольга у давньоруській фольклорній традиції // Український історичний журнал, 2010, № 5. С. 198.

⁸¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 59–60.

⁸² Лященко А. Сага про Олафа Трігвассона й літописне оповідання про Ольгу // Україна: науковий двохмісячник українознавства, 1926. Кн. 4. С. 21.

⁸³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 69.

знайомого незнайомця Малка Любечанина історики минулого «упізнали» Мала, князя древлянського. Як доводив було свого часу Д. І. Прозоровський, ім'я Володимирової дружини — Малуші, «утворено від імені батька, але від слова Мал, Малко не самостійне ім'я, а зменшувальна форма від *Мал*»⁸⁴. Вчений гадав, що згаданий тут Малк Любечанин був древлянським князем, якого Ольга після захоплення Іскоростеня відправила на заслання до Любеча.

Підтримавши цю думку, О. О. Шахматов намагався довести, що Мал/Малко — це одночасно і літописний Лют Свенельдович, і Мискиня — ватажок повсталих древлян у візії польського хроніста XV століття Яна Длугоша, і Мстислав Лютий. Батьком цього багатолікого історичного персонажа він вважав воеводу Свенельда. Тож Малуші він доводився б дідом⁸⁵. Концепція О. О. Шахматова, зазнавши аргументованої критики⁸⁶, не здобула своїх прихильників у науці.

Пам'ятник древлянському князю Малу у Коростені Житомирської області.

Скульптор Іван Зарічний.
2005 р. Фото автора

⁸⁴ Прозоровский Д. И. О родстве св. Владимира по матери // Записки Императорской академии наук. Санкт-Петербург, 1864. Т. V. Кн. 1. С. 17–26.

⁸⁵ Шахматов А. А. Мстислав Лютый в русской поэзии // Пошана. Сборник Харьковского историко-филологического общества (издан в честь проф. Н. Ф. Сумцова). Харьков, 1909. Т. 18. С. 82–91; Шахматов А. А. Разыскания в древнейших летописных сводах Санкт-Петербург, 1908. С. 340–378.

⁸⁶ Поппэ А. В. Родословная Мстиши Свенельдича // Летописи и хроники. 1973. Москва, 1974. С. 64–91.

Г. Якутович.
Княгиня
Ольга з юним
Святославом
у битві
з древлянами.
Акварель. 1998 р.

Гіпотеза Д. І. Прозоровського, хай і не конче безсумнівна, краще узгоджується із знаними нам реаліями ранньої історії Київської Русі. Проте й вона викликає серйозні заперечення.

Адже виходить, що древлянський князь Мал (якщо така по-стать була в реальному історичному житті⁸⁷), потрапивши в полон, не був страчений княгиною Ольгою, як слід було б того очікувати, а запроторений до в'язниці в Любечі. Навряд, щоб Ольга зберегла

⁸⁷ Свого часу Г. М. Барац пов'язував його із титулом верховних правителів Хозарського каганату *malik*, що означало «цар»/«правитель». Він міг, вмотивовував вчений, бути осмислений на давньоруському ґрунті як власне ім'я (Див.: Барац Г. М. О біблейсько-агадическому елементі в повістях і сказаннях Начальной русской летописи. Киев, 1907. Вып. 1. С. 57).

життя вбивці свого чоловіка. Звичай кровної помсти в архаїчних реаліях язичницької Русі, мабуть, таки не міг бути порушений⁸⁸. Натомість його, Мала, гадані діти — син Добриня і дочка Малуша зазнали кращої участі. Вони зростали на великокнязівському дворі та, незважаючи на свій принизливий в очах княгині Ольги соціальний статус, відіграли помітну роль в історії Київської Русі. Молода, приваблива Ольжина *роба* Малуша впала в око Святославу. Їхня обопільна потаємна пристрасть стала наслідком появи на світ майбутнього хрестителя Русі — князя Володимира Великого. Не думаю, що Ольжина ключниця Малуша «під вінець із Святославом йшла володарною княжною Древлянською, а сам Святослав під час одруження став князем Древлянським»⁸⁹. Вона не була законною дружиною Святослава. Древлянська генеалогія князя Володимира Святославича та його уя (дядька) Добрині загалом сумнівна.

Цілком вірогідно, що укладачі *Повісті временних літ*, прагнучи надолужити прогалини у своїх знаннях про далеку вже ім минавшину, комбінували імена, взяті з різноманітних генеалогічних історій та легенд. Примітно, що ім'я слов'янської дівчини Малуші, за спостереженнями І. М. Данилевського, співпадає з іменем біблійної цариці Савської, як воно подається в давньоруських перекладах Біблії⁹⁰. Характеристика Малуші як рабині-ключниці скоріше за все з'явилася під пером старокиївського книжника в результаті переосмислення ним гордовито-принизливих слів полоцької княжни Рогніди, мовлених нею у відповідь на пропозицію Володимира пошлюбити її: «Не хочу розути робичича»⁹¹. Ці літописні рядки, зазвичай, залюбки цитують дослідники для підтвердження правдивості *низького* походження Володимира та для ілюстрації побутування в ті часи весільного обряду розбування нареченою свого майбутнього чоловіка. Ці забронзовілі постулати стали загальним місцем в історіографії. Тим часом як переконливо

⁸⁸ Див.: Карпов А. Владимир Святой. Москва, 1997. С. 15.

⁸⁹ Членов А. М. Древлянське походження князя Володимира // Український історичний журнал. 1970. № 11. С. 111; Членов А. По следам Добрыни. Москва, 1986. С. 42–43.

⁹⁰ Данилевский И. Н. Князья домонгольской Руси: «свои» или «чужие»? // Родина: российский исторический иллюстрированный журнал, 2012. № 9. С. 113.

⁹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 75–76.

продемонстрував О. П. Толочко, літописна атестація Володимира Святославича як *робичича* аж ніяк не засвідчує його рабського походження. Вона побудована на співзвучності імен діда Володимира та євангельського персонажу на ймення Малх (Іо. XVIII, 10). Співзвучність цих імен (Малх/Мал) і дала, на думку вченого, поштовх до розробки теми *підлого* походження хрестителя Русі — князя Володимира⁹².

Літописна оповідь про здобуття Ольгою древлянської столиці за допомогою голубів і горобців своєю наївною простотою нерідко вводила в оману дослідників, особливо тих, які намагаються витлумачити всі повідомлення *Повісті временних літ* реалістично. Так, наприклад, А. Зборовський, який присвятив цьому сюжету спеціальну розвідку, доводить, що нічого неймовірного в описаній літописцем пожежі Іскоростеня немає. Мовляв, Ольга просила птахів, аби їй справді принести їх у ритуальну жертву язичницьким богам. Але оскільки свійської птиці в Іскоростені не залишилося, то вона згодилася замінити жертвних півнів іншими птахами. Спираючись на літописні й усні, записані наприкінці XIX століття перекази, він доходить висновку про те, що вони мають під собою реальне підґрунтя⁹³. Навіть такий вдумливий і серйозний дослідник, як Ф. О. Андрощук не уник спокуси довіритися в одній із ранніх своїх праць повідомленню цього джерела, вважаючи, що згадані в ньому птахи не є випадковістю, а «фольклорним переусвідомленням загальнослов'янського звичаю поминати пращурів годуванням птахів на могилах»⁹⁴.

Сюжет із птахами, що допомагають війську здобути місто, є давнім літературним прийомом. Найближчою аналогією оповіді нашого літописця є *Сага про Гаральда Суворого*. У ній, зокрема, йдеться про те як, взявши в облогу одне добре укріплене місто на Сицилії, Гаральд вдався до подібних хитрощів. Він звелів своїм птахоловам ловити птахів, які на ніч гніздилися в тому місті, а вдень прилітали до лісу в пошуках поживи. Гаральд наказав

⁹² Толочко О. Штрих до походження Володимира Святославича // Київська Старовина. 1997. № 1/2. С. 113.

⁹³ Зборовський А. Загадка пожежі Іскоростеня // Київська Старовина, 1992, № 3. С. 103–105.

⁹⁴ Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. С. 85.

прив'язати до пір'я спійманих птахів соснові стружки, змащені воском і сіркою, й підпалити їх. Відпущені птахи полетіли, звісно, у свої гнізда, звіти під дахами, вкритих очеретом і соломною будинків. Місто зайнялося і городяни запросили миру⁹⁵. Навряд щоб вояри Гаральда скористалися з почутого на Русі переказу про військову хитрість Ольги.

Оповіді про здобуття міста за допомогою птахів-паліїв зустрічаються і в західноєвропейських середньовічних творах XII–XIII століть. У науковій літературі, зазвичай, стверджується, що першоосновою цих сюжетів стала скандинавська легенда. Проте схожий літературний сюжет зародився, як доводять дослідники, не на Скандинавській Півночі, а на Близькому Сході. Вірменський історик початку XI століття — Стефан Таронський стверджував, що першим, хто застосував «вогненних птахів» під час облоги міста, був Александр Македонський.

Літописна оповідь про здобуття Ольгою древлянського міста Іскоростеня була скомпонована упорядником *Повісті временних літ* із різних, доступних йому, літературних творів. Одним із джерел творчого натхнення старокиївського книжника став майстерний опис здобуття і розгромлення Єрусалима вавілонським царем Навуходоносором, який міститься у візантійській *Хроніці* Георгія Амартола⁹⁶. Розпорядження Ольги щодо подальшої долі полонених древлян навіть текстуально співпадає зі словами *Хроніки*: «...прочих Жидовъ нарочитыхъ ведъ къ Навходоносорю, овѣхъ же умертви, другихъ работѣ предасть княземъ своимъ»⁹⁷.

На цій легендарно-літературній ноті й закінчує літописець свою неквапливу, сповнену водночас і язичницькими ремінісценціями, і християнським символізмом, оповідь про сватання древлян до київської княгині. Попри фольклорні нашарування, прикрашені анекдотичними до наївності подробицями, її головним лейтмотивом є похвала Ольжиній мудрості, а також і похвала

⁹⁵ Див.: Снорри Стурлусон. Круг Земной. Москва, 1980. С. 405.

⁹⁶ Завадская С. В. Четвертая месть княгини Ольги в Повести временных лет и византийский хронограф // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 1988. С.30–31.

⁹⁷ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе. Т. 1. С. 175. Порівн.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 59–60.

жінці, яка зуміла оборонити свою вдовину честь: *Багато було тих честотних дочок та ти їх усіх перевищила* (Прип. 31, 29).

Свого часу Володимир Даль виокремив два головних значення слова «мудрість». Перше означає «свойство мудраго; премудрость, соединение истины и блага, высшая правда, высшего состояния умстенаго и нравстенаго совершенства». Друге — «хитрость, искусство, умение»⁹⁸. Виписуючи портрет Ольги-язичниці книжник-християнин вживав слово *мудрість* у другому його значенні. За спостереженнями С. Є. Нікітіної⁹⁹, у народно-поетичних текстах, зокрема билинах, мудрість поєднується з таємними знаннями — відунством:

*Похотелось Вольге много мудрости:
 Шукой-рыбою ходитъ ему в глубоких морях
 И пошел Вольга сударь Буслаевич
 Обучаться всяких хитростей-мудростей
 Понимает Вольга все хитрости,
 Все хитрости и все мудрости.*

Складаючи в такій завуальованій формі осанну Ольжиній мудрості, літописець бачив перед собою і християнську перспективу її трансформації в таку Мудрість, якою *царі царюють і князі встановлюють право* (Прип. 8, 15).

РЕФОРМИ І ПОРЯДОК

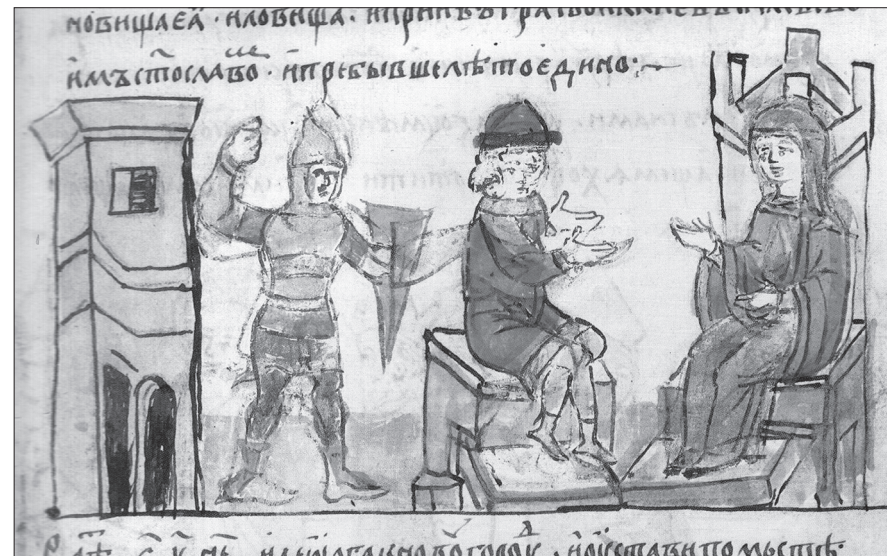
Підсумовуючи результати походу Ольги на Іскоростень, літописець в строгій і діловій тональності вказує на його далекосяжні наслідки:

...и възложиша на ня дань тяжьку. 2 части дани идета Киеву а третья Вышегороду к Ользѣ . бѣ бо Вышегородѣ градъ Вользинъ . и иде Вольга по Дервьвьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною уставляючи уставы и уроки и суть становища еѣ и ловища¹⁰⁰.

⁹⁸ Даль Вл. Толковы словарь живаго великорускаго языка. Санкт-Петербург ; Москва, 1881. С. 355–356.

⁹⁹ Никитина С. Е. Об уме и разуме (на материале русских народно-поэтических текстов) // Славянские этюды. С. 303.

¹⁰⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 60.

Ольга із сином Святославом відновлює спокій та порядок у Древлянської землі.

Мініатюра Радзивілівського літопису

Древлянська війна, себто «війна що вела Ольга з Древлянами по їх повстанню на Ігоря, була, на думку М. С. Грушевського, правдоподібно першим визначним актом її регенства. Вона була датна і закінчилася значним обмеженням старої древлянської автономії. Зникли старі «добрі» князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено різними контрибуціями, — ще й крім данини до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як «головщина» за вбитого чоловіка»¹⁰¹. До цього слід додати, що стягнення головицини або *віри* в архаїчних суспільствах було своєрідною сполучною, а тому вкарай необхідною ланкою між кровною помстою і порядком успадкування влади.

Успішна війна Ольги з древлянами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах і судочинстві, зміцнило владу київського княжого роду і стало на правду «вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів, перетворення

¹⁰¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1. С. 447.

Введення Ольгою нових установ на Русі.

Мініатюра Радзивілівського літопису

їх земель на державну територію Київської Русі»¹⁰². Події 945–947 років порушили «ту структуру володарювання у Східній Європі, котра трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідовувати, очевидно, досить широку перед тим автономію своїх «пактіотів» і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває свого територіального змісту»¹⁰³. Суверенне право Києва на володарювання в підвладних землях задекларовано в літописній статті 947 року:

иде Вольга Новугороду . и устави по Мьстѣ повосты и дани и по Лузѣ оброки и дани и ловища ея суть по всей земли . знамянья и места и повосты . и сани ее стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне . и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ее Ольжичи и до-селе¹⁰⁴.

Искоростень і деякі інші племінні гради древлян були знищені вщент і життя на них вже не відродилося. Роль головного центру Древлянської землі перебало на себе місто Вручий (Овруч).

¹⁰² Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ, 2002. С. 26.

¹⁰³ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998. С. 76.

¹⁰⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 60.

Пожежа в Іскоростені.

Малюнок

Пізніше в ньому буде володарювати посадовлений Святославом Ольжин онук на ймення Олег. Але княгиня Ольга ще остаточно не зруйнувала полюддя, а лише вдосконалила цю практику. В часи її володарювання в Київській Русі зібрана по «становищах» — пунктах тимчасової зупинки дружинників¹⁰⁵ древлянська данина доправлялася княжими слугами-дружинниками до Києва і Вишгорода.

Запроваджена Ольгою система перерозподілу данини була успадкована її онуком Володимиром. Посадовлений на княжіння до Новгороду його син Ярослав, «урокомъ дающе Киеву . двѣ тысячѣ гривнѣ от года до года . а тысячу Новгородѣ гридемъ раздаваху»¹⁰⁶. Як бачимо, новгородська данина надходила у двох третинах Києву, а одна третина — роздавалася в Новгороді «гридям». Так само дві частини древлянської данини поступали київським дружинникам, а третя — безпосередньо княгині Ользі до Вишгорода.

¹⁰⁵ Про функції Ольжиних «становищ» на щорічному зимовому шляху київської дружини див.: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. С. 80.

¹⁰⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 130.

Виникнення цього міста, що так полюбилося Ользі, археологи відносять до останньої чверті IX — початку X століття. Його дитинець — Ольжин град площею 9 га знаходився на відрозі правої корінної тераси Дніпра на відстані 20 км від Києва. Він був укріплений потужними валами, рештки яких частково збереглися із заходу й південного заходу плато на висоту 10 м. З півдня до дитинця підходив яр, ескарпований і перетворений на рів, а зі сходу й півночі городище було захищене крутими схилами тераси Дніпра і глибоким яром¹⁰⁷. Південний відріг цього плато, який називають Ольжиною Горою, забудовувався, за археологічними матеріалами, саме в часи укладання Повісті временних літ. Укладач цього твору знав про те, що Вишгород був улюбленою резиденцією багатьох київських князів, зокрема Ярослава Мудрого, який у ньому й помер 20 лютого 1054 року. Автори деяких пізніших літописних компіляцій також пов'язують смерть княгині Ольги з Вишгородом. Літописне словосполучення Градь Вользинъ, як доводить Ф. О. Андрощук, є калькою давньоісландського слова *helgastadr* — священне обійстя. Такою само калькою є й Ольжина Гора — давньоісландське *helgafelli* — священна гора¹⁰⁸. Запримічені вченим паралелі видаються цілком переконливими, адже слов'янське ім'я Ольга, як уже зазначалося, було похідним від давньоісландського слова *Helga*.

Згадане у літописі *сільце* Ольжичі знаходиться нині під водами рукотворного Київського моря. Воно ототожнюється із затопленим лівобережним селом Старосілля Остерського повіту. Давня краєзнавча традиція стверджує, що в ньому і народилася княгиня Ольга¹⁰⁹. Немає нічого дивного в тому, що низка давньоруських поселень у районі Вишгорода тісно поєдналися в історичній пам'яті з іменем княгині Ольги. У часи її володарювання тут знаходилася переправа через Дніпро і ця агломерація осад біля нього покликана була забезпечити вигоди контролю за жвавим рухом товарів і людей по магістралі Дніпровського шляху.

¹⁰⁷ Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор // Борисоглибский Сборник [Collectanea Borisoglebica. Выпуск I] / упоряд. Костянтин Цукерман. Paris, 2009. С. 23–24.

¹⁰⁸ Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. С. 85–86.

¹⁰⁹ Див.: Дудченко М. Ольжине село // Київська правда, 7 серпня 2003 р.

Вишгород у середині XIX століття.

Малюнок Де ля Фліза

Натомість, сумнівним видається твердження нашого літописця про те, що реформаторська діяльність княгині Ольги поширювалася на далекі околиці Східної Європи. Приймаючи на віру описані ним її подорожі по ріках Мсті й Лузі, а також про відвідини Ольгою Пскова, де навіки зупинилися її сани, І. Г. Малишевський називав їх відвідуванням родичів. «Від цієї сім'ї, що осіла у плесковському краї з часів Олега, — вмотивовував вчений, — могли припасти Ользі, за правом фамільної спадщини, і деякі з тих сіл та угідь, які пов'язуються переказами з іменем Ольги і з яких село Вибутине чи Будутине визнано було місцем її народження»¹¹⁰. Такі припущення знову заводять нас у глухий кут пошуків уявного псковського князівсько-боярського роду, спорідненого з Олегом і Ольгою.

Опис її подорожі до Новгороду й Пскова, як доводив О. О. Шахматов, є пізнішою вставкою упорядника Новгородського літописного зводу. Відповідно до усталеної історіографічної традиції, яка вважає Ольгу уродженкою російської Півночі, зокрема Пскова, новгородський автор інтерполював відомості Найдавнішого Київського літописного зводу про межі розселення древлян на територію Новгородської землі, частина якої називалася *Деревською* або

¹¹⁰ Малишевский И. Происхождение русской великой княгини Ольги св. // Киевская старина, 1889. Т. XXVI. № 8. (август) С. 347.

Деревами, а пізніше *Деревською п'ятиною*. Отож в уявленнях тамтешніх книжників-історіографів XVI століття Деревська/Древлянська земля відповідала Деревській п'ятині, яка з півночі й сходу відділялась від Обонежської та Бежицької п'ятин річкою Мстою, а із заходу від Шелонської п'ятини — річкою Ловаттю¹¹¹.

Як уже зазначалося, північноруські книжники XVI–XVII століть були вельми послідовними у своїх прагненнях пов'язати, нехай і білими нитками, життя і діяльність княгині Ольги з історичними й насамперед географічними реаліями *свого* краю. Так, навіть стольний град Древлянської землі — літописний Іскоростень, вони ототожнили з *Коростинем селом*, що знаходилося на південно-західному березі озера Ільменя поміж Новгородом і Старою Русою. Вельми прикметною щодо цього є також і та обставина, що Деревською землею називалася й прилегла до міста Торжка місцина, а сам Торжок — Коростенем: «Новоторзький повіт граничив з Деревською п'ятиною, а річка Тверца бере початок недалеко озера Мстини, звідки впливає річка Мста і біжить на північ»¹¹². Окреслюючи маршрут княгині Ольги з Деревської землі Мстою до Новгорода, а потім Лугою до гирла Нарови й Наровою до Чудського і Псковського озера, новгородський літописець, у такий спосіб хотів освятити ці землі ходою рівноапостольної (від XIII століття) княгині Ольги й тим самим задекларувати священне право Русі-Росії на спадщину перших київських князів.

Подібний літературний прийом є типовим для жанру міфологізованих ітинераріїв: «здійснений *круговий шлях* має на меті освоєння внутрішнього простору та присвоєння його собі через пізнання його самого та його предметно-об'єктивної сфери... Освячення простору та його ключових точок досягається не лише самим фактом актуалізованої подорожі, але й жертвопринесенням, розміщенням у зазначених точках сакральних символів»¹¹³. Згадувані літописцем Ольжині сани, які буцім-то ще на початку XII століття «стояли» у Пскові, виявляються у літописному тексті, на мій по-

¹¹¹ Шахматов А. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського наукового товариства в Києві. Київ, 1908. Кн. II. С. 89.

¹¹² Шахматов А. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу. С. 93.

¹¹³ Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. Москва, 1983. С. 266–267.

гляд, лише знаковою фігурою — сакральним знаряддям, за допомогою якого окреслювався маршрут київської княгині.

Ставлячи під сумнів імовірність Ольжиної подорожі до Новгорода й оподаткування нею на користь місцевого боярства довколишніх земель¹¹⁴, не стану заперечувати того, що ключі од Новгороду знаходилися в її владних руках. Ними і скористався, коли настав час, її непосидючий син Святослав.

Крім насмішкливої звістки про відправлення ним на княжіння до Новгорода Володимира, вміщеній у *Повісті временних літ* під 970 роком, у літописних джерелах не відклались інших відомостей про Святославові зв'язки з Новгородом. Але Костянтин Багрянородний, розповідаючи про подорож руських купців до Константиноля у складеному ним у 948–952 роках творі *Про управління імперією*, згадує Новгород (Немогард), «де сидів Свендослав, син Ігоря, князя Русі»¹¹⁵. Інформатор Костянтина знав про те, що на Балтійське побережжя в Гардарик у ті часи прибували «із-заморя» ватаги варягів, які пропонували свою кондот'єрську службу тому, хто добре заплатить. За свідченням *Еймундової саги* (Eymunder Saga) прибулі 1019 року до двору Ярослава Мудрого в Новгород варяги прямо заявляли: «ми вигнані з вітчизни й рушили на схід, в Гардарик, з тим, щоб звернутися до тебе й інших братів (князів Київської Русі, синів Володимира Святославича. — В. Р.), пропонувати свою службу тому, хто найбільше схоче показати нам слави й честі; бо ми хочемо придбати собі багатства й слави, а від вас мати честь і гідність»¹¹⁶. Практика подібного найму збройних формувань була актуальною, очевидно, і в часи Ігоря. Цілком правдоподібно, що він міг доручити цю місію своєму малолітньому сину, справитися з якою цьому допомагали батькові воеводи і *кормилець* Асмунд. От він ситуативно і «сидів» якийсь час у Новгороді.

¹¹⁴ Див.: Карпов А. Ю. Княгиня Ольга. Москва, 2009. С. 116. Там, у Новгороді, міське життя якого тільки починалося, київська княгиня, на думку автора, «сумела найти приемлемую для всех форму взаимодействия с главнейшими местными боярскими кланами, просуществовавшими почти в неизменном виде до начала XII века» (Там само. С. 118).

¹¹⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст. Перевод. Комментарий). Москва, 1991. С. 44–45.

¹¹⁶ Подається в українському перекладі М. С. Грушевського за вид.: Грушевський М. Війми з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 131–132.

Вирушаючи у воєнний похід на Балкани, Святослав, за свідченням візантійського хроніста Лева Диякона, зібрав військо «з шестидесяти тисяч дужого люду без обозу»¹¹⁷. Найбільш боєздатну його частину становили полки під командуванням Сфенкела й Ікмора. Описана у *Хроніці* звитяга цих полководців з прибуттямними для них способами ведення бойових дій та манери поведінки вказує на їхнє варязьке походження. Отже, готуючись до війни, київський князь відімкнув «варязькі двері», аби впустити на Русь найкращих у тогочасній Європі професійних воїнів. Новгород був найбільш підходящим місцем для їх зустрічі Святославом і укладення контрактів найму.

Встановлювані Ольгою «знамяня, места и повосты, становища и ловища» покликані були продемонструвати незворотність, ініційованих князівською владою перетворень. Від середини X століття «погост» постає в писемних джерелах для означення адміністративного центру території, з якої стягувалися податки (данина)¹¹⁸. Ранні давньоруські погости були, як засвідчують археологічні матеріали, також і «гостьбою» — факторією купців, які промишляли дальньою торгівлею. Поселення X століття з подібними функціями виявлені археологічними дослідженнями вздовж водних шляхів Східної Європи. Такими є Гньоздово у верхів'ях Дніпра біля Смоленська, Тимерьово на верхній Волзі, Шестовиця поблизу Чернігова, Виповзів у нижньому Подесенні. Княгиня Ольга прагнула розширити їх мережу й міцніше стягнути її в єдиний київський вузол.

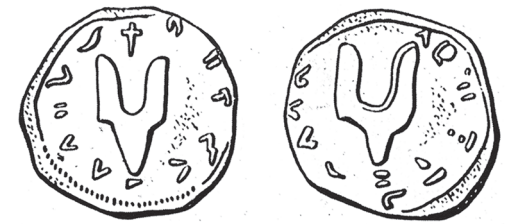
Удосконалена нею логістика й порядок збирання данини, створення безпосередньо пов'язаних з київським державотворчим осередком адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях — погостів, виділення доменіальних князівських володінь було, як уявляється, закріплено законодавчими нормами прецедентного права. В умовах відсутності розвинутої писемності неминуче поставала потреба у *signum memorie* для публічної, на тривалі часи, фіксації граничних меж князівського господарства. Для їх означення, гадаю, і застосовувалися згадані в контексті літописної оповіді 947 року *знамяня*.

¹¹⁷ Лев Диякон. История. Москва, 1988. С. 44.

¹¹⁸ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1895. Т. 2. Стб. 1017–1018.

За свідченням арабського автора кінця X століття Ан-Надіма, один знайомий йому чоловік, який побував у країні русів, стверджував буцім-то в них є «письмена, що їх вирізують на деревах; він показав мені шматок білого дерева із зображеннями; я не знаю чи це були слова чи окремі літери»¹¹⁹. Застосування умовного знаку як знаку князівської власності потребувало стабільного родового знаку. Поява зображень так званих «знаків Рюриковичів», зокрема на металевих трапецієвидних підвісках, які служили своєрідними вірчими знаками київського правлячого дому, простежується за археологічними матеріалами з часів правління Олега й Ігоря, а джерела звичаю їх використання згодом виявляються у скандинавському середовищі¹²⁰.

Основним елементом сфрагістичної емблеми київських володарів стали зображення князівської тамги на монетах, перстнях, висячих свинцевих печатках, що первісно мали форму двозубця. Оскільки форма цього знаку з часу його виникнення й до 80-х років X століття залишалася незмінною (впродовж майже цілого століття двозубець передавався у спадок від покоління до покоління великих київських князів)¹²¹, то можна припускати, що ці знаки

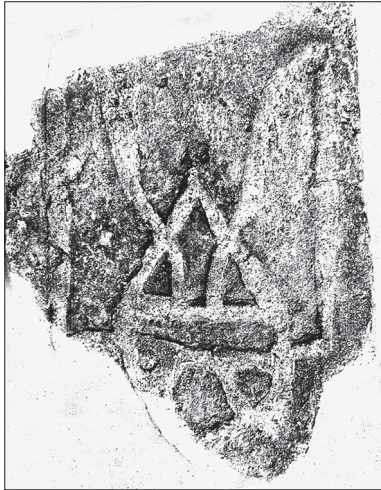

Печатка князя Святослава Ігоревича

¹¹⁹ Цит. за виданням: Коновалова И. Г. О возможных источниках заимствования титула «каган» в Древней Руси // Славяне и их соседи. Москва, 2001. Вып. 10 (Славяне и кочевой мир). С. 119.

¹²⁰ Молчанов А. А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1976. Т. VII. С. 69–90; его же. Верительные знаки киевских князей и древнескандинавские jartegnir // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии. Москва, 1986. С. 184–186; Белецкий С. В. Знаки Рюриковичей X–XI вв. Ч. 1 // Исследование и музеефикация древностей Северо-Запада. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 2. С. 65–83; Duczko W. Ruś Wikingów (Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej). Warszawa, 2007. S. 190–197.

¹²¹ На цьому етапі двозубець не являв собою особисто-родового знаку, а був символом великого князя — верховного правителя Київської Русі, глави роду Рюриковичів (Див.: Мельникова Е. А. «Знаки Рюриковичей» на восточных

Княжий знак.

Фрагмент плінфи із відбитком рельєфного знаку князівського родового герба

могли бути застосовані княгиною Ольгою для означення граничних меж доменіальних володінь.

Вирізьблені на віковичних природних деревах і великих каміннях, ці зримі символи великокнязівської влади маркували й охороняли від сторонніх угіддя київських князів. Подібну практику нанесення межових знаків-зарубок на дерева засвідчує, зокрема, стаття 73 Руської Правди Поширеної редакції: «Аже дуб подотнетъ *знаменьныи* (виділено мною. — В. Р.) или межъныи, то 12 гривен продаже»¹²². Релікти такої фіксації граничних обводів простежуються у поземельних документах середини XV — першої половини

XVII століття. У діяльності межових установ на Україні визначення меж земельних володінь відбувалося шляхом встановлення нових чи поновлення давніх граничних знаків. Ними служили *знамена* — зарубки, що висікалися на деревах (переважно дубових) та копці — межові пагорби¹²³. У писцових книгах XVII століття Путивльського повіту збереглися графічні зображення «знамен», які вирізьблювалися на деревах власниками бортних угодів¹²⁴.

Утім, важко уявити, щоб у часи, коли було укладено *Повість временних літ*, збереглися якісь матеріальні знаки Ольжиного

монетах // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). Київ, 1998. С. 180–181).

¹²² Русская Правда Пространной редакции (по Троицкому I списку) // Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. Москва, 1952. С. 116.

¹²³ Див.: Книга Київського підкоморного суду (1584–1644). Київ, 1991.

¹²⁴ Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. Ч. 1: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. Москва, 1894. С. 123. Порівн.: Харузин Н. Н. «Знамена» у мордвы в 16–17 вв. // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. Москва, 1900. С. 62–72 (и таблицы).

правління. Їх пригадати, либонь, було під силу лише в тому випадку, якби сам літописець чи хтось із його оточення зазнав обрядового шмагання, яке практикувалося в архаїчних спільнотах при визначенні межі. Упредметнені під пером літописця Ольжині *знаменьня* стали «літературним фактом» давності звичаю і прецедента, за допомогою якого обґрунтовувалися сучасні йому реалії. Орієнтація на минуле, на «старину» була визначальною рисою середньовічної свідомості. Навіть запроваджуючи новизну/нововведення люди тієї епохи були схильні усвідомлювати їх як відновлення того, що вже мало місце в минулому.

Говорячи про нововведення княгині Ольги не можна оминати увагою питання про соціальну сутність і характер цих перетворень. Традиційно вважається, що впроваджений Ольгою порядок збирання данини, створення нею безпосередньо пов'язаних з київським державотворчим осередком адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях — погостів поклато початок формуванню князівського доменіального господарства й було першим кроком на шляху до утвердження феодалізму на Русі. Для підтвердження цієї тези навіть бралися до уваги повідомлення літопису про влаштування Ольгою *ловищ* «суть по всеи земли». Однак не слід забувати про те, що для старокиївського книжника початку XII століття Ольга була харизматичним носієм вроджених заслуг і доблесті, через що й «лови», приписувані жінці, виступають тут як ознака її князівської гідності. Принагідно зауважу, що таким же удатним мисливцем є і билинний прототип княгині — Вольга, який влаштовував грандіозні лови зі своїми військовими слугами-дружинниками¹²⁵. На підвладних княгині Ользі землях у той час ще була відсутня крупно-вотчинна структура сільського господарства. Ліквідація автономії окремих «племен», покладення основної ваги воїнської повинності на тих, хто виділявся заможністю і кращим озброєнням та відсторонення решти вільних одноплемінників від воєнного прошарку давало можливість лишень бо обкласти останніх даниною і податками на користь держави. Так більшість сільського населення перетворювалося на селянство. Але заміри влади посягнути на їхню особисту свободу і спадкові

¹²⁵ Див.: Миллер Вс. Очерки русской народной словесности. Былины. Москва, 1897. С. 181–182.

права на землю ще довго залишалися неможливими¹²⁶. Такими же довготривалими і суперечливими були процеси визрівання того державного ладу, який прийнято називати феодальним.

Уявлення про Київську Русь середини X — початку XII століття як «відносно єдину ранньофеодальну державу» є рудиментом багаторічної засоціологізованості науки, з її однобічним розумінням феодалізму як ладу великого землеволодіння, що експлуатує селян-землеробів. За такого підходу увага акцентується тільки на соціально-економічному аспекті й натовість ігноруються інституційно-правничі, надбудовні його інститути. На Русі вони мали свої, часом дуже характерні особливості, тому важко встановити їх відповідність західноєвропейській моделі феодалізму. Ось чому Іван Лисяк-Рудницький свого часу наголошував на тому, що суспільно-політичний лад Київської Русі «можна назвати феодальним лише з великим застереженням... На Русі не було, — на його думку, — формальних договірних відносин між князем і боярином. Земельні маєтності бояр були не умовними феодальними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київський великий, а згодом і старші удільні князі здійснювали зверхню владу над меншими удільними князями, але тому, що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їхні взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодальних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не як між сюзереном і васалом»¹²⁷. Недосконалість системи державного регулювання земельних надань, розмитість чи радше не закріпленість їхніх меж довго «не давало змоги у Східній Європі розвиватися «нормальним» феодальним відносинам. Вони почали складатися на Русі — з характерними маєтностями-бенефіціями, всілякими імунітетами й скрупульозною регламентацією васальної служби — тільки на зламі XIII–XIV ст. і досягли повного розвитку в XVI столітті. До цього часу зв'язки, що умовно співвідносяться з васально-сюзеренними відносинами Західної Європи,

¹²⁶ Модзелевски К. От варварских племен к варварскому государству // Киевская Русь и Польша в средние века (X–XIII вв.): Materiały konferencji Instytutu Historii PAN. Warszawa, 2003. S. 22–23.

¹²⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Т. 1. Київ, 1994. С. 49.

існували в більш патріархальній формі особистих відносин, пов'язаних з централізованою експлуатацією земель, що знаходилися в корпоративній власності»¹²⁸.

Так само і застосування поняття «державність» чи «державна» до реалій архаїчного соціуму, яким були давньоруські спільноти в епоху володарювання княгині Ольги, її сина Святослава й онуків є до певної міри умовним. Саме слово *державна* до XVII століття як спеціальний термін (*terminus technicus*) вживалося не в точному, звичному для нас значенні, а побутувало лиш як одне з визначень верховної влади, було метафорою її царственності й могутності¹²⁹. Змістовне наповнення і дієвість змісту поняття «державна» стосовно ранньосередньовічної Русі визначають дві спільні характерні для неї риси. Це наявність певної групи людей, що використовують силу з метою домогтися підкорення своїм командам і претендує на право командувати й право підкоряти, тобто на те, аби бути легітимною¹³⁰. Оця друга риса уявляється особливо важливою, бо дозволяє встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і «державним апаратом». Власне *державна* й відрізняється від *вождества* тим, що зародкові органи управління в цьому політичному союзі трансформуються в спеціалізований бюрократичний апарат, заснований на позакла-нових зв'язках¹³¹.

На Русі такою розбійницькою зграєю, яка несла в собі зародки державності, радше того самого *апарату*, була очолювана князем

Ольга на київському великокнязівському престолі.

Мініатюра
Радзивілівського
літопису

¹²⁸ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Москва, 1999. С. 117.

¹²⁹ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. Ленинград, 1986. С. 276.

¹³⁰ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) С. 163.

¹³¹ Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. Москва, 1995. С. 45.

військова дружина, яка становила суспільний інститут привілейованих людей — професійних воїнів. На відміну від народного ополчення, що було первісним елементом воєнної організації слов'ян у більш ранні часи, дружина стала постійною організацією професійних воїнів, яка стояла поза общиною і над нею.

Ця група підлеглих відрізнялася від усіх інших насамперед умовами життя, повсякденною нормою і змістом якого була війна. Бо як і на середньовічному Заході, «найнагальнішою з проблем, яку мали розв'язувати тоді правлячі класи, було не так управляти, в часи миру, державою або окремими маєтностями, як забезпечити собі засоби, необхідні для того, щоб вести війну. Публічна чи приватна, розв'язана задля веселощів чи розваги чи для того, щоб захистити майно або життя, війна, певно, протягом багатьох сторіч здавалася повсякденною рамкою життя для будь-якого володаря і глибинним смыслом існування будь-якої верховної влади»¹³². Підпорядкована князю збройна дружина стала тією соціальною силою, що об'єднала племінні княжіння східного слов'янства у відносно єдине політичне утворення — Київську Русь. Це ще аморфне й крихке в IX–X століттях об'єднання науковці справедливо називають *дружинною державою*¹³³. Перетворення, здійснені з ініціативи княгині Ольги, сприяли її зміцненню.

Успішна війна Ольги з древлянами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах і судочинстві, зміцнило владу київської княгині. В результаті сміливих і рішучих дій вона закріпила за собою весь обсяг владних повноважень, а не обмежилася лише регенством при малолітньому Святославі, який за інших обставин міг бути використаний як символічне знамено консолідації опозиційних Ользі сил.

¹³² Блок Марк. Феодальне суспільство / пер. з фр. Віктора Шовкуна. Київ, 2002. С. 164–165.

¹³³ Мельникова Е. А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. Москва, 1992. С. 39; Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ, 2002. С. 27.

Розділ 4

У ПОШУКАХ ІСТИНИ Й БЛАГОДАТІ

*Ся Ольга була предвісницею християнської землі,
яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця
перед світом. Вона бо сіяла, як місяць уночі.
Так ся між невірних людей світилась, як перло
в баїні, бо були вони вони закаляні іріхом,
не омиті святим хрещенням, а ся помилась
святою купілью, скинула з себе іріховну одіж
ветхого чоловіка Адама і в нового Адама
втїлилась, що ним є Христос.
Речім же до неї: «Радуйся, руськеє пізнання Бога!
Стали ми початком примирення з ним».
Вона бо першою увійшла в царство небеснеє
із Русі, і її восхваляють руськії сини яко
зачинайльку, бо й по смерті молилась вона
Богові за Русь.*

Повість временних літ

Прибравши до своїх рук стерно державного управління країною, княгиня Ольга спрямовує її на шлях більш широких і виразних міждержавних зв'язків із сусідніми культурними народами. Київська Русь відкидає досі притаманну їй політичну і культурну ізолюваність і здійснює сміливі спроби утвердитися в колі країн, які утворювали тодішній європейський світ. При тому Київ виявляє однаково активний інтерес до обох його частин, організованих у дві імперії — західну і східну, які продовжували зберігати в собі дух універсалізму Римської імперії, поглиблений і посилений зв'язком зі вселенською християнською Церквою.

На відміну від своїх попередників на київському престолі Ольга відмовилася від привнесеної войовничими варягами практики організації збройних походів на Візантію. Вона довго, попервах потай, виношувала плани спорядження мирного посольства до Царгорода. Справа ця була надзвичайно клопітка й відповідальна. Найперше, необхідно було заручитися підтримкою *мужів київських*, які ще не втратили смаку до розбійництва на міжнародних шляхах. Слід було також заздалегідь узгодити склад великого посольства й терміни його прибуття до візантійської столиці.

Поки точилася прийнята в подібних випадках процедура дипломатичного листування — обміну грамотами між візантійським імператором і архонтесою Русі, в укріпленій київській гавані на річці Почайні ладналися до далекого походу лодії. Ольга часто навідувалася на Поділ. Мовчазна й незворушна, вона подовгу вглядалася в метушню портового люду, спостерігаючи за підготовкою каравану з яким вона вирушить у важке і небезпечне плавання. Рішення про її участь у цій подорожі визріло давно. Було воно

обумовлено не прагненням укласти воєнний союз чи покращити торговельні зв'язки з Візантією. Княгині йшлося насамперед про прилучення Київської Русі до сім'ї християнських культурних народів тогочасного світу, безперечним сувереном якої був візантійський імператор. Для досягнення цієї мети недостатньо було особистого навернення київської княгині та її найближчого оточення в християнство. Відповідно до тогочасних уявлень цей факт приватного життя міг стати правочинним надбанням усієї держави лише з благословіння константинопольського патріархату й імператора. Отож Ольга шукала зустрічі з ним, щоб серед іншого погодити питання про майбутній статус церковної організації на Русі й місця київського великокнязівського дому в Християнському Співтоваристві.

ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ

Подорож княгині Ольги до Константинополя і тісно пов'язані з нею питання про обставини й дату її хрещення залишаються предметом гострих дебатів в історичній науці. Пристрастні дискусії вирують насамперед довкола хронології візиту Ольги до Царгорода. У головному нашому джерелі з ранньої історії Київської Русі — *Повісті временних літ* звітка про цю подію вміщена під 955 роком: «В лѣто 6463. Иде Ольга въ Греки . и приде Царюгороду и бѣ тогда царь Костянтинъ сынъ Леоновъ»¹.

Однак ця дата не є безсумнівною. До наших днів зберіглася збірка офіційних настанов щодо норм придворного життя, укладена на основі протоколів дипломатичних прийомів власноруч візантійським імператором Костянтином VII Багрянородним (944–959 рр.) *De ceremoniis aulae Byzantinae* (*Про церемонії візантійського двору*). У другій книзі цього poradnika Костянтином описуються церемонії двох прийомів Ольги в імператорському палаці. З нього ми довідуємося про те, що перший із згаданих прийомів відбувся в середу, 9 вересня, а другий — у неділю, 18 жовтня².

¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 60.

² *De ceremoniis aule Byzantinae* / Ed. J. J. Reiske. Bonn, 1829. Т. 1. Р. 594–598. Переклади з грецької див.: Грушевський М. Виїмки з джерел до історії України-Русі

Попри те, що дане джерело точно визначає місяць і дні тижня цих подій, в ньому не вказано року, до якого можна було б віднести візит Ольги до Царгорода.

За володарювання Костянтина VII Багрянородного, яке охоплювало час між 16 грудня 944 року (чи 27 січня 945 року) і 9 листопада 959 року зазначені можновладним автором числа припадали на відповідні дні тижня (тобто 9 вересня на середу і 18 жовтня — на неділю) лише двічі — у 946 і 957 роках. Отож перед дослідниками постала неабиякої складності дилема: якій даті віддати перевагу?

Свого часу М. Д. Присьолоков запропонував компромісну версію про два візити княгині Ольги до Константинополя. При тому перший з них він відносив до 955 року, а другий, відповідно, до 957 року³. Думка про дві подорожі київської княгині до Царгорода поділялася, хай і в різних хронологічних варіаціях, і багатьма іншими дослідниками.

Засадничою підставою для подібних міркувань є вміщена під 959–962 роками в анонімному *Continuator Regionis* (*Продовженні хроніки Регіона Прюмського*) оповідь про послів княгині Ольги до двору германського імператора Оттона I: «*Legati Helenae reginae Rugorum, quae sub Romano imperatore Constantinopoli baptizata est, fecte ut post claruit, ad regem venientes episcopum et presbiteros eidem genti ordinari petebant*» (*Посли Олени, королеви ругів, що хрестилася в Константинополі за імператора Романа, з'явившись до короля, удавано, як згодом з'ясувалося, просили поставити їхньому народу єпископа і священиків*)⁴.

Посольство, відправлене Ольгою на християнський Захід, на думку багатьох авторів, промовисто засвідчує невдачу її церковно-політичної місії в Константинополі. Так, Степан Томашівський, зокрема, зауважував: «офіційна візита Ольги в 957-ім році

(до половини XI віка) // Грушевський М. С. Твори : в 50 т. Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». Львів, 2004. С. 76–78; Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников // *Византийский временник*, 1981. Т. 42. С. 42–45.

³ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург, 1913. С. 10–12.

⁴ Цит. за вид.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX — первая половина XII в. / сост. Свердлов М. Б. Москва ; Ленинград, 1989. С. 36–37.

скінчилася сильним політичним дисонансом між обома державами. Княгиня була видко сильно незадоволена сею подорожжю, зокрема, вона, пані великої держави, відчула горду, непривітну і мало почесну поведінку Ромеїв (прийнято її з таким самим церемоніалом як простого посла двох малозначних арабських князів); окрім того незнана нам ближше політична ціль поїздки видко не оправдилася і київсько-візантійські взаємини, ніколи не сердечні, сильно напнялися»⁵.

Невдоволення київської княгині результатами свого візиту прохоплюється між рядками літописних текстів. Очевидно, візантійський імператор був недостатньо поступливим у питаннях про майбутній статус церковної організації на Русі та місця київського великокнязівського дому в системі візантійської ієрархії християнських держав. Цим і була зумовлена підготовка церковно-політичної місії на Захід.

В єпископи для «народу ругів», тобто Русі був поставлений монах на ймення Либуцій з обителі святого Альбана в Майнці. Однак, не встигши вирушити в дорогу, його наспостигла раптова кончина. Наступником Либуція став Адалберт із монастиря святого Максиміана в Трирі. Його місія не мала успіху на Русі. У 962 році Адалберт повернувся на батьківщину, «не встигши досягти успіхів ні в чому з того, заради чого його було послано». Очевидно, Константинополь, занепокоєний зближенням київського княгині з Оттоном I, завчасно потурбувався про врегулювання русько-візантійських взаємин, що й призвело до хрещення Ольги за греко-візантійським обрядом під час її гаданого другого візиту до Царгорода.

Виходячи з хронології перебігу цих подій, В.О. Пархоменко доводив, що після невдалого візиту 957 року Ольга вдруге відвідала Константинополь у 960 чи 961 році й була охрещена у візантійській столиці патріархом Полівектом (956–970 рр.) за участю візантійського імператора (від 959 р.) Романа II⁶. Ось чому, на його думку, місія з якою прибув Адалберт на береги Дніпра

⁵ Томашівський Ст. Вступ до історії Церкви на Україні // Записки чина св. Василя Великого. Жовква, 1932. Т. IV. Вип. 1–2. С. 69.

⁶ Пархоменко В. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга. Киев, 1911. С. 16–18; Его же. Начало христианства на Руси. Полтава, 1913. С. 125–139.

наприкінці 961 року, була вже зайвою. Сучасний французький дослідник Жан-П'єр Арін'йон, відносячи також хрещення княгині Ольги до 959–960 років натомість вважав малоімовірною другу подорож Ольги до Константинополя⁷. Перший її візит у 957 році вчений вмотивовує головню двома причинами — торговельною і політичною, виключаючи водночас геть-чисто мотиви релігійного характеру. Він доводить, що Ольга була охрещена в Києві візантійськими священиками-дипломатами, які тоді прибули до стольного граду Русі, шукаючи воєнної допомоги у військових операціях проти арабських корсарів на Криті.

З критською кампанією 960–961 років пов'язує налагодження, після невдалого візиту княгині Ольги до Константинополя в 957 році, русько-візантійських взаємин також англійський вчений Дмитро Оболенський. Реконструюючи перебіг історичних подій кінця 60-х років X століття, він висловив припущення про те, що через кілька місяців після того, як княгиня відправила руське посольство до двору германського імператора, до Києва прибув офіційний лист від Романа II, в якому сповіщалося про смерть Костянтина VII і його власне сходження на трон. Люб'язний тон листа нового цесаря, як гадає дослідник, промовисто засвідчував зміну політики Візантії стосовно Київської Русі. Отож Ольга вдруге вирушила до Константинополя, за підрахунками Д. Оболенського, весною або влітку 960 року⁸. Результатом цієї подорожі й стало, як вважає вчений, підписання русько-візантійської мирної угоди й охрещення княгині Ольги.

Роман II зійшов на візантійський престол в листопаді 959 року, тобто на самому його схилку. Ось чому княгині Ользі, як справедливо зауважує Г. Г. Літаврін, «за 52 дні царствування Романа II у цьому році було фізично неможливим відвідати Константинополь, повернутися, спорядити послів до Оттона I, які встигли б прибути в Майнц і там ще довго очікували аудієнції в імператора»⁹. Знаний російський візантиніст у своїх численних

⁷ Арин'йон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // Византийский временник, 1980. Т. 41. С. 122–123.

⁸ Obolensky D. Chrest Olgi, księżnej kijowskiej. Problem zrodlel // Teologia i kultura duchowa Starej Rusi. Lublin, 1993. S. 39.

⁹ Литаврин Г. Г. О датировке посольства Ольги в Константинополь // История СССР, 1981, № 5. С. 177.

статтях-дослідженнях від 1981 року послідовно обстоює ранню дату візиту княгині Ольги до Константинополя й відносить обидві її аудієнції у візантійського імператора до 946 року. Ретельно проаналізувавши наявний корпус писемних джерел, дослідник звернув увагу на повідомлення візантійського хроніста Іоанна Скілиці — автора останньої чверті XI століття, в якому йдеться про «жінку правителя Русі на ім'я Гельга, яка по смерті свого чоловіка відвідала Константинополь і, охрестившись була гідно вшанована, і повернулася додому»¹⁰. Вміщена серед опису подій 40–50-х років X століття, ця звістка не має конкретного хронологічного репера, тобто прив'язки до конкретної дати. Слова хроніста *по смерті свого чоловіка* Г. Г. Літаврін тлумачить у тому сенсі, що Ольга вирушила до Константинополя *відразу* ж після загибелі Ігоря. За його підрахунками в 946 році Ользі виповнилося 52 роки, отже, на думку дослідника, цю важку подорож вона могла перенести легше, ніж тоді, коли б вона відбулася в 954 чи 957 році, коли б їй виповнилося 60 чи, відповідно, 63 роки. Через що, на його думку, більш рання дата подорожі княгині Ольги має свою перевагу¹¹.

Віддати перевагу 946 над 957 роком його спонукала й та обставина, що протоколи дипломатичних прийомів мусульманських і руських послів розміщені в строгому помісячному порядку так, як вони складувалися в архіві, звідкіля їх затребував імператор, укладаючи книгу-порадник *Про церемонії візантійського двору*¹². До того ж дослідник вважає нічим не вмотивованим припущення про те, що перший прийом руських послів, який припав на 30 серпня, був відділений від другого, який відповідно припав на 9 вересня проміжком в одинадцять років.

Положення і висновки, яких дійшов Г. Г. Літаврін, знайшли в науці як своїх прихильників, так і противників. З наведеною ним аргументацією на користь 946 року як дати Ольжиних відвідин Константинополя погоджується, наприклад, автор фундаментальної наукової праці з історії раннього київського християнства,

¹⁰ Scylitzae Ioanis. Synopsis historiarum / Ed. J. Thurn. Berlin, 1973. P. 240.

¹¹ Литаврін Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. С. 177.

¹² Литаврін Г. Г. Русско-византийские связи в середине X века // Вопросы истории, 1986, № 6. С. 42–43.

відомий французький історик Володимир Водов¹³. Саме тоді, на його думку, відбулися описані Костянтином VII Багрянородним прийоми руського посольства. Другу ж свою подорож до столиці Візантійської імперії вона здійснила в 955 році, коли, як він думав, вона й навернулася в християнство.

Натомість, на думку німецького славіста Людольфа Мюллера, хрещення княгині Ольги передувало її візиту до Константинополя, який дослідник відносить до 946 року¹⁴. Київська княгиня, доводить вчений, мала тверді наміри здійснити офіційне хрещення Київської Русі щоб піднести належним чином міжнародний престиж молодій Київській державі. На переговорах з імператором вона домогалася поставлення для церковної ієрархії Русі особного патріарха чи автокефального архієпископа. Однак Візантія не могла погодитися з претензіями київської архонтиси на рівний імператорському *царський* титул. Цим і було зумовлено, на думку Л. Мюллера, загравання княгині Ольги із християнським Заходом, яке також не принесло бажаних наслідків.

Близькою, щодо цього була й позиція українського історика М. Б. Брайчевського. Щоправда, на відміну від обережного у своїх судженнях німецького вченого, який вважав *цілком можливим, проте і не дуже вірогідним* хрещення Ольги ще за життя свого чоловіка, дослідник наполягав на тому, що «князь Ігор разом з жінкою хрестився відразу ж після підписання угоди 944 р. в результаті військової експедиції. Сталося це ще за Романа I Лакапіна в останній чверті 944 року»¹⁵. Історик припускав, що Ігор з Ольгою могли хреститися в Константинополі, здійснивши для того спеціальну (так і хочеться додати — *весільну*) подорож, або ж, нестерпівши, в Болгарії, на шляху до Візантії під час воєнно-польової виправи 944 року.

Невдовзі після підписання русько-візантійської угоди Ігор Старий зійшов з життя, а Романа I Лакапіна спіткала громадянська

¹³ Vodoff V. Naissance de la chretiente russe: La conversion du prince Vladimir de Kiev 988) et ses consequences (XI–XIII siecles). Paris, 1988. P. 52–53.

¹⁴ Muller L. Die Taufe Russlands: Die Fruhgeschichte des russischen Christentums bis zum Jahre 988. München, 1987. S. 47–54; Мюллер Л. Рассказ «Повести временных лет» 955 г. о крещении Ольги // Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования. Москва, 2000. С. 50–51.

¹⁵ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. С. 93.

смерть (скинутого з престолу монарха було ув'язнено в монастирі). Це і спонукало княгиню Ольгу, на думку М. Б. Брайчевського, прибути в 946 році до Константинополя для поновлення мирної угоди з новим імператором.

Християнство знадобилося Ользі, стверджував О. М. Рапов, відразу після трагічної загибелі її чоловіка. Проголосивши себе християнкою, вона, буцімто, звільнялася від язичницького звичаю, який, на його думку, передбачав удові неодмінно відправитися у слід за своїм чоловіком, тобто накласти на себе руки¹⁶. Виходячи з таких міркувань, дослідник доводив, що Ольга прибула до Царгорода на весні чи влітку 944 року, де і прийняла хрещення при дворі Романа Лакапіна. При тому він не відкидає можливості сватання останнього до київської княгині, що відкрило б для візантійського правлячого дому самі райдужні перспективи — політичне підпорядкування Русі Ромейській державі. Такий підхід до історії міждержавних взаємин Русі й Візантії звісно ж є застарілим і спрощеним.

Компромісною в питанні про дату Ольжиних відвідин візантійської столиці, визначення часових параметрів і місця її хрещення є точка зору Омеляна Пріцака. Вчений доводив, що в дійсності мало місце два візити Ольги до Константинополя. Вони обидва, на думку дослідника, відбулися в скороченому, складеному із двох речень, звіті Іоана Скиліци. Інакше кажучи, звістку візантійського хроніста про приїзд Ольги до Константинополя та її хрещення він вважає комбінованою і, відтак, ці дві події розмежовує у часі. «Можна вважати — стверджував вчений — що перше речення Скиліци (ф. 6) відповідає візиту поганинки Ольги (Гельгу) відразу ж по смерті її чоловіка Ігоря (близько 945 року), коли його похід 941 р. ще пам'ятали в Константинополі (ці спомини навряд чи були б такими яскравими через шістнадцять років, у 957 році). Друге речення могло бути взяти із звіту про хрещення Ольги»¹⁷.

Насправді ж той «звіт» являє собою лише простий підпис-пояснення до відповідної мініатюри, укладеної згадуваним автором

¹⁶ Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства. Москва, 1988. С. 161.

¹⁷ Пріцак О. Коли і де хрестилася Ольга? // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка: Праці історично-філософської секції. Львів, 1993. Т. ССХХV. С. 135.

Хроніки. Тим часом другий візит княгині Ольги до Царгорода О. Пріцак відносить до 957 року, який і вважає роком її особистого хрещення. На основі аналізу твору Костянтина VII Багрянородного вчений дійшов висновку про те, що церемонії 9 вересня та 18 жовтня не відбувалися одного й того ж самого, 946 року. Підтвердження 957 року як року другої подорожі княгині Ольги до Константинополя і другого прийому в імператора, а також і охрещення її патріархом О. Пріцак знаходить у більш пізніх джерелах, зокрема *Густинському літописі* XVII століття.

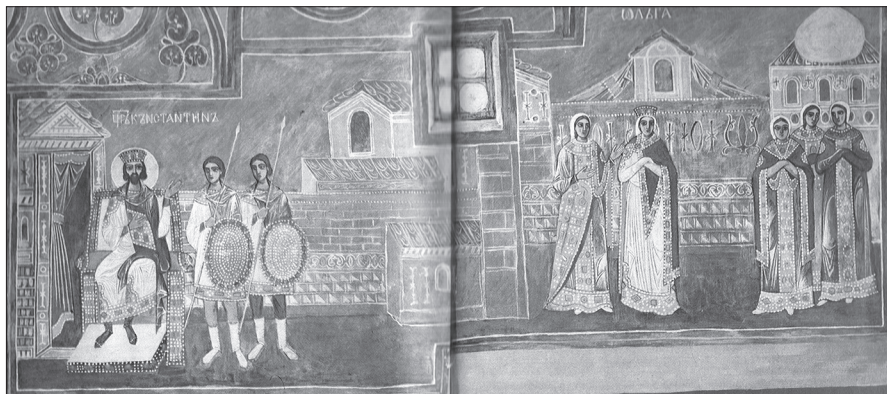
Обидва прийоми київської княгині в імператорському палаці візантійської столиці відносять до 957 року такі авторитетні вчені, як С. О. Висоцький¹⁸ і Анджей Поппе¹⁹. Особливо непримиренну й принципову позицію в цьому питанні демонструє в низці своїх публікацій також сучасний російський історик О. В. Назаренко, підтримуючи гіпотезу, згідно з якою княгиня Ольга відвідала Константинополь у 957 році й хрестилася там²⁰. Очевидно, не має потреби детально переповідати тут суть філігранно витончених аргументів, вибудованих згаданими авторами в оборону такої точки зору. Ми будемо дотримуватися версії одного довготривалого візиту княгині Ольги до Царгорода.

У дискусії про дату прийомів Ольжиного посольства Костянтином VII Багрянородним питання про час і місце хрещення київської княгині хоч ніби й не відійшло на другий план, однак все ж перетворилося на похідне в ланці послідовності, реконструйованих дослідниками подій.

¹⁸ Висоцкий С. А. О дате поездки посольства княгини Ольги в Константинополь // Древние славяне и Киевская Русь. Київ, 1989. С. 154–161.

¹⁹ Poppe A. Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus' // *Dumbarton Oaks Papers*, 1992. Vol. 46. P. 271–277; Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // *Harvard Ukrainian Studies*, 1997. Vol. XXI (3–4). P. 313–315; 368–369.

²⁰ Назаренко А. В. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? // *Византийский временник*, 1989. Т. 50. С. 66–83; Назаренко А. В. Еще раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь: источниковедческие заметки // *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы*. Москва, 1995. С. 154–168; Его же. «Моудрѣиши всѣхъ челоуѣкъ»: крещение княгини Ольги как факт международной политики (середина X века) // Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 219–310.

Княгиня Ольга на прийомі у візантійського імператора Костянтина Багрянородного.

Реконструкція фрески Софійського собору в Києві С. О. Висоцького та художника-реставратора Ю. О. Коренюка

Насамперед слід наголосити на тому, що візантійські джерела не містять згадок про навернення Ольги у християнство. *Повість временних літ* сповіщає про те, що ця подія відбулася під час візиту київської княгині до Царгорода. Оповідаючи про зустріч Ольги з Костянтином, літописець з не прихованим захопленням змальовує подиву гідні емоції візантійського імператора, якому, буцімто, відразу ж впала в око гарна й розумна володарка Русі: «...и приде к нему Ольга . и видѣвъ ю добру сущю зѣло лицемъ . и смыслену»²¹.

Зауважимо, що в цьому портретному описі княгині Ольги літописець скористався словосполученням «добра лицемъ», а не «красна лицемъ». Тим самим підкреслювалася не стільки зовнішня врода київської княгині, скільки її *доброликість*, тобто її приємність, привітливість, вихованість, пов'язана з її *смысленістю*, тобто тямущістю²². Оця, сказати б, «внутрішня» краса княгині Ольги й викликала жвавий інтерес до неї такого витонченого аристократа й тонкого дипломата, яким був візантійський імператор:

²¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 60.

²² Демин А. С. Архаическая персонология «Повести временных лет» // Автопортрет славянина. Москва, 1999. С. 17–18.

...удививъся царь разуму ея . бесѣдова к ней и рекъ ей . подобна еси царствовать въ градъ с нами . она же разумѣвши рече ко царю . азъ погана есмь . да еще мя хочещи крестити . то крести мя самъ . еще ли то не крещюся . и крести ю царь с патрархомъ²³.

Наведений фрагмент літописного тексту уявлявся історикам минулого лише складовою частиною первісно цілісного твору. Здійснена свого часу О. О. Шахматовим реконструкція літописних зведень, які передували *Повісті временних літ*, дозволило, як гадалося досліднику, встановити існування окремішньої *Повісті* про хрещення і кончину княгині Ольги. Текстуально сліди цього твору відбилися в постульованому ним *Найдавнішому київському літописному зведенні* кінця 30-х років XI століття, звідки й були взяті, на його думку, дати хрещення 6463 (955 р.) та смерті княгині Ольги — 6477 (969 р.). У *Похвалі* княгині Ользі Якова Мніха зазначається, що вона прожила в християнстві п'ятнадцять літ:

Бесіда княгині Ольги з візантійським імператором Костянтином Багрянородним.

Мініатюра Радзивілівського літопису

...по святомъ же крещеньи си блаженная княгини Ольга живе лѣтъ 15 и угодивъ Богу добрыми дѣлы своими, и успе мѣсяца июля в 11 день въ лѣто 6477-е, душою свою честную предавши в руцѣ владыцѣ Христу Богу²⁴.

На думку О. О. Шахматова, 955 рік — рік хрещення київської княгині є першою хронологічною датою в *Найдавнішому зведенні* й першою достовірною датою в *Початковому* (1093 р.), взятого

²³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 60–61.

²⁴ Цит. за вид: Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, 1963. № 37. С. 70.

за основу *Повісті временних літ*, де, на думку вченого, агіографічна оповідь про хрещення Ольги була доповнена даними легендарного, фольклорного походження²⁵. До них він відніс сюжет про сватання візантійського імператора до київської княгині:

по крещеньи возва ю царь, . и рече ей хоцю ты пояти собѣ женѣ . она же рече како хочеши мя пояти крестивъ мя самъ . и нарекъ мя дщерью . а въ хрестянехъ того нѣсть закона а ты самъ вѣси . и рече царь переключала мя еси Ольга . и вдасть ей дары многи злато и сребро . паволоки . и съсуды различныя . и отпустив ю нарекъ ю дщерью собѣ²⁶.

Цю майстерно скомбіновану книжником-християнином літературну замальовку аж ніяк не можна назвати вставкою фольклорного походження. Ольжині *заручини* тут представлено як її вінчання на християнське царство, рівночасне християнській державі ромеїв. Цей сюжет продовжує і своєрідно розвиває тему попередніх сватань-залицань: спершу Ігоря, потому й древлянського князя Мала. У всіх трьох випадках Ольга зуміла оборонити свою дівочу/жіночу/вдовину честь (Цноту), яка, як уже зазначалося, невіддільно була пов'язана з образом царственної Премудрості. В уявленнях старокиївських книжників і мислителів саме нею й животвориться Київська християнська держава. Добування Хреста/Премудрості — головне призначення усього життя княгині Ольги. Ось чому її візит до візантійського імператора уподібнюється подорожі *цариці савської* в Єрусалим до біблійного царя Соломона:

...се же бысть яко же при Соломанѣ . приде царица Эфиопская к Соломану . слышати хотяши премудрости Соломани . и многу мудрость видѣ и знаменья . тако же и си блаженная Ольга искаше доброѣ мудрости Божья но она человекски . а си Божьи . ищущи бо мудрости обряцають (Прип. VIII, 17) премудрость на исходящихъ поется . на путехъ же деръззновенье водить . на краих же забральныхъ проповѣдаеть . во вратѣхъ же градныхъ . держаючи глаголетъ . елико бо лѣтъ незлобивии держатся по правду (Прип. VIII, 2–4)²⁷.

²⁵ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. С. 117–118.

²⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 61.

²⁷ Там само. Стб. 62.

Ольга, як і цариця Савська, вирушає до святого Міста (Царгород), щоб випробувати, подібно до Соломона, мудрого володаря (візантійського імператора) загадками. Проте константинопольський імператор, на відміну від легендарного правителя Єрусалима, виявився неспроможним пояснити прибулій до нього «цариці» її питання. Не розгадавши істинного змісту пропозицій Ольги, він змушений був усупереч своїй волі виконати всі її бажання і визнати її мудрість: «в результаті візантійський імператор і руська княгиня міняються “ролями”. Тепер він, уражений (подібно до того, як цариця Савська була вражена відповідями Соломона), обдаровує її золотом, сріблом, дорогоцінними тканинами й різноманітним посудом — усім тим, що Соломон отримував у щорічний дарунок від сусідніх правителів»²⁸. Отримані Ольгою від візантійського імператора почесне звання «дочки»²⁹ і «дари многі» вивищували статус київської княгині й всієї Русі в тогочасній суспільній свідомості. Цей гідний *премудрої* Ольги статус напрямо співвідноситься зі статусом біблійного царя Соломона:

І став цар Соломон найбільшим від усіх земних царів, щодо багатства і щодо мудрости. І вся земля хотіла бачити Соломона, щоб послухати його мудрости, що Бог дав у його серце. І вони приносили кожен свого дара, — речі срібні та речі золоті, й одержу, і зброю, і пахощі, коні та мули, — із року в рік (1 Цар. 10, 23–25).

У літописній оповіді *Повісті временних літ* 6463 (955) року Д. С. Лихачов убачав сліди присутності двох стилістичних шарів, що беруть свої початки з різних джерел. До одного з них дослідник відніс сюжет про те, як Ольга шукала зустрічі з візантійським імператором, а до другого — бесіду княгині з патріархом і похвалу її мудрості. «Церковний» шар цієї оповіді вчений вважав первинним,

²⁸ Данилевский И. Н. Библиизмы Повести временных лет // Герменевтика древнерусской литературы X–XVI вв. Москва, 1992. Сб. 3. С. 89.

²⁹ Звання «духовного родича» візантійського імператора було вельми почесною відзнакою для тогочасних іноземних правителів. «Синами» імператора називалися, наприклад, правителі Болгарії, Великої Вірменії та Аланії. На вищому рівні стояли німецькі й французькі королі, які мали ім'я «братів» імператора (Ширше див.: Острогорский Г. А. Византийский император и иерархическое мироустройство // Русско-Византийский вестник : науч. журн. Санкт-Петербург, 2018, № 1. С. 23.

який становив ядро окремого твору, названого ним *Сказанням про поширення християнства на Русі*. Хоч він і розходить з О. О. Шахматовим на кілька років у датуванні цього твору, однак солідаризується з останнім у тому, що наведена *Повістю временних літ* дата хрещення княгині Ольги (але не подорожі її до Царгорода) є історично достовірною³⁰. Попри те, що достовірність уявленої *Повісті про хрещення княгині Ольги* є доволі сумнівною, окремі дослідники не полишили спроби її подальшої автентифікації. Наприклад, О. Сирцова відносить дату створення цілісної редакції цього твору до часу побудови Софійського храму в Києві (кінець 30-х років XI століття), не виключаючи при тому, що його автором був сам Ярослав Мудрий³¹. Та поки що цю гіпотезу підкріпити нічим. *Повість про хрещення княгині Ольги* залишається таким же уявленим артефактом нашої історичної свідомості, як і «Бібліотека» Ярослава Мудрого.

Не заперечуючи історичну достовірність хрещення княгині Ольги у 954 чи 955 році, цю подію дослідники зазвичай прямолинійно прив'язують або до Києва, або ж до Царгорода. Наприклад, свого часу Є. Є. Голубінський стверджував, що хрещення княгині Ольги мало місце в Києві й було її глибоко приватною справою: «Ольга після смерті Ігоря залишалася неохрещеною до тої пори, доки була за малолітнього Святослава володаркою держави й продовжувала залишатися офіційною особою в державі, і хрестилася лише після того як, знайшовши можливості скласти із себе офіційне регенство, відійшла, принаймні формально, в приватне життя»³². М. Д. Присольков натомість вважав, що Ольга хрестилася в Константинополі 955 року³³. Цю версію з-поміж інших

³⁰ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва : Ленинград, 1947. С. 63–65; Его же. «Повесть временных лет» // Лихачев Д. С. Великое наследие. Москва, 1980. С. 88–90. Іншу точку зору на співвідношення церковно-агіографічних елементів літописної оповіді про княгиню Ольгу з легендарно-фольклорними див.: Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва, 1977. С. 334–341; Мюллер Л. Рассказ «Повести временных лет» 955 г. о крещении Ольги. С. 46–47.

³¹ Сирцова О. Повість про хрещення княгині Ольги в культурі Русі XI ст. // Київська старовина, 1997. № 1/2. С. 160–161.

³² Голубинский Е. История русской Церкви. Т. 1. Первая половина тома. Москва. 1901. С. 78.

³³ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. С. 9–10.

дослідників підтримав Г. Г. Літаврін: на його думку, Ольга хрестилася в Константинополі, «але не в 946 р. і не в 957 р. Отож, закономірним, — вмотивовував вчений, — нам видається вже зроблений в літературі висновок про двократні її відвідини столиці імперії. Ми лише пропонуємо строго розмежовувати ці дві дати: 946 р. (залишилась язичницею) і 954/955 р. (прийняла хрещення). Інакше кажучи, за дату хрещення ми приймаємо датування давньоруського літопису: 6463 рік»³⁴.

Наявність у складі почту, який супроводжував княгиню Ольгу під час відвідин нею імператорського палацу в Константинополі, священника на ймення Григорій деякі вчені розглядали як свідчення того, що Ольга прибула до візантійської столиці вже охрещеною. Таким був хід думки, зокрема С. О. Висоцького, який доводив, що хрещення княгині Ольги мало місце в Києві³⁵. Скрупульозний німецький дослідник Герхард Подскальський у своїй фундаментальній монографії *Christentum und theologische literatur in der Kiever Rus'* (988–1237) також стверджував, що «тепер можна вважати встановленим, що Ольга прийняла хрещення не в 955 (чи 957) р. в Константинополі, а в 954/955 р. у Києві й прибула до імператорського двору вже християнкою, в супроводі священника»³⁶. Отже, в науковій літературі рівноцінно представлені обидві, сказати б, адреси хрещення княгині Ольги — *київська і царгородська*.

Раніше мені здавалось, що вони не суперечать одна одній, як це видається на перший погляд. Відповідно до канонів грецького *Євгологія*, візантійський обряд хрещення передбачав довгий період оглашення істинами християнського вчення. Отож, гадалося мені, *Перше оглашення* Ольги могло відбутися в Києві. Воно являло собою підготовчий ступінь на шляху до хрещення. Вклякшу на колінах перед церковним порогом княгиню священник мав тричі осінити хрестом і створити над нею молитву, щоб Бог дарував їй благословіння, просвітлення духу й зору:

Благословенний Боже! Ти, який усе живе на землі словом своїм створив, спаси рабу Твою Ольгу, яка прийшла до стін Твоїх

³⁴ Литаврин Г. Г. Русско-византийские связи в середине X века. С. 47.

³⁵ Высоцкий С. А. О дате поездки княгини Ольги в Константинополь. С. 156.

³⁶ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). Изд. 2-е, испр. и доп. для рус. пер. Санкт-Петербург, 1996. С. 26.

Церкви. Нехай будуть очі Твої звернуті на неї і вуха Твої почують глас молитов її, Прилучи її до Твоєї отари з тим, аби у підходящу годину буди їй гідною купелі небесної.

Після закінчення сорокаденного строку оглашення вона набула статусу *неохрещеного християнина*. Таким був основний зміст першої стадії обряду хрещення княгині Ольги. Перше оглашення, або *prima signatio*, давало можливість брати участь у церковній службі і, що найголовніше, вступати в повноцінне спілкування з християнами.

Друге оглашення, яке зазвичай припадало на другу і третю неділю Великого посту і тривало чотири седмиці, Ольга прийняла, вмотивовував автор цих рядків, у столиці Візантійської імперії. Прямих підтверджень цьому в писемних візантійських джерелах не збереглося. Однак наука має до своєї диспозиції мініатюру *Хроніки* Іоана Скілиці, яка ілюструє цитоване вже повідомлення цього автора про Ольжині відвідини Константинополя. Дослідивши іконографічні особливості вбрання, в якому зображена княгиня Ольга на цій мініатюрі, Н. П. Кондаков свого часу дійшов висновку про те, що на цьому зображенні Ольга «представлена як *новоохрещена християнка* (виділено мною. — В. Р.) і почесна диякониха руської Церкви»³⁷. Довге, занадто довге перебування княгині Ольги в Константинополі, а також відсутність у Києві належних умов (церкви) спонукає вважати, що перше й друге оглашення, тобто повноцінна процедура навернення київської княгині в християнство відбулася в часі її довготривалого перебування в Константинополі, яке припало на 957 рік. Тут, у столиці східного християнського світу, вона, мовлячи словами *Степенної книги*, «совлечеса всея грѣховныя одежды, отложыши ветхаго челоуѣка и дѣла поганьская, и облечеса въ новаго Адама, еже есть во Христа, и тако просвѣщена бывши, тако породився водою и Духомъ, сице добрым изменениемъ изменися и возрадовася душею и тѣломъ радостію неизглаголанною и бысть причастница и Божественныхъ Таин Пречистаго и Животворящаго Тѣла и Крови Христа Бога нашего и бываетъ вѣрное овча Христова стада»³⁸.

³⁷ Кондаков Н. П. Греческие изображения первых русских князе // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. Б.м. изд. 1917. С. 17.

³⁸ Книга Степенная царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. С. 14.

У СЯЙВІ СВЯТОГО МІСТА

...Незважаючи на розбурхане море, одного прохолодного, молочно захмареного ранку руські лодії благополучно досягли константинопольського рейду. Приспустивши ліселя, вітрильники мірно погойдувалися на зеленувато-пінястих хвилях. Пахло смолою і трохи підгнилою рибою. День поволі розпогоджувався. Очам прибульців відкрився ритм заокруглених ліній церкви святої Софії, який, здавалося, підносився дедалі вище й вище. Розташований на центральному міському плато, цей величний храм домінував над міською забудовою, вивищуючись у силуеті всього Константинополя.

Греки не поспішали вітати руське посольство. Вітер часу ще не розвіяв пам'ять про недавні виправи войовничих «північних варварів». Русь в очах візантійців була все ще спадкоємницею гомеровських гіпербореїв, геродотових кімерійців, скіфів або тавроскіфів. Вона уявлялась їм похмурою, понуреною в морок країною, сонце над якою світить лічені дні року. В есхатологічній свідомості візантійців цей до безрозсудності хоробрий, могутній і войовничий народ ототожнювався з біблійним *Гогом і Магогом*, князя *Рош*³⁹ пророцтва Єзекиїла (Єзек. 39, 1). Тому такою настороженою і прохолодною була зустріч, очолюваного княгининею Ольгою, посольства Русі.

Нарешті Греки відімкнули константинопольську гавань, згорнувши ланцюг, протягнутий між вежами, що стояли обабіч затоки Суд (Золотий Ріг). При самому її гирлі, поблизу Солодких вод руські суда стали на якорі. Тут, поблизу порту, в монастирі святого Маманта й стало на мешкання руське посольство. Це було традиційне місце, де зупинялися прибулі в столицю Візантійської імперії руські купці й дипломати. Попередніми русько-візантійськими угодами, укладеними ще за Олега й Ігоря, передбачалося: «приходящим имъ да витають у святого Мамы»⁴⁰. Вибір цього монастиря для резиденції русів був, очевидно, не випадковим. Угода Олега

³⁹ Веселовский А. Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 г. // Журнал Министерства народного просвещения, 1889. № 26. С. 88–89; Лев Диакон. История. Кн. IX. С. 79.

⁴⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 48.

Панорама
Константинополя.
Фото автора

має точне датування — «мѣсяца сѣнтября 2 индикта 15 в лѣто создания мира 6420». На 2 вересня припадає і день пам'яті святого Маманта. Християнський храм на честь кесарійського мученика святого Маманта було збудовано ще за часів володарювання імператора Юстиніана. Згодом сестра імператора Маврікія поховала в ньому тіла брата та його дітей, вбитих узурпатором Фокою і збудувала однойменний монастир⁴¹. Його просторі приміщення, обладнані усім необхідним для тривалого перебування мандрівників, і були відведені під мешкання княгині Ольги та її свити.

Квартал святого Маманта знаходився, на думку Г. Г. Литавріна, поза стінами візантійської столиці в передмісті, «розташованому приблизно за два кілометри від найближчої ділянки північних стін Константинополя на європейському березі Босфору, біля виходу з протоки в Мармурове море. Передмістя дістало свою назву на ім'я монастиря, заснованого в цьому місці на честь великомученика Маманта»⁴². Іншу локалізацію запропонував Ф. О. Андрощук. На його думку, квартал святого Маманта, а також однойменний монастир знаходився на північний захід від гавані Феодосія, в районі, що сусідив зі стіною Феодосія й річкою Лікос. Вибір монасти-

⁴¹ Кондаков Н. Византийские церкви и памятники Константинополя. Одесса, 1866. С. 44.

⁴² Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних руссов в Константинополе в X в. и их юридический статус // Византийский временник, 1993. Т. 81. С. 82.

ря для резиденції русів, вважає дослідник, «пояснюється тим, що він був поблизу порту і, судячи з усього, покинутий. Можливо, що в цей час ним керували згадані типиком св. Маманта харистикарії, що заробляли здаванням приміщень у найм»⁴³. Зимувати в порту за умовами договору заборонялося. Із тисячі прибульців принадами царського граду могла познайомитися лише десята їхня частина.

Посольство княгині Ольги було вельми представницьким. Загальна кількість людей (разом зі слугами, гребцями-воїнами, тлумачами й носильниками) сягала до півтори тисячі осіб⁴⁴. Звісно, далеко не всі з них потрапили до міста, а лише наближені до княгині 18 жінок, 22 послы, 42 купці, 12 тлумачів, її не названий на ймення небіж та священник Григорій. Після розквартирування і поіменного перепису руських купців і послів чиновниками відомства дрома (зовнішніх стосунків) і столичного епарха (вищого чиновника), вони поступали на повне утримання Візантійської імперії.

Очікування зустрічі з імператором було для Ольги, вочевидь, обтяжливим. Оце її глухе роздратування довгим і принизливим стоянням на якорі в Суді бринить у таких рядках *Повісті временних літ*:

...си же Ольга приде Киеву (повернувшись з Константинополя. — В. Р.) и присла к неи царь гречьский . глаголя, яко много дарихъ ты . ты бо глаголаша ко мнѣ яко аще возъвращюся в Русь . многи дары прислю ти челядь . воскъ . и скъру и вои в помощь . отвѣщавши Ольга . и рече къ словм . *аще ты рѣчи такоже постоиши у мене в Почайнѣ яко же азъ в Суду* то тогда ти дамъ (виділено мною. — В. Р.) и отпусти слы, съ рекъши⁴⁵.

Більше п'яти седмиць тривало Ольжине стояння в константинопольській бухті. Впродовж цього часу до Ольги, або, сказати б, до руського посольства частенько навідувалися різного рангу державні чиновники. Київську княгиню навіть удостоїли своїм візитом міський епарх, префект і логофет дрому (чиновник, який

⁴³ Андрощук Ф. Константинопольские монастыри св. Маманта и место резиденции русских купцов в X веке // Ruthenica: щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ, 2012. Т. XI. С. 28.

⁴⁴ Литаврин Г. Г. Состав посольства Ольги в Константинополе и «дары» императора // Византийские очерки. Москва, 1982. С. 89.

⁴⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 62–63.

відповідав за стан доріг, пошту, а також видав зовнішніми зв'язками). Постійно покликаючись на зайнятість імператора важливими державними справами, останній запевнив Ольгу в тому, що прийом руського посольства відбудеться найближчим часом. Однак минали дні й тижні, а посланця від імператорського двору все не було. Аби скрасити одноманітний плін часу, київську княгиню та її супутників греки раз у раз запрошували на прогуляння до міста, що сприяло кращому знайомству варварів з цінностями християнської цивілізації.

Церемоніал прийому іноземних послів був чітко відпрацьований візантійськими чиновниками й неухильно дотримувався. Зустрівши гостей на кордоні, їх «урочисто супроводжували до Константинополя, де канцелярія варварів покривала витрати на утримання посла та його почту. Їх розміщували в столичному гостинному дворі й дозволяли користуватися охороною, але поза цим двором вони не могли зробити жодного кроку без нагляду... Але з ними завжди поводитися з витонченою ввічливістю: вистави на іподромі, урочисті служби у Святій Софії, імператорські бенкети прикрашали їхнє перебування»⁴⁶. Київський літописець залишив короткий звіт про прийом візантійським імператором Левом VI Олегових послів у 911 році:

...почти послы Роуские . дарми . златом . и паволоками . и фофодьями . и пристави к ним моужи свои . показати им церковную красотоу . и полаты златыя . и в них соущаа богатество . злата много . и паволоки . и камъне драгое . и страсти Господня . и венець и гвоздие . и хламиду багряную . и мощи святых оучаще я к вѣре своей . и показывающе им истинную вѣроу и тако отпусти а во свою землю с честью великою⁴⁷.

Перед нами, однак, не документальний звіт, а книжна конструкція, що була сконструйована, як продемонстрував О. П. Толочко, на основі літературних джерел⁴⁸. У візантійських хроніках, зазначає

⁴⁶ Гийу А. Византийская цивилизация. Екатеринбург, 2005. С. 164.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 37–38.

⁴⁸ Толочко О. «Показующе им истинную веру»: Летописное обрамление русско-византийского договора 911 г. // Dubitando. Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski / Brian J. Boeck, Russell E. Martin, Daniel Rowland (eds.). Bloomington, IN: Slavica Publishers, 2012. С. 61–66.

дослідник, збереглося повідомлення про прибуття до Константинополя в 907 році арабських послів із Тарса й Мілітени для обміну полоненими. Візантійський імператор Лев VI влаштував їм пишний прийом, прикрасивши палац Магнавру й Софійський собор, куди після закінчення переговорів відправився з мусульманами, де, за свідченням продовжувача Амартола, «показаша вся честны съсуды Срациномъ, еже есть недостоино есть хрестьянска красота неправеднымъ иноязычникомъ человекомъ видѣти божиа службы съсоуды»⁴⁹. Хроніст, як бачимо, з явним несхваленням ставився до такого вчинку імператора. Причиною такої неординарної для імператора поведінки стала та обставина, що разом із цим посольством до Константинополя прибув батько улюбленця Лева VI якогось хрещеного араба Самона. Показ священних предметів і одягу мав на меті переконати його хреститися й залишитися в Константинополі⁵⁰. Хроніка Амартола була, як відомо, одним із джерел творчого натхнення упорядника *Повісті временних літ*. З неї і був запозичений сюжет про показ «церковної краси» нехристиянським послам, що перетворилися під пером літописця на Олегових «мужів».

Цим же прийомом старокиївський книжник скористався ще раз у розповіді про «вибір віри» Володимиром, вміщеному в *Повісті временних літ* під 976 роком. Коли обрані ним «мужи добры и смыслены числом 10», завершивши своє знайомство з організацією церковної служби на Заході, з'явилися в Константинополі, візантійський імператор Василь II «честь велику створи имъ . во тоже день наоутрия посла къ патреарху глаголя . сице придоша Русь пытающее вѣры нашея . да пристрой церков и крилос . и сам причинися в святительския ризы . да видять славу Бога нашего . си слышав патреархъ повелѣ создати крилося . по обычаю створиша праздникъ . и кадила вожьгоша . пѣнья и лики съставиша . и иде с ними в церков . и поставиша и на пространнѣ мѣстѣ . показающе красоту церковную . пѣнья и службы архирѣиски»⁵¹.

⁴⁹ Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 1. Петроград, 1920 [Репр. воспр: Die Chronik des Georgios Hamartolos. München, 1972] С. 539.

⁵⁰ Толочко О. «Показующе им истинную веру»: Летописное обрамление русско-византийского договора 911 г. С. 63–64.

⁵¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 107.

Золоті ворота
Константинополя.
Сучасний вигляд.
Фото автора

У цьому випадку літописець, уникаючи повтору, не згадує про відвідування послами Володимира царських «златих полат» Великого імператорського палацу й оглядання ними християнських реліквій, що зберігалися в ньому. Описаний у *Повісті временних літ* порядок огляду імператорської колекції реліквій пристрастей Христових руськими послами відповідає, згідно з даними латинського путівника по Константинополю середини XII століття, порядку їх огляду в палацовій каплиці Богоматері Фароської⁵². Коли імператорська резиденція в XII столітті перемістилася до Влахерни приміщення Великого палацу, зокрема, тронна зала — восьмикутний, увінчаний куполом з 16 вікнами Христоклін («Зала Трьох Золотих Лож»), розміщені на його території церква Фароської Богоматері, де зберігалися головні християнські реліквії, церква святого Димитрія та багато інших чудових споруд⁵³, стали доступні для регулярного й вільного відвідування паломників. Не виключено, що одним із них був упорядник *Повісті временних літ*.

⁵² Wortlej J., Zuckerman C. The Rtlies of Our Lord's Passion in the Russian Primary Chronicle // Византийский временник, 2004. Т. 63. С. 72–74.

⁵³ Ширше про численні зали й переходи, розкішно декоровані приміщення і храми Великого імператорського палацу див.: Иванов С. А. В поисках Константинополя. Путеводитель по византийскому Стамбулу и окрестностям. Москва, 2011. С. 85–138.

Золоті ворота
Константинополя.
Сучасний вигляд.
Фото автора

О. П. Толочко вважає, що знанням про набір християнських реліквій і місця їх зберігання він зобов'язаний «або власному досвіду паломника, або розповідям богомольців, що побували в Константинополі, або навіть якомусь втраченому опису царгородських святинь»⁵⁴.

Зорієнуватися в Константинополі — цьому велелюдному місті з його широкими, критими галереями вулицями й просторими майданами, прикрашеними величними тріумфальними арками, колонами і статуями, прибульцям було не просто. Більшість вулиць Константинополя, якими блукала Ольга зі своїм почтом, були забудовані житлами городян в один-три поверхи. Головна вулиця візантійської столиці — Меса (Середня) пролягала майже через усе місто, пересікаючи його із заходу на Схід. Вона починалася біля Золотих воріт, що знаходилися в тій частині оборонної стіни, яка захищала місто із суші й доходила до головного і чи не найбільшого майдану, який називався Августейон. У самому його центрі здіймалася статуя святої Олени або Августи — матері фундатора цього Святого міста — Костянтина Великого. Саме по цій вулиці зазвичай урочисто рухався імператорський кортеж

⁵⁴ Толочко О. «Показующе им истинную веру»: Летописное обрамление русско-византийского договора 911 г. С. 66.

і проходили церковні процесії. Свідком однієї з них пригідно довелось стати й Ользі та її супутникам.

На одному з перехресть вулиці Меси знаходився майдан Бика. Цю дивовижну назву він дістав через те, що тут було встановлено гігантську, виготовлену з бронзи, фігуру бика. Його черевом правило піччю, в якій живцем спалювали засуджених до страти злочинців.

Грецькі «мужі» не стали показувати гостям із Русі міські околиці, де в прибуткових будинках мешкали ремісники, дрібні торговці, рибаки й моряки. Натомість запропонували їм оглянути Форум Костянтина. То був один із найзнаменитіших майданів Царгорода. Вимощений мармуровими плитками, прикрашений колонами, портиками й тріумфальними арками він вражав своєю монументальною пишністю. На одній із колон височіла бронзова статуя Костянтина, перероблена з давньої статуї античного божества Геліоса. Вона випромінювала сім божественних сонячних променів і уособлювала *Божественний Constantinopolis*⁵⁵. За свідченням *Хроніки* Георгія Амартола, «столпъ камень постави весь багрянъ. Егоже из Рима принесе достохваленъ зѣло, и постави на немъ коумиръ, егоже принесе от Солнча града Фригыиския страны, имущъ на главѣ лучъ семь..... таче положивъ основание двенадцать коша, яже Христосъ благослови, и дрѣва честна и святыхъ мощи на утверждение и сохранение предивнаго и единокаменнаго столпа»⁵⁶. Тим самим фундатор першого християнського царства задекларував свій зв'язок одночасно з давнім фрігійським солярним культом бога Геліоса й християнством: імператор звелів укріпити до рук кумира списа у формі хреста. Останній згадується в *Хронографі* 1512 року. Кумир, йдеться у ньому, мав «образъ челоувѣчь мѣден, имый на главе семь лучъ, егоже принесе от Солнечнаго града Фругийския страны, и постави на руце образа честный крест. Написа на немъ сице: “Тебе, Христе, предаю град сей”»⁵⁷.

⁵⁵ Краутхаймер Рихард. Три христианские столицы. Топография и политика / пер. Л. А. Беляев, А. М. Беляева. Санкт-Петербург, 2000. С. 60–61.

⁵⁶ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 1. С. 339. Порівн.: Повесть о Царьграде I. (Чтение И. И. Срезневского) // Ученые записки Второго отделения императорской АН, 1854. Кн. 1. С. 105–106.

⁵⁷ Хронограф редакции 1512 г. // ПСРЛ. Т. 22. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1911. С. 268.

Храм святої Софії у Константинополі

Проминувши велелюдний хлібний ринок і провулок з промовистою назвою *Долина сліз*, де продавали бранців-невільників, руси рушили далі слідом за своїми супровідниками. Вони прямували знову до Агустейону, щоб оглянути прилеглі до нього будівлі імператорського палацу, храму святої Софії, сенату, бібліотеки й іподрому.

Головною домінантою в ансамблі цих споруд був храм святої Софії. То була велична, завдовжки 67 метрів і завширшки 71 метр, монументальна споруда. Чотири її головні стовпи утворювали чотирикутник, вкритий угорі велетенськими арками. Над усім внутрішнім простором храму на 55-метровій висоті панує велетенська баня з радіальними ребрами, складеними з порожніх керамічних амфор. Здавалось вона ніби висить у повітрі. У нижній її частині поміж ребрами було зроблено сорок вікон, крізь які центральна частина храму наповнювалася світлом. Церква святої Софії в Константинополі випромінювала світло — божественне й світло знань: бібліотека храму була, за визначенням сучасників, осередком «усіх наук».

Интер'єр собору святої Софії у Константинополі

Зовні стриманий у своїх формах собор справляв невимовне враження архітектурою і оздобленням внутрішнього простору. Стіни й склепіння храму були викладені з цегли-плінфи й оздоблені мармуром і кольоровим камінням. Золотом і сріблом виблискували деталі церковного начиння, рясніли вишуканим різьбленням численні колони, а на відкритих відтинках стін і в люнетах арок сяяли мозаїчні зображення. Над усім цим, гордо й величаво здіймалася в апсиді мозаїчна постать Богородиці з немовлям.

Закладений Костянтином Великим першохрам святої Софії Премудрості Божої в 532 році був замінений грандіозною будівлею імператора Юстиніана. На її спорудження за повелінням імператора з усіх усюд доставлялися кольоровий мрамур, граніт, колони, золото, слонова кістка. Над зведенням храму під керівництвом уславлених архітекторів — Артемія з Тралл та Ісидора із Мілета працювало десять тисяч робітників. 27 грудня 537 року, коли будівництво було завершено, Юстиніан, оглянувши святиню, піднявся на проповідницю і, звівши очі під купол храму, мовив: «Благословенний хай буде Господь, який вибрав мене для виконання такого діла. Я перевищив тебе, о Соломоне!».

Оглядаючи святині Царгороду й прислухаючись до пояснень своїх супровідників, княгиня Ольга стала потроху осягати космогонічну сутність цього Божественного Міста. Заснована Костянтином Великим (324–337) на європейському березі Босфору столиця новонародженої Візантійської імперії утверджувала себе в тогочасному світі як *Новий Рим* (*Constantinus novam Roma*). Офіційний статус Константинополя як Нового Риму був закріплений відповідними канонами Халкедонського й другого

Імператор Костянтин Великий.
Фрагмент мозаїчної композиції собору
святої Софії в Константинополі.
Кінець X ст.

*Христос Пантократор.
Софійський собор
у Константинополі.
Середина XI — початок XII ст.*

Константинопольського Церковних Соборів. В цій політичній символіці підкреслювалась імперська сутність Константинополя. Його ж еклесіологічна, духовно-релігійна першість відбилась у найменуванні останнього ще й *Новим Єрусалимом*.

Уявлення про столицю Візантійської імперії як спадкоємницю Єрусалима ґрунтувалося на засадничій для ромейської ідеології концепції богообраності Візантії — Нового Ізраїлю. Бог знехтував євреями й навзаєм прикликав до себе греків. Він дарував їм священство і царство, а також пророцтво — Новий Заповіт, написаний грецькою мовою. Царство Старого Заповіту втілювалося в Царство Нового Заповіту. Християнська історія відтепер продовжує і відмінняє гебрейську. Ця ідея виразно простежується, наприклад, у посланні візантійського патріарха Фотія до вірменського католикаса Захарії (862–876 рр.). У ньому, зокрема, стверджується, що збудований другим Давидом, тобто святим Костянтином Царгород/Константинополь є *другим Єрусалимом*, Містом в якому збулося пророцтво про непохитність Божого Граду: «Бог серед нього, нехай не хитається» (Пс. 45, 6.).

Другим Єрусалимом й *царицею міст* називає Фотій Константинополь і в своїх лементациях з приводу облоги міста варварами з півночі у 860 року:

Прийди до мене найплачливіший з пророків, і оплач разом зі мною Єрусалим, не той давній, столицю одного народу, що розрісся з одного кореня дванадцятьма галуззями, а столицю всього світу, який тільки осяває віра християнська, перший давністю і красою, обсягом і розкішшю, числом людності і багатством; оплач

зо мною разом сей Єрусалим, ще не взятий, не збитий, але близький до взяття, що на очах наших хитається; оплач разом зо мною сию царицю міст⁵⁸.

Немеркнучу у віках славу Константинополя визначали такі християнські святині, як перевезена з Палестини в 473 році рака з ризою Богородиці. Від VI століття в Царгороді зберігався пояс Богородиці й чудотворна ікона Єрусалимської Богоматері. Ще на схилку V століття візантійський імператор Лев I завершив, розпочате імператрицею Пульхерією будівництво Влахернського храму, прибудувавши до нього у формі купольної ротонди церкву *Agia Soros* для зберігання реліквій Богоматері. Цю церкву, яка замінила собою єрусалимську церкву над гробом Богородиці, оспівує церковний переказ про Успіння Богородиці: «Переказ про Успіння складався впродовж кількох століть і набув остаточного вигляду в часи Іоанна Дамаскіна, автора найважливішого серед *Слів* на Успіння, і Козьми Майумського, автора другого канону Успіння (свято було встановлено наприкінці VII — на початку VIII ст.). Згідно із цим переказом риза Богородиці, що залишалася в її гробниці після зникнення тіла й деякий час зберігалася таємно, була перенесена до Влахернської церкви. Цій події було присвячено спеціальне свято 2 липня Положення ризи Богоматері»⁵⁹.

Єрусалимський топос був визначальним для архітектоніки міського простору візантійської столиці. Будівничий християнського мегаполісу Костянтин Великий прагнув перевершити Рим величию нової столиці. Як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, урбаністичним ідеалом для нього був Єрусалим. Отож кафедральний собор святої Софії відповідав Єрусалимському Храму, а імператорський палац — палацові Соломона; навіть іподром відповідав єрусалимському театру часів Христа⁶⁰.

⁵⁸ Грушевський М. Виймки з джерел до історії України (до половини XI віка). XII. С. 30. Порівн.: Mango C. The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople. P. 82.

⁵⁹ Плюханова М. Б. О традициях Софийских и Успенских церквей в русских землях до XVI века // Лотмановский сборник. Москва, 1997. Вып. 2. С. 487.

⁶⁰ Dagron Gilbert. Naissance d'un capitale. P. 402 — 409; Paprocki Henryk. Jerozalima w myśli teologicznej prawosławia // Jerozalima w kulturze europejskiej. Warszawa, 1997. S. 289; Magdalino Paul. Constantinople medievale. Etudes sur l'évolution des structures urbaines. Paris, 1996. P. 11–12.

Візантійська ідеологія священної держави розкриває символ її столиці через аклімативну формулу *богохранимого града*. Константинополь мислився як місто створене з ініціативи самого Бога, який дарує йому свій вічний захист. Космогонічна інтерпретація Константинополя як загороджувальної стіни проти хаосу й розрухи визначається його географічно-просторовою центральністю. Він був пластичним центром, осереддям навколишнього історичного християнського світу.

Можна тільки уявити, з якими почуттями ступила вперше Ольга до храму святої Софії поміж насичених гарячцю охри й кобальта монументальних колон із зеленого мармуру. Вона захоплено вдивлялася на усіяний барвами престол — стіл Господній, що стояв посеред повної повітря й простору головної нави собору. Живі вогні свічок, що мерехтіли біля ікон і дим кадила ніби поширювали простір храму, який наповнювався молитвами й співами. Прислухаючись до хору вірних, Ольга переймалася щирим почуттям піднесення розуму й серця до Бога. Її емоційні переживання, гадаю, були суголосні враженням послів князя Володимира, яких він відправив дізнатися про те, як моляться люди Богу в різних країнах.

Коли вони прийшли до Константинополя, візантійський імператор, за свідченням *Повісті временних літ*, не тільки «честь велику склав їм», але й послав до патріарха, кажучи: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу Бога нашого». У храмі святої Софії поставили їх у такому місці, звідки було добре видно всю красу церковну і чути співи, і службу архірейську. Звісно ті руси були здивовані й зачудовані. Повернувшись до Києва, вони зізнавалися:

Ведоша ны идеже слушать Богу своему . и не свѣмы на небѣ ли есмы были . ли на земли . нѣсть бо на земли такого вида . ли красоты такая . и не думѣмъ бо сказати токмо то вѣмы . яко онѣдѣ Богъ с человеки пребываетъ . и есть служба их паче всѣхъ странъ . мы цбо не можемъ забыти красоты тоя⁶¹.

За теологічною інтерпретацією церква є місцем злітання у небо. Подібні переживання викликає піднесена атмосфера Святої Літургії, що супроводжувалась читанням і співанням Словом Божим.

⁶¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 108.

...Тим часом гаряче царгородське літо вже котилося до схилу. Побоючись осінніх, холодних у морі штормів, Ольга звеліла ладнати лодії у зворотню путь. Вона вже було втратила надію на зустріч з імператором, коли несподівано прийшла звістка про те, що прийом руського посольства в імператорському палаці відбудеться 9 вересня.

Імператорський палац містився в південно-західній частині міста — між Босфорським мисом та іподромом. Розпочате Костянтином Великим будівництво палацу продовжували мало не всі його спадкоємці на імператорському престолі. У результаті чого склався величезний комплекс палацових споруд, розміри й оздоблення яких вражали сучасників через що, збереглися їх описи в стародавніх хроніках. Увесь комплекс споруд Великого імператорського палацу й прилеглі до нього палати Магавра й приморські будівлі Вуколеону займали, за обчисленням дослідників, сорокагектарну територію. У Великому палаці містилася особиста резиденція імператора з приміщеннями, де постійно проживали члени імператорської родини. Тут же розквартировувався військовий гарнізон палацу й імператорська гвардія. За свідченням сучасників, Великий палац купався у буйній зелені й різнотрав'ї садів і парків.

Прийом княгині Ольги відбувся 9 вересня 957 року в розкішному тронному залі палацу Магаври. Вміщений у згадуваній вже книзі Костянтина VII Багрянородного *Про церемонії візантійського двору*, а також у звітах іноземних послів його опис дозволяє детально відтворити цю процедуру.

Одягнений у пурпурну одіж імператор велично сидів на троні, що його називали *троном Соломона*. Імператорське вбрання, його форма, матеріал і колір мали сакральне значення. Його підданам було суворо заборонено використовувати для виготовлення одягу пурпурові паволоки. Відрізи цієї тканини, як і вироби з неї, заборонялося продавати іноземцям. Посланий германським імператором Оттоном I з дипломатичною місією до Константинополя в 968 році єпископ Кремонський після свого повернення здійняв нечуваний галас в європейських столицях, обурюючись тим, що на митниці в нього відібрали п'ять пурпурових плащів. У русько-візантійській угоді 944 року, укладеній князем Ігорем з візантійськими імператорами Романом і Костянтином чітко зазначалося, що руські

Костянтин Багрянородний.
Фрагмент композиції, вирізьбленої
по слоновій кістці. Середина X століття

блені фігури різних тварин, серед яких гордо й величаво вирізнялись леви. Позаду імператорського престолу стояло дивовижне дерево, зроблене з позолоченої бронзи. На його гілках, немов живі, сиділи птахи й подавали різні голоси, кожен відповідно до своєї породи.

Коли за помахом золотого жезла церемонімейстера відхилилася золототканна завіса головного входу, до тронної зали ступила *архонтиса русів*. Таке звернення до київської княгині, що не раз лунало у візантійській столиці, вдекументовано підписом до мініатюри *Хроніки* Іоанна Скилиці, на якій зображено прийняття Костянтином VII княгині Ольги. Форми звернень, які імператор використовував у спілкуванні з іноземними правителями, цитуються у книзі «церемоній візантійського двору» Костянтина VII і дають уявлення про складність візантійської системи ієрархії держав:

⁶² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 49.

купці не можуть купувати на ринках Царгороду найдорожчі паволоки: «входяще же Русь в градъ . да не творять пакости и не имеютъ власти купити паволокъ лише по 50 золотникъ и от тѣхъ паволокъ аще кто купить . да показываеъ цареву мужю . и то е запечетаеъ и дасть имъ»⁶². Найдорожчі пурпурові паволоки, якими пишалася Візантія, як уже зазначалося, було заборонено легально вивозити із країни.

Виготовлений із щирого золота, оздоблений коштовними каміннями й слоновою кісткою, імператорський трон стояв на підвищенні із зеленого мармуру. З обох його боків були майстерно вирізь-

Княгиня Ольга розмовляє з імператором Костянтином Багрянородним.

Мініатюра *Хроніки* Іоанна Скилиці XII–XIII ст.
(Національна бібліотека у Мадриді). На підписі: «Архонтиса русів,
жона Ельга, яка прийшла до царя Костянтина і була охрещена»

деякі з їхніх володарів удостоювалися почесніших титулів, ніж інші, до деяких застосовувалися більш пишні звернення, а до деяких простіші; деякі отримували один епітет до імені, деякі — два або навіть три, деякі — зовсім жодного. Крім того, деякі правителі називалися «друзями» імператора, що, на думку Г. О. Острогорського, є посиленням на звання «*amici principis*». Під час правління Костянтина VII правителі Єгипту й Індії мали цей титул. Ще більшою відзнакою для іноземного правителя було звання «духовного родича» імператора. Наприклад, правителі Болгарії, Великої Вірменії та Аланії називалися «синами» імператора. Нарешті, на вищому рівні стояли німецькі й французькі королі, які мали ім'я «братів» імператора⁶³. Пожаданою для київської княгині честю було очікуване від візантійського імператорського дому визнання її «дочкою».

Далі до зали сторожко ступили в порядку, одна за одною свита жінок, руські посли й купці. Під звуки органу київська княгиня

⁶³ Острогорский Г. А. Византийский император и иерархическое мироустройство // Русско-Византийский вестник : науч. журн. Санкт-Петербург, 2018, № 1. С. 23.

Княгиня Ольга на імператорському прийнятті
Костянтина Багрянородного.

Мініатюра Радзивілівського літопису

попростувала до трону. Після того як завершився обмін взаємними вітаннями, враз заграла музика, золоті птахи, які сиділи на дереві, заспівали й залилися райськими голосами; звірі, які оточували трон, устали й піднялися на задні лапи; а леви розкрили пащеки й озвалися гучним риком. У цей час до зали вносилися подарунки, якими обмінювалися княгиня Ольга й візантійський імператор.

Після того Ольга була покликана на святкову учту за імператорським столом. При тому обіді були співці з церкви святих Апостолів і святої Софії. Лунали співи на імператорську честь, гралися також усякі театральні забави. В іншій залі був другий парадний обід, де «їли всі послы князів руських, люди й свояки княгині». Усі вони одержали подарунки: племінник княгині — 30 міліарсій, вісім близьких людей її — по 20, двадцять послів — по 12, сорок два агенти — по 12, священник Григорій — 8, два товмачі — по 12, люди

Святослава — по 5, шість людей послівських — по 3, товмач княгині — 15. За десертом у снідальній залі було подано княгині Ользі на емалевій тарілі 500 міліарсій, а шести близьким жінкам її — по 20 і вісімнадцятьом служницям — по 18 міліарсій⁶⁴.

Наявні джерела, на жаль, замовчують найголовніше — зміст проведених переговорів, які точилися за причиненими дверима. Очевидно, Ольга найперше обговорювала з візантійським імператором питання свого особистого хрещення у візантійській столиці, що було особливо пристижно для володарки «варварської» країни й улаштування в ній церковної ієрархії. У пізньому *Літописці Переяславля Суздальського* міститься детальніший, ніж в інших літописних творах, діалог імператора з Ольгою, починаючи з того місця, де вона нарікає на своє язичницьке минуле:

...како то слово исполнится, царю, понеже аз погана есмь, да еще въменить мя Бог с крещеными, то и се получиши. Царь же безмерно рад бысть, и рече ей: Патриарху възвещю ли слово се? Она же рече: Готов ли еси поручитися по мне Богу и патриарху? Он же рад и поручюся рече. Она же рече: То уже время прииде, крестити мя сам⁶⁵.

Очевидно, під час цих претрактацій таки була досягнута домовленість про хрещення київської княгині. Її хрещеною матір'ю погодилася стати дружина Костянтина VII — сорокасемирічна імператриця Олена. З нею і обідала княгиня Ольга на другому імператорському прийомі, що був влаштований 18 жовтня в пентакувклії святого Павла⁶⁶. Такої честі руську архонтису удостоєно разом з дарованим їй титулом «зости патрикії»⁶⁷. Цим, вищим для жінок, титулом було визначено місце київської княгині в імператорській «християнській сім'ї».

⁶⁴ Грушевський М. Виїмки з джерел до історії України (до половини XI віка). XIX. С. 77–78. За підрахунками Г. Г. Литавріна грошову винагороду отримали 112 руських учасників цього обіду. Див.: Литаврин Г. Г. Состав посольства Ольги в Константинополе и «дары» императора. С. 74.

⁶⁵ Летописец Переяславля Суздальского. С. 13.

⁶⁶ Грушевський М. Виїмки з джерел до історії України (до половини XI віка). XIX. С. 78.

⁶⁷ Poppe A. Once Again Concerning the Baptism of Olga // *Dumbarton Oaks Papers*. Washington, 1992. 46. P. 271–277.

За столом, на якому були виставлені свіжі овочі, салат з м'ясом свинини, салат-латук, капуста, боби, пюре із квасолі, чечевиця, спаржа, гриби й інша пожива, Ольга поводитися невимушено. Подумки відзначивши її вміння їсти золотою виделкою, імператриця заохочувала київську княгиню поласувати динею і покуштувати інжиру із сіллю. За неквапливими розмовами настав час для десерту, прикрасою якого був виноград, мигдаль, фісташки, запечені яблука, узвар з айви, гранати й фініки.

Успішний дипломатичний хід київської княгині (або наперед розрахований далекоглядним імператором гамбіт) додав їй сміливості. Ймовірно, Ольга поволі завела мову про створення матримоніального союзу між київською правлячою династією та імператорським домом через шлюб Святослава з котроюсь із «народжених в пурпурі» представницею імператорської династії. Такий шлюб — на думку Жан-П'єра Арін'йона — міг би бути з боку Константинополя справді визнанням суверенних прав київської династії⁶⁸. Однак, Костянтин VII, як і його попередники на імператорському престолі, послідовно й неухильно дотримувалися практики не укладати династичних шлюбів з іноземними володарями. У згадуваному вже творі *Про управління імперією* він засуджував Романа I Лакапіна за те, що той віддав свою, хай і позашлюбну онуку, за болгарського царя-християнина Петра: «той, хто осмілювався вчинити подібне повинен розглядатися як порушник батьківських завітів і царського повеління, як чужий сонму християнському — і піддається анафемі»⁶⁹. Вірний завітам батька, його син Роман II, щойно ставши візантійським імператором після смерті Костянтина Багрянородного 9 листопада 959 року, постриг своїх сестер (усіх чотирьох!) у монастирські черниці. Не дісталася нікому ані Зоя, ані Феодора, ані Агафія, ані Феофано, ані Анна.

Роздратування й невдоволення імператора матримоніальними пропозиціями княгині Ольги Г. Г. Літаврін убачає у підкреслено різкому зменшенні символічних знаків уваги й гостинності до стосовно до Ольги та до її небожа — другої особи в складі руського

⁶⁸ Арін'йон Ж.-П. Дипломатичні зв'язки між Візантією та Руссю з 860 по 1043 р. // Хроніка — 2000: Український культурологічний альманах. Київ, 1995. Вип. 2–3. С. 32.

⁶⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 60–61.

Скульптурна композиція Лиссіпа: квадрига, що прикрашала константинопольський іподром.

Венеція. Собор святого Марка

посольства, ймовірного очільника воєнного ескорту під час подорожі княгині. Звична сума срібних монет, якими обдаровував імператор своїх гостей наприкінці бенкету, була на другому прийнятті скорочена для Ольги в 2,5 раза (порівняно з першим прийомом), а для племінника — на третину⁷⁰.

Тим часом, прощаючись з київською княгинею, Костянтин VII, як і належить володареві могутньої Ромейської імперії, зовні був стриманий і нічим не виказав свого невдоволення. Він навіть запросив Ольгу і найбільш наближених до неї руських дипломатів найближчими днями відвідати дивовижне, для іноземних гостей, видовище — перегони колісниць.

Знаменитий константинопольський іподром розміщувався неподалік від імператорського палацу й з'єднувався з ним критими

⁷⁰ Литаврін Г. Г. Русско-византийские связи середины X века. С. 51. Княгині було дано 200 міліарісій, а її племінникові — 20.

*Поєдинок на іподромі.
Мініатюра Хроніки
Іоанна Скилиці.*

*Візантія, друга половина
XIII ст. (Мадрид, Ескориал)*

галереями. То була велика, 370 метрів завдовжки й 180 метрів за ширишки, споруда. Трибуни іподрому вміщували 40 тисяч глядачів. За дерев'яними рядами трибун, на узвишші амфітеатру, на середині шляху по біговій доріжці, знаходилася крита від пекучого сонця, прикрашена квітами й чудовими мистецькими виробами, невелика галерея з ложею для імператорської сім'ї та почесних гостей. Іподром був не тільки і не стільки місцем для видовищ, а ще й призначений для зустрічі бога-імператора з народом. Імператор ніколи не стоїть, — зауважила про себе Ольга, — а займає спеціальне сидіння на піднесенні, оббите пурпуровою матерією. Руки імператора можуть торкатися лише цієї пурпурової матерії чи мантиї.

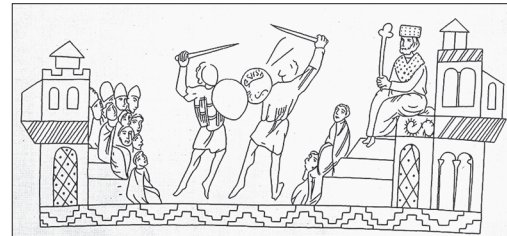
Запрошуючи сюди київську княгиню, імператор хотів продемонструвати їй божественну велич своєї влади й своєї держави. Коли ж нарешті вщух шквал, призначених імператорові, овацій і славослів'я його підданих, на арені з'явилися колісники. Поглинута своїми думками, Ольга не виявляла зацікавленості до улюбленого ромеями видовища, а замислено споглядала панораму танучого в присмерковому сонячному сяйві міста. Такою її увічнили невідомі майстри на фресковому зображенні в північно-західній вежі Софійського собору в Києві⁷¹.

Після закінчення необхідних приготувань, коли настав час, Ольга на запрошення константинопольського патріарха прибула до його резиденції, яка містилася на майдані Августейон. Звідти,

⁷¹ Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. Київ, 1989. С. 179–182. Спробу іншої інтерпретації цієї фрескової композиції запропонувала Н. Н. Нікітенко. Вона атрибутувала її, здається, без належних на те підстав, як «Посли Володимира Святославича та імператор Василій на константинопольському іподромі». (Див.: Нікітенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Київ, 1999. С. 85–89.).

*Поєдинок на іподромі
перед імператором
Никифором Фокою.*

*Мініатюра Хроніки Іоанна
Скилиці (прорисовка). Візантія,
друга половина XIII ст.
(Мадрид, Ескориал)*

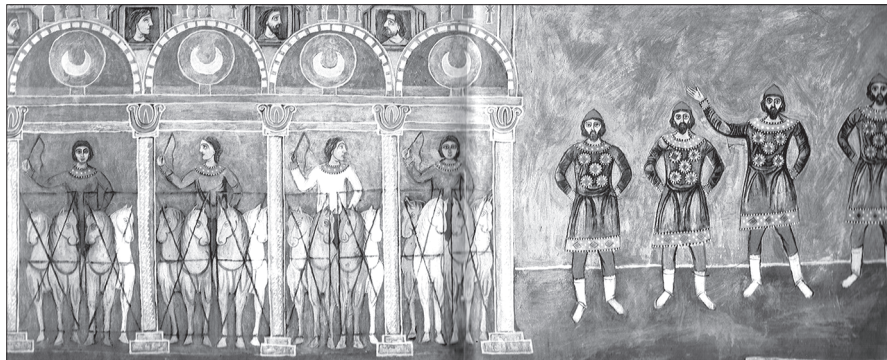
в супроводі священнослужителів та імператриці Олени, через внутрішні переходи й криті галереї процесія рушила до храму святої Софії. Саме тут творилося таїнство святого хрещення київської княгині.

Воно припало, слід гадати, на Святу П'ятницю. Зазвичай, у цей день між обідньою і на вечір'ям патріарх правив особливу службу — так званий *Катехізіс*. До участі в ній запрошували *оглашених*, які мали хреститися наступного дня. Патріарх, піднявшись на амвон, що знаходився в центрі храму святої Софії, звертався до оглашених з урочистою промовою, в якій оголошував: «це є закінчення вашого оглашення: настав час вашого врятування. Сьогодні ви поєднаєте підписами з Христом документ вашої віри»⁷². У середині цієї проповіді оглашених, повернувшись обличчями на захід з піднятими вгору

*Софійський собор у Києві.
Костянтин Багрянородний та
княгиня Ольга в ложі іподрому.
Фрагмент фрески XI ст.*

⁷² Arranz M. Les Sacrements de l'ancien Euehologe Constantinopolitan. Chapitre 2: Renonciation a Satan et adhesion au Christ // Orientalia Christiana Periodica, 1984. T. 50. P. 381.

Софійський собор у Києві. Фреска «Інодром», стама (старт).

Реконструкція фрески С. О. Висоцького й художника-реставратора Ю. А. Коренюка

руками відповідали на питання патріарха й у такий спосіб відрікалися від сатани. По тому, повернувшись на схід, опускали руки долу і сполучалися з Хрестом, промовляючи *Символ віри*: «вірую, Господи, і визнаю, що Ти еси воістину Христос, Син Бога живого, що прийшов на світ грішників спасти, що між ними я перша. Ще вірую, що саме це єсть Пречистее тіло Твоє, і саме це єсть Дорогоцінна Кров Твоя...».

Після проповіді оглашенні здіймали руки і вперше безпосередньо брали участь в офіційній ектенії, промовляючи *Господи помилуй!* Служба закінчувалася двома молитвами архієрея. Остаточне висвячення відбувалося надвечір у Святу Суботу. Воно передбачало власне обряд хрещення й миропомазання оглашених. Під час літургії вони здійснювали і своє перше причастя.

Упродовж усього наступного тижня нововернута княгиня Ольга ревно відвідувала церкву із свічками, які вона отримала під час хрещального обряду. Дотримуючись відповідних канонів, вона не споживала м'яса й не вмивалася, щоб не змити миро. І тільки через вісім днів патріарх власноруч скинув з Ольги білу туніку і, сотворивши молитву, омив її. Після завершення усіх цих процедур патріарх привітав княгиню словами подібними до тих, якими у Святому Письмі сказано про Благовіщення Марії:

...просвѣщена же бывши . радовашеся душею и тѣломъ . и поучи ю патрархъ о вѣрѣ . и рече ей лагословена ты в женах Руских

(Лк. 1, 28; 42) яко возлюби свѣтъ . а тьму остави . благословити тя хотять сынове рустии . и в послѣдний родъ внуку твоѣх⁷³.

Це пророцтво патріарха є, безперечно, пізнішою вставкою. Воно міститься в багатьох літописних списках. Поширену ж редакцію цього сюжету подає лише *Степенна книга*:

Хрещення княгині Ольги.

Мініатюра Радзивілівського літопису

Патриархъ же благословию и пророческии глаголаша: Благословенъ Христосъ Богъ нашъ просвѣщая и освѣщая всякого челоуѣка грядущаго въ миръ, иже тебѣ избравый отъ Рускаго рода невѣрныхъ людей. Благословена ты въ женахъ Рускихъ, понеже тьму прелести временнаго свѣта сего остави, а свѣтъ живота вѣчного возлюби. Благословити тя имуть сынове Рустии въ послѣдняя дни родовъ внуку твоихъ⁷⁴.

Вочевидь, Ольга мала тривалу бесіду з патріархом під час якої неодмінно мали б обговорюватися і питання, пов'язані з улаштуванням церковної ієрархії на Русі та її статусом. Однак, судячи з усього, вони так і не були остаточно вирішені. Як сповіщають літописні джерела, патріарх обмежився лише благословінням⁷⁵ київської княгині й канонічним напученням:

...и заповѣда ей о церковномъ уставѣ . о молитвѣ и о постѣ . о милостыни и о въздержаньи тѣла чиста . она же, поклонивши главу стояше, аки губа напаяема . внимаючи ученья . и поклонившися

⁷³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 61.

⁷⁴ Книга Степенная Царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. С. 14.

⁷⁵ Припущення церковних істориків про те, що Ольга отримала благословення на апостольську місію у своїй землі, уявляється мені перебільшенням. Див.: Протоиерей Лебедев Лев. Крещение Руси. Москва, 1987. С. 83.

Княгиня Ольга.

Реконструкція фрагменту фрески
ктиторської композиції
Софійського собору в Києві

інших дорогоцінних реліквій, виставлених у так званому малому вітварі, його допитливим очам і постало, «блюдо велико злато служебное Олгы Руской, когда взяла дань, ходивши ко Царюграду...

патреарху глаголющи . молитвами твоими, владыко . да сохранена буду от сѣти неприязньны⁷⁶.

За урочистою трапезою в патріаршій резиденції Ольга щедро обдарувала владику, не забувши водночас, звичайно, і свою хрещену матір — імператрицю Олену. Київська княгиня привезла з Києва в дарунок патріархові виготовлену із золота й прикрашену дорогоцінним камінням таріль:

И тогда блаженная Ольга вдеде патриарху блюдо златомъ устроено зъ драгимъ камениемъ и бисеромъ на потребу святому олтарю преименитаго храма соборныя церкви Премудрости Божия Слова⁷⁷.

Оцю таріль сподобився бачити на самому схилку XII століття руський прочанин Добрина Ядрейкович, який згодом став архієпископом Новгород Великого під іменем Антоній. У складеному ним описі святинь Царгорода він серед іншого згадує і про свої відвідини храму святої Софії. Тут, серед

Во блюде же Ольжине камень драгий, на том же камени написан Христос, и от того Христа емлют печати людие на все добро; у того же блюда все по верхови жемчюгом учинено⁷⁸. Серед іншого, оці слова майбутнього архієпископа, людини, безперечно вченої, засвідчують глибоку закоріненість серед давньоруських спільнот уявлень про Ольжин тріумф у Царгороді — тут вона «дань взяла», наголошує Антоній. Його знання, ймовірно, жилилися популярними на Русі легендарними, забарвленими неймовірними казковими подробицями, переказами про хрещення княгині Ольги в Константинополі.

Подібні сюжети про обкладення Ольгою даниною Царгорода відомі в літописанні XVI–XVII ст. Наприклад, у *Сказанні про княгиню Ольгу*, відомого за рукописами XVII століття, йдеться про те, як сім років тримала вона Царгород в облозі, а тоді наклала на Греків данину — по птаху, звісно, з кожного двору. Київська княгиня підпалила місто, а тоді, зглянулася над греками-християнами, звеліла погасити вогонь у Константинополі. Вражена від почуті літургії, справленої на її честь, Ольга приймає рішення прийняти християнство, відмовляючи водночас візантійському імператорові в його домаганнях одружитися з київською воїтельницею⁷⁹. Ця легенда засвідчує немеркнучий у віках інтерес православних слов'ян до джерел християнської віри та її першопровісниці — київської княгині Ольги.

ПІД ОМОРФОРОМ ЗНАМЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА

Осінні, наповнені оманливими літніми пахощами, тумани, які вже почали клубочитися по вибалках і долинах Золотого Рогу, нагадували про необхідність рушати у зворотний путь. Та Ольга

⁷⁸ Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия с предисловием и примечаниями Павла Савваитова. Санкт-Петербург, 1872. С. 68–69. Порівн.: Срезневский И. И. Св. София Царьградская по описанию русского паломника конца XII века // Труды Третьего Археологического съезда в России. Киев, 1878. Т. 1. С. 95–109.

⁷⁹ Халанский М. Заметки по истории древнерусского героического эпоса // Известия императорской Академии наук, 1903. Т. VIII. Кн. 2; Гиляров Ф. А. Предания русской первоначальной летописи (по 969 год). Москва, 1878. С. 252–254.

⁷⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 61.

⁷⁷ Книга Степенная Царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. С. 14.

все ж не втрачала надію досягти домовленості стосовно влаштування церковної ієрархії на Русі. Перед тим як повертатися до Києва вона, за свідченням *Повісті временних літ*, домоглася повторного прийому в патріарха: «она же хотящи домови . приде кь патреарху благословенья просящи на дом . и рече ему людье мои пагани и сынъ мои . дабы мя Богъ съблюлъ от всякого зла»⁸⁰. Це повідомлення, що має характер пізнішого агіографічного редакційного втручання, розвинуто вставками в *Степенній книзі*:

...се нынѣ, великий патриарше, разлучаюся твоего любочаиния и доброучительства; ты же даруй ми въ себе мѣсто единого отъ прозвितеръ твоихъ, могущаго ми исполнити твой чинъ; и той да будетъ ми пастырь и наставникъ; и спутника блага даруй ми молитву твою и совершенное благословение и незабвенну мя сотвори, яко да и домъ мой сподобится получитьи Божия благодати и твоея молитвы и вѣчнаго благословения въ род и родъ и во вѣки⁸¹.

Однак, Ольга змушена була задовольнитися тільки патріаршим благословінням. Утім, не виключено, що патріарх проголосив її *почесною дияконихою* новонародженої громади віруючих Русі. Але, в будь-якому разі, Константинополь не поспішав приймати рішення про відкриття в Києві митрополичої кафедри або хоча б архиєпископства.

Прохолодним був, як уже зазначалося, і повторний прийом київської княгині візантійським імператором. То був великий мастак до світських розмов, у словесній полові яких потопали його істинні наміри й думки. Здебільшого Костянтин VII розпитував Ольгу про її враження від Царгорода та його святинь.

«Воистину сей град выше слова и разума есть», — могла б відповісти йому з гідністю Ольга словами грецького ж богослова й мислителя Андрія Критського. А потім, помовчавши, додати: «Засіає благодать Божя і на кручах Дніпрових, і постане тут, недовго того очікувати, Місто Премудрості Божої». — З тим і рушила вона з Богом у зворотню дорогу додому.

Осяяна благодаттю віри Христової і царственным світлом Божественного Града повернулася Ольга до Києва. Літописні

⁸⁰ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 61.

⁸¹ Степенная Книга Царского родословия. // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. С. 16–17.

джерела подають стриману оцінку результатам Ольжиних відвідин Царгорода. Однак їхні укладачі й пізніші редактори-агіографи були свідомі того, що ця подія, хай би як там не було, мала визначальне значення для легітимації Київської держави в тогочасному християнському світі. Вже сама по собі, ця подорож була знаковою. Адже в міфопоетичній і релігійній моделях світу, «досягнення мети суб'єктом шляху завжди має своїм наслідком підвищення рангу в соціально-міфологічному чи сакральному статусі... Рухатися шляхом, долати його вже є подвигом, подвижництвом з боку мандрівного подвижника, подорожанина»⁸².

Ставши хрещеницею імператриці Олени, київська княгиня продемонструвала тим самим свою духовну спорідненість з візантійським імператорським домом⁸³. Відповідно до тогочасних уявлень східних і південних слов'ян їхня державність ніби походила від Візантії разом з переміщенням звідтіля християнських святинь та інших матеріальних цінностей.

У візії старокиївських книжників подорож княгині Ольги до Константинополя мала наслідком віднайдення і принесення нею на береги Дніпра Чесного Живодайного Хреста. Митрополит Іларіон, порівнюючи в своєму славнозвісному *Слові про закон і благодать* князя Володимира з Костянтином Великим, підкреслював цю подобищу тим, що той «с материю своею Еленою крестъ от Иерусалима принесъша по всему миру своему раславьша, раславьша, вѣру оутвердиста, ты же (Володимире. — В. Р.) с бабою твоею Ольгою принесъша крестъ от Новаго Иерусалима Константина града»⁸⁴.

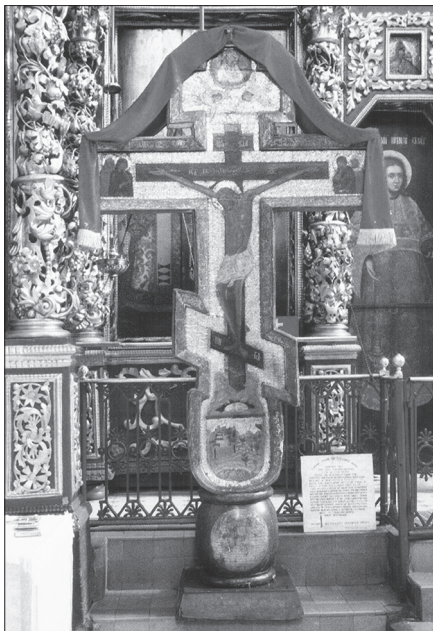
Цією ж метафорою скористався й Яків Мніх у своїй *Похвалі* княгині Ольги. Приймавши святе хрещення в Царгороді, вона, йдеться у цьому творі, «възвратися в землю Рускую, в домъ свои кь людемъ своимъ съ радостію великою, освѣщена духомъ и тѣлом, несущи знамение (виділено мною. — В. Р.) Честнаго Креста»⁸⁵. Натомість у *Степенній книзі* мотив принесення Ольгою Хреста до Києва вже набуває цілком реалістичного забарвлення:

⁸² Топоров В. Н. Пространство и текст. С. 258–259.

⁸³ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). С. 344.

⁸⁴ Слово о законе и благодати Илариона. Київ, 1984. С. 97.

⁸⁵ Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку. С. 69.

«Хрест княгині Ольги».
Псков. Троїцький собор

дати тамтешній домініканський монастир. Коли ж святитель хотів вирушити в подальшу дорогу, його карета, запряжена добірними кіньми, не могла зрушити з місця. «Чудо» переконало єпископа в тому, що київський хрест, вирізаний з цільного шматка дерева, на якому був розіп'ятий Спаситель, волею Божою повинен залишитися в Любліні. Що й було виконано⁸⁶. Публікуючи це повідомлення, князь М. Оболенський покликався на доступний йому латин-

⁸⁶ Книга степенная Царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. С. 18. Порівн. опубліковану пізніше проложну версію агіобіографії княгині Ольги рукописного Синайського збірника XIII ст. (Див.: Пичхадзе А. А., Ромодановская В. А., Ромодановская Е. К. Жития княгини Ольги, варяжских мучеников и князя Владимира в составе Синайского палимпсеста (РНБ, Q.п.І.63) // Русская агиография: Исследования. Публикации. Полемика. Санкт-Петербург, 2005. С. 300–301.

⁸⁷ Див.: Протоиерей Лебедев Лев. Крещение Руси. Москва, 1987. С. 84.

⁸⁸ Оболенский М. О двух древнейших святынях Киева: мощах св. Климента и кресте великой княгини Ольги // Киевлянин, 1850. Кн. 3. С. 147–149.

Честный и животворящий крестъ Христовъ, его же святая Ольга принесе изъ Царягоада в Киевъ, последи ее посътавленъ бысть во святей Софѣи во олтари на десной странѣ, имѣя писмена сице: обновися Руская земля къ Богу святымъ крещениемъ, его же прия благовѣрная великая княгиня Ольга⁸⁶.

Церковна традиція стверджує, що ця святиня тривалий час зберігалася в ризниці Софійського собору в Києві⁸⁷. На початку XVII століття, за переказами, вона була вивезена київським католицьким єпископом, домініканцем Андрієм до Польщі. Прямуючи до Кракова, він зробив короткочасну зупинку в Любліні, щоб відві-

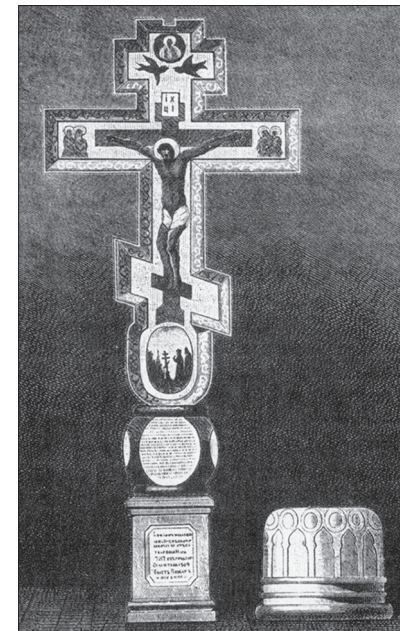
ський рукопис середини XVII століття *Deliciae Lublineuses* і книгу люблінського друку 1655 року *Skarb nigdy nieprzebrany Kosciola swietego Katholickiego*, де, за його даними, міститься вказівка на чудеса, пов'язані із цим хрестом.

Після мусульманських завоювань і падіння Константинополя на католицькому Заході стрімко поширилася мода на візантійські старожитності. З-поміж багатьох християнських реліквій там опинився і хрест візантійських імператорів Костянтина VII і Романа II, виготовлений з дерева святого Живодайного Хреста⁸⁹. Отож цілком імовірно, що подібна участь наспостигла й київську святиню.

Повернення княгині Ольги до Києва супроводжувалося, очевидно, її рішучими діями, спрямованими на матеріалізацію й пропаганду нових духовних символів, що виялялося, згодіно, в будівництві церковних споруд. Яков Мніх у своїй *Похвалі* стверджує, що відразу ж після свого повернення в землю Руську Ольга, «требища бѣсовская съкруши и нача жити о Христѣ Иусѣ, възлюбивъши Бога, всимъ сердцемъ и всею душею, и поиде вѣслѣдъ Господа Бога, всеми добрыми дѣлы освѣтившися и милостынею украшавъши, нагъя одѣваючи, жадныя напаяючи, и странъныя покои-ваючи, и нищия и вдовица и сироты и вся милующии, и потребу даючи всяку съ тихостью и любовью сердца, и молящи Бога день и ночь о спасенъи своемъ»⁹⁰.

⁸⁹ Das Siegeskreuz der byzantinischen Kaiser Constantinus VII Porphyrogenitus und Romanus II der Hirtenstad des Apostels Petrus. Bonn, 1866.

⁹⁰ Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку. С. 69.

«Царгородські дарунки»
княгині Ольги.
Літографія XIX ст.

Княгиня Ольга вирушає з Константинополя до Києва.

Мініатюра Радзивілівського літопису

Зведення Ольгою перших християнських храмів у Києві.

Мініатюра Радзивілівського літопису

У пізньому *Типографському* літописі сповіщається про зведення Ольгою церкви на могилі гаданого християнина Аскольда: «На той могилѣ постави Ольга церковь святого Николоу»⁹¹. Проте в найдавніших версіях наявних літописних списків ім'я того, хто спорудив на Угорському церкву святого Миколая, пропущено. За спостереженнями О. П. Толочка, в пізніших літописах заслуга побудови згадуваної церкви належить якомусь Ольмі. Зміна імені Ольми на співзвучне Ольга дослідником простежується у так званому *Тверському збірнику*, вельми популярному в Києві в XVII столітті. Звідси воно потрапило й до знаме-

⁹¹ Типографская летопись // ПСРЛ. Т. XXIV. Москва, 2000. С. 7.

Аскольдова могила з церквою-ротондою.

Архітектор А. Меленський. 1810 р.

нитого *Синопису* Інокентія Гізеля, якому належить пріоритет у запровадженні до наукового обігу самого поняття *Аскольдова могила*⁹².

Проте, не позбавленим резону, як уявляється, є висловлюване вже в науковій літературі припущення про те, що в другій половині 50-х років X століття Ольга розгорнула в Києві будівництво храму святої Софії, що локалізується дослідниками неподалік міських воріт, приблизно на тому місці, де стоїть тепер, збудований Ярославом Мудрим Софійський собор⁹³. Споруджений Ольгою київський першохрам був, очевидно, дерев'яний, через що й згорів під час уособиць синів Володимира Святославича в 1017 році. Про це сповіщає німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький. Описуючи урочисту зустріч киян союзного Святополкові іноземного легіону під командування польського короля Болеслава Хороброго він, зокре-

⁹² Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. III. Чи знаємо ми, де знаходилася Аскольдова могила? // Київська старовина, 2000. № 5. С.153–154.

⁹³ Лебединцев П. Г. О св. Софии Киевской // Труды Третьего Археологического съезда в России. Киев, 1878. Т. 1. С. 53–55; Логвин Г. Н. К истории сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия. Москва, 1977. С. 169–172.

Княгиня Ольга.

Фреска Софійського собору в Києві

до 1017 року дерев'яної соборної церкви святої Софії. Проте чітких матеріальних чи сказати б зримих слідів Ольжиної християнізації в місті досі не виявлено.

Останнім часом у науці дебатується ймовірність використання в місіонерській та державній практиці княгині Ольги знаку трикветра — графічного символу Святої Трійці. Знайдені чотири фрагменти плінф Десятинної церкви з нанесеним на них знаком трикветра О. В. Комар пов'язав із похованням княгині Ольги. На його думку, «київські християни використовували символ трикветра як знак свого захисту княгинею, тоді як дружина Святослава користувалася традиційним «двозубом»⁹⁶. Ця гіпотеза, як і спроби її модифікації⁹⁷, лишаються ілюзорними.

⁹⁴ Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия (IX — первая половина XII в.) / сост. М. Б. Свердлов. Москва ; Ленинград, 1989. С. 63, 68–69.

⁹⁵ Поппе А. В. Заснування Софії Київської // Український історичний журнал, 1965. № 9. С. 97–104.

⁹⁶ Комар О. Княжі знаки з Десятинної церкви. Київ, 2016. С. 39.

⁹⁷ Див.: Филипчук О. Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом. Київ, 2020. С. 389–391.

ма, зауважує: «*Archiepiscopus civitatis illius cum reliquiis honoravit in sancte monasterio Softhiae, quod in priori anno miserabiliter casu accidente combustum est (Архiepіскоп того міста (Києва. — В. Р.) з мощами святих та іншими різними святинями вшанував прибульців у соборі святої Софії, який у минулому році, на жаль, згорів у наслідок нещасного випадку)*⁹⁴. Як доводить польський історик Анджей Поппе, під словом *monasterio* тут слід розуміти кафедральний собор — ці поняття в X–XI століттях у християнському світі часто ототожнювалися⁹⁵. Наведені дослідником аргументи підтверджують існування в Києві

Здійснені Ольгою спроби релігійних перетворень, спрямовані на удержавлення християнства на Русі, наражалися на глухий спротив Святослава та його дружинного оточення.

Ольга частенько навідувалась у князівські покої до сина, намагаючись хоч трохи побути з ним на одинці. У коротких паузах між військовими забавами, полюванням і гучними учтами, якими було сповнене життя молодого князя, мати неодмінно заводила мову про навертання народу до нової віри, тоді як її син все ще залишається поганином:

Ольжина бесіда із сином Святославом про віру.

Мініатюра Радзивілівського літопису

...азь, сыну мои Бога познахъ и радуюся . аще ты познаеши и радоватися почнешь . онъ же не внимаше того, глаголя . како азъ хочю инъ законъ прияти единъ . а дружина моа сему смѣются начнутъ . она же нрече ему ще ты крестишися вси имуть тоже створити . он же не послуша матере . творяше норовы поганьския⁹⁸.

Святослав знав що казав. Йому видавалася сміхотворно мізерною грошова винагорода, яку отримала його мати-християнка та її свита від візантійського імператора Костянтина Багрянородного під час свого недавнього візиту до Константинополя. За підрахунками О. П. Толочка, «на першому прийомі посли і купці росів отримали по 12 міліарісіїв, що дорівнювало одній номісмі (72 номісми складали 1 візантійський літр золота. — Прим. О. Т.), племінник Ольги отримав 30 міліарісіїв (дві з половиною номісми), її родичі по 20 міліарісіїв (трохи більше півтори номісми); інші члени посольства — набагато менше. На другому прийомі посли отримали по 12 міліарісіїв (по одній номісмі), а купці — удвічі менше. Ці роздачі, покликані справити враження і продемонструвати щедрість і велич імператора, виявляються нікчемними в порівнянні з цінами

⁹⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 63.

(завідомо нижчими від ринкових) на невольників русько-візантійських угод: посли і купці отримали 1/10 або 1/20 вартості одного раба. Дар самої княгині, зрозуміло, був винятковим на загальному тлі: вона отримала 500 і потім ще 200 міліарісіїв, але і ця щедрість виглядає досить скромно в порівнянні з ціною невольника — 42 і 17 номісм, тобто ціна всього лише трьох невольників в 911 році або шести в 944-му. Усі ж виплати русам за весь час посольства склали 2841 міліарісіїв, що виявилось менше ніж 237 номісм. Це еквівалент дюжини невольників в цінах 911-го або двох дюжин в цінах 944 року. ... Ясно, що руси привозили в Константинополь значно більше рабів. Договір 944 року обмежував число руських купців, що мали право перебувати в місті, п'ятьдесятьма. Припустимо, що кожен з купців привозив тільки двох невольників і продавав їх за найнижчою ціною в 10 номісм. Загальна сума витрат в цьому випадку дорівнювала б 1000 номісм (близько 4,5 кг золота), більш ніж в чотири рази перевищуючи імператорські роздачі»⁹⁹. Навернення Русі в християнство виснажувало прибутковий для її язичницької верхівки резервуар рабів, через що й запроваджувалося не без вагань. «Щоб дійшло діло до навернення цілої Русі, київські князі, — за словами І. Шевченка, — мусили мати вже сформоване уявлення про *руську землю* як цілість. Під цим оглядом Святослав, син Ольги, був людиною старої дати. Його слов'янське ім'я (він був першим із руських князів зі слов'янським ім'ям) показувало, куди рухатимуться події, проте його язичницькі схильності і варязька непосидючість були пережитками минулого»¹⁰⁰.

Святослав змалечку зростав у дружинному середовищі, переймаючи його воїнські звичаї і потяг до здобичницьких походів. Тобто він знаходився в цілковитій залежності від свого найближчого оточення і до кінця днів своїх змушений був рахуватися з настроями, що панували в ньому. Коли княжич досяг повноліття й повних прав, «замість старих дорадників з часів Ігоря, прийшла до голосу молода дружина Святослава. І як звичайно в таких разках буває, політика молодого наслідника старається зразу не вступати

⁹⁹ Толочко А. Очерки начальной руси. С. 244–245.

¹⁰⁰ Шевченко І. Хрещення Київської Русі // Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття /авториз. пер. з англ. Марії Габлевич, під ред. Андрія Ясіновського. Львів, 2001. С. 52.

у сліди попередника, тільки піднімає нові кличі, — зауважував свого часу Степан Томашівський, — а сі знайти не було тяжко. Вже двадцять літ Київ не вів війни — найважливішого в тих часах і обставинах джерела багатіння, а навіть удержання (достоту, як пізніші українські козаки бунтувалися, коли їм не давано йти на море воювати)... князювання молодого і буйного Святослава почалося під двома гаслами: *честь старим богам!* і *іду на вас!*»¹⁰¹.

СЛОВО І ДІЛО СВЯТОСЛАВА

Витворюючи образ Святослава — невибагливого у воєнно-польовому побуті, його лицарську вдачу, літописець змальовує його походи як продовження справи «старих, добрих» князів Олега й Ігоря збирання Руської землі. Таким є вміщене під 964 роком повідомлення:

...и иде (Святослав. — *В. Р.*) на Оку рѣку и на Волгу . и налѣзе Вятичи . и рече Вятичемъ . кому дань даете . они же реша Козаромъ по щелягу . и от рала даемъ¹⁰².

Було б занадто ризиковано вибудовувати за цією звісткою припущення про економічний рівень тих чи інших «племен», зокрема в'ятичів, і вважати їх охопленими грошовим обігом, хай там навіть і в XI столітті. Свого часу Б. О. Романов справедливо зауважував, що хутро або монета «від диму» (чи як у випадку в'ятичів) вказували лише на рахунковий прийом для обчислення загальної суми данини, а не на дійсну наявність в кожному населеному дворі цієї монети або цього сорту хутра¹⁰³. Навіть в епоху складання *Повісті временних літ* заселені землі в'ятичів ще остаточно не ввійшли до складу Київської держави. Отож, гадаю, не земля в'ятичів, а похід на багату Булгарію був метою Святослава.

Камська, або Велика Булгарія була в ті часи вкрита густою сіткою мурованих міст з велелюдними базарами. Такими центрами

¹⁰¹ Томашівський Ст. Вступ до історії Церкви на Україні. С. 70–71.

¹⁰² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 65.

¹⁰³ Романов Б. А. Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси. Т. 1. Москва ; Ленинград, 1948. С. 376–377.

були Булгар (Великий город), Сувар, Кашан на правому березі Ками (Чорної Ітілі), Ошель на правому березі Волги, Какреш та ін. У 921–922 роках для будівництва столиці Булгарії прибуло близько п'яти тисяч будівельників із Хорезма. Їхніми вмілими руками було зведено чимало будівель, дві мечеті. Жваві торговельні зв'язки забезпечували приплив у країну різноманітних товарів. Із Хорасана надходили шовкові й бавовняні тканини, папір для письма, кам'яний посуд з тальку, різні прянощі й фруктові сушіння, согдійський криштал, різні прикраси. З Хорезму до Булгарії приходили будівельники і вчені, надходив парадний поливний, мідно-бронзовий і срібний посуд та багато чого іншого. З далекого Сінда (Індії) йшли прянощі, тканини, пахощі, слонова кістка і майстри¹⁰⁴. Поява ласих до здобичі воїнів Святослава в містах і селах Волзької Булгарії змусила багатьох заможних людей тимчасово, як вони думали, прикопати свої цінності в надійному місці. Значна частина закопаних ними монетних скарбів так і залишилися, на радість археологам, не затребуваними їхніми власниками.

Святослав, здається, не прагнув зруйнувати економічну інфраструктуру цієї країни. Вдовольнившись її політичним підкоренням, він повів своє військо далі на Схід. «В лѣто 6473 (965), — сповіщає *Повість временних літ*, — иде Святославъ на Козары»¹⁰⁵.

На історичній арені хозари з'явилися в середині першого тисячоліття. Під своєю власною етнічною назвою (hazar) хозари згадуються в одній сирійській хроніці. Об'єднавши різні іранські й тюркські племена вони створили перше на землях Східної Європи державне утворення — Хозарський каганат. Воно виникло в низов'ях Волги й Дону, а також на східному Передкавказзі в кінці VI–VII ст. Низькорослі, як свідчить історична антропологія, хазари, тим часом, були відважними й хоробрими воїнами. Поєднуючи кочовий і осілий уклади життя, вони вели успішні війни із сусідніми народами — гузами, булгарами, буртасами й савірами. Як союзник візантійського імператора (610–641) Іраклія хозарське військо брало участь у війнах проти Сасанідського Ірану на території Закавказзя. У першій половині VII століття Хозарська

¹⁰⁴ Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар — Киев (Пути — Связи — Судьбы). Київ, 1997. С. 33.

¹⁰⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 65.

державна виокремилася зі складу Західнотюркського каганату. Вона поступово поширила сферу свого впливу на території Нижнього Поволжжя, Азово-Каспійського межиріччя, Нижнього Подоння і степової смуги Дніпро-Донського й Дніпро-Дністровського межиріч¹⁰⁶. Військово-політичні успіхи хозарських правителів сприяли зростанню багатства країни.

Економічну її могутність живили не тільки грабіжницькі війни, але й не в останню чергу також міжнародна транзитна торгівля. Хазари споряджали каравани, які ходили в Китай за шовком, перепродували його потім з великою вигодою на базарах багатолюдних західноєвропейських міст. Із занепадом «шовкового шляху», викликаним кризою економіки Китаю, енергійні хозарські купці-рахдоніти вирушили на північ. Воїни Хазарії, піднявшись уздовж Волги розгромили й підпорядкували своїй владі Камську (Волзьку) Булгарію. Потім вони обклали даниною племена мері, мордву й частково слов'ян, поширивши межі свого впливу до берегів Середнього Подніпров'я.

У старокиївському літописанні збереглося небагато свідчень, які розповідають про відносини новонароджуваної східнослов'янської держави з центром у Києві й Хозарії. Вміщене в недатованій частині *Повісті временних літ*, літописна оповідь про хозарську данину залишається чи не єдиною цілісною новелою на основі якої і склалися, освячені авторитетом історіографічної традиції уявлення про зміст і характер цих взаємин. Саме сказання невелике за обсягом. Розповідаючи про ранню історію Русі й долю києво-полянського княжого роду, літописець згадує про те, що після смерті його очільників, «утискувались поляни древлянами та іншими навколишніми племенами. І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах. І сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм од дима по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «В лісі, на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям,

¹⁰⁶ Крюков В. Г. Ал-Хуварізм про «Сарматію — землю бурджанів» та сусідні з нею «країни». Луганськ, 2009. С. 92–93.

себто шаблями, а сих оружжя, обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель»¹⁰⁷.

Більшість дослідників, буквально розуміючи це повідомлення *Повісті временних літ*, розцінюють його зазвичай як прояв хоробрості й войовничості дніпровських полян. Ще М. О. Максимович вважав його частиною «пісні на честь слов'янської зброї — меча, яку склали, звичайно, самі Поляни, при першому звільненні своєму від хозар, часи Аскольдові»¹⁰⁸. Л. М. Гумільов, який присвятив цьому літописному сюжету спеціальне дослідження, дійшов висновку про його достовірність і вбачав у ньому акт роззброєння хазарською адміністрацією — знищення воєнного потенціалу слов'ян¹⁰⁹. Натомість інші дослідники вбачають у ньому сліди «гордої іронії» полян, що продемонстрували ворогові готовність виставити по воїну з мечем від кожної сім'ї або іншими словами — зустріти хазар всенародним ополченням¹¹⁰. Відомий американський історик-тюрколог О. Пріцак вважає літописну оповідь про хозарську данину пізнішим продуктом гри уяви редактора *Повісті временних літ*, оскільки в його концепції походження Русі поляни і є хозари¹¹¹.

Старокиївський книжник вигідно вирізняв полян з-поміж інших східнослов'янських племінних князів, що лягли в підвалини середньовічної Київської держави. Створена ним легенда про хозарську данину відповідає наскрізній ідеї цього грандіозного літописного твору про богообраність Русі (бо поляни й є Руссю: «яже ныне зовомая Русь»). Ознакою такої богообраності є мотив мечів обосічних¹¹², запозичений літописцем з біблійної Книги Псалмів:

¹⁰⁷ Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989. С. 10–11.

¹⁰⁸ Максимович М. О народной исторической поэзии в древней Руси // Максимович М. А. Собрание сочинений. Киев, 1880. Т. 3: Языкознание. История словесности. С. 482.

¹⁰⁹ Гумилев Л. Н. Сказание о хазарской дани (опыт критического комментария летописного сюжета) // Русская литература, 1974, № 3. С. 164–174.

¹¹⁰ Магнер Г. Н. От дыма меч. Историческая основа легенды о полянской дани хазарам // Средневековая и новая Россия : сб. науч. статей к 60-летию профессора И. Я. Фроянова. Санкт-Петербург, 1996. С. 192.

¹¹¹ Pritsak O. The Origin of Rus: V. 1. Old Skandinavian Soozces other than the Sages. Cambrige (Mss.), 1981. P. 13–15.

¹¹² Ширше див.: Данилевский И. Н. Легенда о хазарской дани // Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Москва, 1999. С. 327–335; Ричка В. М. Літописне сказання про хозарську данину //

...бо знаходить Господь удобу в
народі Своїм,
прикрашає покірних спасінням !
Хай радіють у славі святі
хай співають на ложах своїх,
прославлення Бога — на їхніх
устах,
а меч обосічний (виділено мною. — В. Р.) —
ув їхніх руках,
щоб чинити між племенами
помсту,
між народами — кари,
щоб їхніх царів пов'язати
кайданами,
а їхніх вельмож — ланцюгами,
щоб між ними чинити суд
написаний!

(Пс. 149, 4–9)

Хозаро-руські взаємини, осмислені старокиївським книжником у біблійних топосах постали рядками літописної легенди задовго після того, як сама Хозарська держава вже канула в небуття.

Просуваючись у глиб хозарських володінь, військо Святослава зіткнулося з головними силами хозарського кагана і, за словами літописця, вщент розгромило їх: «одолѣ Святославъ Козаромъ». Була захоплена давня хозарська столиця — місто Семендер на березі Каспійського моря (локалізується дослідниками на південно-західних околицях сучасної Махачкалі). Розташоване поблизу мусульманських володінь на важливих торговельних маршрутах, це місто було, за свідченням арабських авторів, велелюдним, прикрашеним фруктовими садами й виноградниками. У ньому були мусульманські мечеті, християнські храми й синагоги. Арабський купець з Мосуля на призвісько Ібн Хаукаль у складений ним в 70-х роках X століття *Книзі доріг і держав* стверджував: «Тепер не зісталось й сліду ані від булгара, ані від бургаса, ані від хозара, бо русь напала й знищила всіх їх, забрала в них всі ті краї й до себе привернула. А ті, що спаслися з рук їх, розтіклися по близьких

Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи : зб. наук. праць. Матеріали конференції 2–5 вересня 1997 р. Том. II. Київ, 1998. С. 401–405.

Битва Святослава із хозарами.

Мініатюра Радзивілівського літопису

місцях, бажаючи зістатися поблизу своїх країв та сподіваючись прийти до згоди (з Руссю) і піддатися їй»¹¹³. Під час цього походу Святослав, просуваючись вздовж великого Кавказького пасма, підкорив своїй владі також північнокавказьких ясів і косогів (осетинів і адигів).

Воєнний похід Святослава протяжністю в шість тисяч кілометрів завершився на Таманському півострові. На східному березі Керченської протоки було захоплено хозарське місто, яке у Візантії називали Таматарха. Воно виникло на місці античної Гермонаси. Хозари перетворили його на міцну фортецю, назвавши її *Тументарахан*. Вона контролювала весь рух через Керченську протоку й від протоки вгору по Кубані. Через ринок і порт, що виник під захистом фортеці, здійснювався експорт зерна, худоби і шкіри, риби і нафти до Середземномор'я та імпорт на Північний Кавказ середземноморських вин, оливкової олії, зброї, дорогоцінних тканин і предметів розкоші. Тут починався знаменитий Хозарський шлях,

¹¹³ Грушевський М. С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 91.

який через Азовське море, Дон і далі волоком на Волгу виводив торгові каравани в Каспій, від берегів якого лежали шляхи в далекі східні країни — Індію і Китай. Сюди сходилися водні дороги, якими до Візантії та на Арабський Схід, руські, скандинавські й хозарські купці ввозили з північних країн хутра та невольників¹¹⁴. Завойоване у хозарів Святославом Славним місто з прилеглою до нього округою стало добрим шматом володінь київських князів на Таманському півострові та у Східному Криму. Воно дістало руську назву — Тматорокань. Тут, на кавказькій периферії Київської Русі, при вікні Східної Європи в Азію не сидітиме без діла згодом Святославів онук — рудобородий Мстислав Володимирович.

Перепочивши трохи біля моря, руські війська рушили в пониззя Дону, де захопили підвладне хозарам місто Саркел (Біла Вежа)¹¹⁵. Ця стратегічно важлива фортеця була зведена візантійськими інженерами у 30-х роках IX століття при впадінні в Дон річки Цимла.

Внаслідок східних походів Святослава (навіть щоб війна на такій великій території обмежилася одним, нехай і протяжністю у два роки походом) величезна держава хозарських каганів була приречена на повільне, але неухильне політичне згасання. Багата здобич, яка дісталася русам у торговельних хозарських, булгарських і буртаських містах була, очевидно, не сумірна з тими вигодами, які б принесла мирна торгівля Русі зі Сходом. Утім, завдана трансєвропейській міжнародній торгівлі шкода не була непоправною. Після завершення воєнних дій Святослава на землях Хозарії та Булгарії відновилося після перерви в 930–950 роках надходження срібної монети на Русь, і зокрема, їх потік до Києва й Чернігова¹¹⁶. Але розгром Хозарського каганату все ж мав дестабілізуючі наслідки для Русі в майбутньому. Адже, подолавши могутнього сусіда, Святослав тим самим повалив мури, що досі стримували натиск тюркських кочових племен у Причорноморські степи.

¹¹⁴ Гадло А. В. Тматораканские этюды. I (страна адыгов во второй половине I тыс. н. э.) // Вестник Ленинградского университета. Серия 2. 1989. Вып. I (№ 2). С. 25.

¹¹⁵ Див.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 65.

¹¹⁶ Фомин А. В. Древнерусские денежно-монетные рынки в 70–80-х годах X в. // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992–1993 годы. Москва, 1995. С. 72.

Східний вектор розбійницької політики Святослава був раптово згорнутий. Царгород зумів вибудувати перед київським князем більш заманливу перспективу — взяти під свою оружну руку Балкани. Візантія тоді потерпала від нападів войовничих угрів, від яких її мала боронити Болгарія. Звісно ця послуга не була безкоштовною. Але наступник Симеона на болгарському престолі цар Петро, отримуючи від Візантії щорічну платню, цього обов'язку не виконував. Через що візантійський імператор Никифор Фока (963–969) відмовив болгарам у виплаті коштів і позабирав у них деякі прикордонні міста. У 967 році імператор звернувся по допомогу до вкритого славою переможця Хозарії київського князя. За словами візантійського історика Лева Диякона, Святослав «не міг вдержати запалу, занісся в надії на багатства, марив про те, щоб заволодіти землею мезян (мезами він звичайно називає болгар, а русь — таврами або скитами, тавроскитами. — В. Р.), а до того, буди палким і сміливим, відважним і діяльним, все юнацтво таврів підняв до того походу»¹¹⁷.

Однак Святослав не був, як це іноді стверджується, таким собі військовим авантюристом, який необдуманно спокусився втрутитися в болгарську кампанію. Він плекав серйозні наміри, мовлячи словами М. С. Грушевського, «загорнути під себе полудневе слов'янство й стати сильним суперником Візантії»¹¹⁸. Відповідно до угоди, укладеної з візантійським імператором Никифором Фокою, руські війська й виступили проти болгарів. Виставлене супроти київського воїнства тридцятитисячне болгарське військо не витримало першого ж натиску русів і відійшло до дунайської фортеці Доростолу (тепер Сілістрія). Дізнавшись про поразку, болгарський цар Петро від надмірних переживань тяжко захворів і невдовзі помер. Тим часом майже вся східна Болгарія була упокорена Святославом. За свідченням *Повісті временних літ*, «одолѣ Святославъ Болгаромъ . и взя городъ . 80 . по Дунаеви . и сѣде княжа ту . в Переяславци . емля дань на Грыцѣ»¹¹⁹.

¹¹⁷ Грушевський М. С. Війми з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 88. Порівн.: Лев Диякон. История. Москва, 1988. С. 44.

¹¹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. С. 466.

¹¹⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 65.

Битва Святослава із болгарами.

Мініатюра Радзивілівського літопису

У розпорядженні літописця був текст русько-візантійської угоди, укладеної Святославом 971 року. Як і у випадку з угодами Олега й Ігоря він доповнив її легендарними подробицями. До їх числа, зокрема, і належить звістка про здобуття Святославом «вісімдесят городів по Дунаю». Здається, дослідникам не залишилася не поміченою числова відповідність захоплених Святославом міст і здобуття такої ж їх кількості Гаральдом Суровим в Африці (Країні Саричинів)¹²⁰. Навряд щоб ця числова відповідність захоплених міст була випадковою.

Київський князь отаборився в городі Переяславці (тепер місто Мала Преслава, при впадінні Дунаю в Чорне море). Не виключено, що під час цього походу Святослав поширив свою владу не тільки на землі Нижнього Дунаю, але й на захід та південь від нього з Великою Преславою — столицею Болгарського царства, включно. У часі свого короткого володарювання Святослав розпочав карбування власної болгарської монети. З одного боку на них зображено фігуру князя, а з другого — образ Христа Спасителя і напис: *Святославъ цр Блгарм* (Святослав цар Болгарам).

Улітку 968 року Святослав змушений був залишити Переяславець і поспішити з частиною своїх воїв до Києва. Причиною тому

¹²⁰ Див: Сага о Харальде Суровом // Снорри Стурлусон. Круг Земной. Москва, 1980. С. 404–405.

Переговори Святослава із посланцями візантійського імператора.

Мініатюра Радзивілівського літопису

було, як стверджують літописці, вторгнення печенігів на Руську землю. Вони підступили до самого Києва. У місті зачинилася княгиня-мати разом з малими онуками — Ярополком, Олегом і Володимиром. Цю прикру для родини Святослава пригоду літописець прикрасив історією про винахідливого хлопчика-киянина, який урятував княгиню Ольгу й містян:

І обступили печеніги город силою великою, — незчисленне множество стояло їх довкола города, — і не можна було вийти з города, ні вісті послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя. І, зібравшись, люди тої сторони Дніпра стояли в човнах на тій стороні, та не можна було увійти в Київ ані одному з них, ні з города вийти кому до них. І затужили люди в городі, і сказали: Чи нема кого, який би на ту сторону міг дійти і переказати: «Якщо ви не приступите завтра під город, — ми здамось печенігам». І сказав один хлопець: «Я можу перейти». Городяни ж, зрадівши, сказали хлопцеві: «Коли можеш ти якось іти — іди». Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: «Чи ніхто не бачив коня?», — бо він умів по-печенізькому і вони вважали його за одного з своїх. А як приблизився він до ріки, то, скинувши одягу із себе, скочив у Дніпро і побрів. І коли побачили це печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли

Облога Києва печенігами 968 року.

Мініатюра Радзивілівського літопису

йому анічого зробити. А ті, побачивши це з тої сторони Дніпра і прибувши в човні на зустріч йому, взяли його в човен і привезли його до дружини. І сказав він їм: «Якщо ви не підступите завтра рано під город, — здадуться люди печенігам». Мовив тоді їм воевода їхній, на ім'я Претич: «Підступимо завтра в човнах і, захопивши княгиню і княжичів, умчимо ми на сю сторону і люди. Якщо ж сього не зробимо, — погубить нас Святослав». І як настав ранок, сіли вони в човни перед світом, затрубили сильно трубами, і люди в городі зняли крик. Печеніги ж подумали, що князь Святослав прийшов і побігли од города хто куди.

І вийшла Ольга з онуками і з людьми до човнів, а князь печенізький, побачивши це, вернувся один до воеводи Претича і запитав: «Хто се прийшов?» І сказав йому воевода: «Люди тої сторони», І спитав князь печенізький: «А ти чи не князь еси?» Він же сказав: «Я — муж його і прийшов зі сторожею, а вслід за мною іде воїв незчисленне множество», — а це він сказав лякаючи їх. І мовив князь печенізький Претичеві: «Будь мені другом». Він тоді сказав: «Нехай буде так». І подали вони руку один одному, і дав печенізький князь Претичеві коня, шаблю, стріли, а він дав йому броню, щит, меч. І одступили печеніги од города¹²¹.

¹²¹ Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є.Махновця. Київ, 1989. С. 39.

Воєвода Претич поспішає на допомогу княгині Ользі й киянам.
Мініатюра Радзивіллівського літопису

Воєнні авантюри Святослава, що потребували значних матеріальних і людських ресурсів, викликали нарікання серед поміркованої частини київських вельмож. Занепокоєні відсутністю в країні сильної централізованої влади й порядку на місцях, вони докоряли Святославу:

ты княже чужея земли ищещи и блюдеши . а своя ся охабивъ . малы бо насъ не взяша Печенѣзи . и матеръ твою и дѣти твои аще не поидеши ни обраниши насъ . да паки ны возьмуть . аще ти не жаль очины своя . ни матере стары суца и дѣтеи¹²².

Прогнавши в Поле печенігів, Святослав потурбувався про зміцнення управління Київською державою. Свого старшого сина Ярополка він посадовив князем у Києві, Олега в Древлянській землі, а наймолодшого Володимира відрядив посадником до Новгороду. Сам же він прагнув укласти антивізантійський союз із німецьким імператором Оттоном I і створити могутню державу східних і південних слов'ян на широких просторах між Дунаєм і Чорним морем. У літописній статті, вміщеній в *Повісті временних літ* під 969 роком, містяться вельми промовисті слова, вкладені літописцем в уста київського князя:

¹²² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 67.

«... Не любо мені в Києві бути».
Мініатюра Радзивіллівського літопису

не любо ми есть в Киевѣ быти . хочю жити в Переяславци на Дунаи . яко то есть середя земли моеи . яко ту вся благая сходятся . от Грекъ злато . поволоки . вина и оwoщеве разноличныя . изъ Чехъ же . из Угоръ сребро и комони . из Руси же скоро и воскъ . медь и челядь¹²³.

На думку А. Л. Нікітіна, ці слова Святослава є своєрідною програмою і виправданням болгарських воєн. Цей зухвалий замисел опирався, на його думку, на покровну спорідненість матері Святослава з родом царя Симеона, що уможливлювало й обґрунтовувало домагання київського князя на свою частку «болгарської спадщини» після смерті Петра Симеоновича¹²⁴. Натомість І. М. Данилевський¹²⁵, згадану «промову» київського князя співвідніс з хліастичним пророцтвом Єзикиїла: «Ось я зберу синів Ізраїля з-поміж народів, між якими розійшлись, і позбираю їх звідусіль, і приведу їх у їхню землю. Я зроблю з них один народ на моїй землі, на горах ізраїльських, і один цар буде над усіма ними

¹²³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 67.

¹²⁴ Никитин А. Л. Основания русской истории. Мифологемы и факты. Москва, 2001. С. 232–233. Вважається, що з Болгарії походив священник на ім'я Григорій, який супроводжував київську княгиню в її подорожі до Константинополя.

¹²⁵ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). С. 177.

царювати... Я їх вирятую від усіх їхніх відступств, якими вони грішили, і очищу їх і вони будуть моїм народом, а я - їхнім Богом» (Єзек. 37, 21–23). Співставивши літописний фразеологізм «середа землі», яким у давньоруській літературі домонгольського часу прийнято було позначати Єрусалим, з відповідними фрагментами *Життя* Василя Нового й біблійної книги Ездри, дослідник віднайшов у поведінці Святослава ряд цікавих аналогій з діями перського царя Кіра. Згідно з пророцтвом Єремії саме язичникові Кіру належало відродити Єрусалим і храм Господень:

Так говорить Кір, цар перський: Усі земні царства дав мені Господь, Бог Небесний, і Він наказав мені збудувати Йому храм в Єрусалимі, що в Юдеї. Хто між вами з усього Його народу, — нехай Бог його буде з ним, і нехай він іде до Єрусалиму, що в Юдеї, і нехай буде дім Господа Бога Ізраїлевого. Це той Бог, що в Єрусалимі. А кожному позostalому по всіх тих містах, хто мешкає там, нехай допоможуть йому люди його місця сріблом, і золотом, і маєтком, і худобою, з добровільною жертвою для дому Божого, що в Єрусалимі. (Езд. 1 : 2–4).

Княгиня Ольга, гадаю, вірила в небуденне призначення свого сина й Божу волю. Недарма давньоскандинавська поетична традиція приписує їй дар пророчиці, стверджуючи, що за звичаєм «першого вечора свята Іольського виносили її на стільці перед трон короля, і перш ніж почнуть пити, король питає у матері, чи не передчуває вона і чи не знає — чи загрожує його королівству яка небезпечність або шкода, чи не надходить який пополох, чи страх, чи не жадає його землі хто інший»¹²⁶. Київський християнський книжник стверджує, що Ольга любила сина свого Святослава, кажучи: «Нехай буде воля Божа. Якщо Бог захоче помилувати рід мій і землю Руську, хай покладе їм на серце звернутися до Бога, як ото і мені Бог дарував».

Виписана у літописі історія Святослава закладає в язичницьке минуле Русі ідею її одвічної богообраності й претензію на

¹²⁶ Цитована Сага про Олафа Тригвасона називає її Алогією — матір'ю «славного короля Валдамара». Постать княгині Ольги в цій традиції, за словами М. С. Грушевського, «роздвоїлася і з того вийшла пророчиця-бабка і жінка Володимира Алогія (замість Ольга), найрозумніша між жінками» (Грушевський М. С. Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 119–120).

спадкоємність християнських сакральних центрів правовірного світу, якими були Єрусалим, Царгород/ Константинополь і столиця Симеона Болгарського (893–927) — Преслав Великий, або *Преславен град*¹²⁷. Ці рефлексії, вважаю, і визначили вибір назви третього за значенням після Києва й Чернігова міста Дніпровської Русі («Руської землі») — *Переяслава*. Назва цього порубіжного міста стала топонімічною згадкою про походи Святослава... Столиця Болгарії Преслав і Переяславець (Мала Преслава) не стали центрами держави Святослава, але князь Володимир заснував свій Переяслав на кордоні охрещеної Русі, і цей кордон був уже схожий до дунайського кордону Візантії — за ним простягалося Либонь, не випадково, споруджені тоді в ньому церковні споруди й інші архітектурні пам'ятки позначені, як засвідчують фахівці, впливом болгарської школи¹²⁸. Таке уподібнення Переяслава Руського болгарському першообразу і спільному для них прототипу Божого Града було закономірним наслідком характерного для давньоруської церковно-політичної еліти стремління до імітації «ромейської» парадигми облаштування на Русі богохранимого християнського царства.

Тим часом Никофор Фока скоро зрозумів, що має справу з небезпечним суперником і став шукати порозуміння з Болгарією. Однак його правлінню поклав край замах, вчинений військовими 11 грудня 969 року. Імператорський престол посів призвідця заколотників Іоанн Цимісхій. Він рішуче взявся покласти край устремлінням Святослава на Балкани. Улещуючи київського князя подарунками й обіцянками, ромеї пробували змусити Святослава відмовитися від Болгарії. «Візьми з нас данину собі і на дружину свою, — говорили вони. Але скажіть нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїнів». Святослав розгадав хитрість греків і назвав число воїнів удвічі більше, ніж було їх насправді, а саме — 20 тисяч. Візантійський хроніст Лев Диякон передає слова Святослава, сказані ним грецьким послам: «Я піду з цієї багатой країни не раніше, ніж отримаю велику грошову данину і викуп за всі

¹²⁷ Див.: Йорданов Иван. Името на Преслав в писмените источники // Плиска—Преслав. Шумен, 1995. Т. 7. С. 71–80.

¹²⁸ Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII вв. Москва, 1987. С. 289–292.

захоплені мною у ході війни міста і за всіх полонених. Якщо ж ромей не захочуть заплатити те, що я вимагаю, нехай вони покинуть Європу, на яку не мають права, і забираються в Азію»¹²⁹. Імператор велів готуватися до бойових дій, оголосивши по всій Візантії мобілізацію до війська.

Насупила зима 969/70 року. Військо Святослава поступово просувалося вглиб Візантійської імперії. Навесні 970 року загони Святослава, заволодівши Македонією і стрімко подолавши Балкани, спустилися на рівнину. Здобуваючи місто за містом, Святослав невпинно наближався до Константинополя. Імператор Іоанн Цимісхій спішно виступив із столиці з багатотисячним, добре озброєним військом. Йому вдалося заволодіти кількома стратегічно важливими населеними пунктами на території самої Візантії та в Болгарії. Однак жорстокі сутички, що зав'язалися на полях Фракії, не визначили переможця. А тим часом у Малоазійських володіннях Візантійської імперії спалахнуло повстання родичів і прихильників убитого імператора під проводом Варди Фоки. На придушення цього заколоту Цимісхій мусив відкликати свої війська. Скориставшись послабленням бойової напруги, Святослав повів своїх воїв на перепочинок, обравши для цього місто Доростол на Дунаї.

Цимісхій же не гаяв марно часу. Навесні 971 року, перед тим упоравшись із заколотниками, він зібрав п'ятнадцятитисячну піхоту і тридцять тисяч кіннотників, які перейшли незаблокованими Святославом гірськими стежками Балкани і з силою обрушилися на захоплену русами болгарську столицю — місто Преславу. 14 квітня 971 р. Цимісхій заволодів містом й визнав полоненого царя Бориса володарем Болгарії. Ця подія сприяла піднесенню бойового духу болгарських воїнів, які разом з Греками рушили проти Святослава на Доростол, заблокувавши його із суші й річки.

Облога Доростолу тривала три місяці. За цей час руси здійснили не одну хоробру вилазку, добуваючи в такий спосіб харчування й знешкоджуючи ворога. Зі словами *не осоромимо землі Руською, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не знає*, повів Святослав своїх воїв на вирішальну битву, яка відбулася 24 липня

¹²⁹ Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 95.

971 року. Тільки завдяки чуду й заступництву святого Федора, як пізніше пояснювали Греки, вдалося їм здобути перемогу над Руссю. Після цього Святослав вступив у переговори з Цимісхієм. Укладена між ними угода скасовувала претензії Русі на кримські володіння Візантії та Болгарію. В той же час військо Святослава забезпечувалося необхідними припасами на дорогу і безперешкодним його пропуском до кордонів Русі.

Текст цієї русько-візантійської угоди, що заховався в імператорській канцелярії, був добре відомий укладачам *Повісті временних літ*:

Я, Святослав, великий князь руський, як клявся, так і утверджую цим договором присягу свою, що хочу разом із русами, які під мною, боярами та іншими людьми, мати мир і справжню дружбу, з кожним — і з великим цісарем грецьким, і з Василієм, і з Костянтином, і з іншими богонатхненними цесарями, і з усіма людьми вашими до кінця віку. Ніколи ж не буду я замишляти на землю вашу, ні збирати людей проти неї, ні прводити інший народ на землю вашу і скільки є країв під владою грецькою, ні на волость Корсунську і на городи її (*йдеться про кримські володіння Візантії. — В. Р.*), скільки їх є, ні на землю Болгарську. А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, то я буду противником йому і буду битися з ним. Як і клявся я цесарям грецьким, а зі мною бояри і русь уся, будемо ми додержувати попереднього договору. Якщо ж ми не додержимо чого із сього і зі сказаного раніш, то я і всі, хто зі мною і під мною, хай будемо прокляті богом, у якого віруємо, — в Перуна, в Волоса, бога скоту, — хай будемо ми золоті, як ото золото се (*тобто жовто-золотава дощечка для письма, що за своїм кольором символізує тут смерть. — В. Р.*), і своїм оружжям хай ми посічені будемо, і хай ми вмеремо. Ви ж майте се за правду, що нині вчинив я вам і написав на хартії сій, а ми своїми печатями запечатали¹³⁰.

Після затвердження мирної угоди з Греками Святослав зустрівся з імператором. Убраний у визолочений обладунок, Цимісхій під'їхав на чолі озброєних вершників на берег Дунаю, куди на човні приплив Святослав. Візантійського хроніста Лева Диякона, який описав цю зустріч, вразила скромність, з якою був одягнутий

¹³⁰ Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є.Махновця. С. 42.

Д. Бурлюк. Князь Святослав.
1915. Олія, скло, метал.
Трет'яковська галерея

руський князь, і його зовнішність. А був він «середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе й довге волосся, голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре був збудований; здавався якимсь понурим і диким; в однім вусі висіла золота сережка, оздоблена двома

перлинами, з карбункулом посередині, одіж на нім була біла, нічим не різнилась від інших окрім чистоти»¹³¹.

Сидячи на ослоні для веслярів, він поговорив трохи з імператором про умови миру і, за словами візантійського хроніста, відчалив від берега. Однак причалити, продовжуючи цей образний ряд, до берегів Дніпра й піднятися на київські кручі йому не судилося. Повертаючись до Києва, Святослав потрапив у засідку, яку йому влаштували печеніги на Дніпровських порогах. Під 972 роком *Повість временних літ* містить таке повідомлення:

Веснѣ же приспѣвши, в лѣто 6480, поиде Святославъ в пороги. И нападе на нь Куря, князь печенѣжський и убиша Святослава, и взяша главу его, и во лбѣ его съдѣлаша чашю, оковавше лобъ его, и пяху по немь¹³².

Підтвердження достовірності літописного сюжету з відрубаною головою Святослава більшість дослідників віднаходять у культурній традиції тюркомовних народів. Наприклад, під час церемонії скріплення союзної угоди між імператором Юань-ді й шаньюєм Хуханьє китайські посланики з шаньюєм пили кров білої

¹³¹ Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. С. 107.

¹³² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 74.

Загибель Святослава на Дніпровських порогах.
Мініатюра Радзивілівського літопису

кобили, перемішану з вином, золотою ложкою з черепа кочовиків юечжі, розбитого гунами¹³³. Різноманітними були форми збереження черепа в монгольській традиції. В уявленнях монголів, харизма володаря локалізувалася в голові, яка зберігала свою регулятивну функцію за життя й після смерті, в своєму соціумі й в чужому¹³⁴. Войовничий звичай збереження черепа убитого ворога і розмаїття способів його використання знаходить паралелі й в історії інших народів, які вбачали в цих діях переміщення життєвої енергії убитого ворога в героя¹³⁵.

Історична вірогідність переказу про стягу голову Святослава, однак, викликає певні сумніви з огляду на наявність численних сюжетних співпадінь *Повісті временних літ* з іншими джерелами. Наприклад, Геродот, розповідаючи про воєнні звичаї скіфів,

¹³³ Материалы по истории сюнну. Москва, 1973. Вып. 2. С. 38.

¹³⁴ Скрынникова Т. Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. Москва, 1997. С. 169.

¹³⁵ Для свідомості людей первісного суспільства не було, як показав свого часу Дж. Фрезер, нічого більш звичного, ніж уявлення про те, що душа помираючого переходить його вбивці-наступнику (Див.: Фрезер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Москва, 1986. С. 280).

стверджує: «з головами — не всіх, тільки найбільших ворогів, таке роблять: підпиливши череп до бровів, оббирає і, як бідний, — покриває зверху сирою шкіурою, і так уживає, а як багатий — покриває шкіурою, зсередини позолочує і так уживає як кубок»¹³⁶. Святослав Славний, як засвідчують літописні джерела, був лютиим ворогом Візантії. Він байдуже поставився до золота й дорогоцінного вбрання, яке піднесли йому Греки в подарунок, а от подарований ними меч та іншу зброю, «нача хвалити и любити и цѣлова». Через що літописець вустами візантійських достойників називає Святослава *лютим мужем*: «лють се мужь хоче быти . яко имѣнья не брежеть . а оружье емлетъ»¹³⁷.

Близькою аналогією нашому сюжету є також повідомлення *Хроніки* Георгія Амартола про загибель візантійського імператора Никифора. Після переможної битви з військами останнього, болгарський хан Крум, «Никифору главу оусѣкнуувъ, на древѣ повѣсивъ за колико днии, потом же обнаживъ лѣба и оковавъ сребромъ извнуо, и повелѣ пити из неа княземъ Блѣгарским, хвалѣся ненасытовствовавшего и мира не хотѣвшему»¹³⁸.

Якщо ж продовжувати розвивати ланцюг аналогій Святослава з Кіром, то можна запримітити схожість образів перського царя і давньоруського князя в історії загибелі обох правителів. За свідченням Геродота, Кір загинув під час битви з масагетами. За наказом цариці Томіріс, труп Кіра було знайдено серед загиблих, а потім обезголовлено. Його відрубану голову кинули в чан, наповнений кров'ю, аби перський володар зміг досхочу напиться нею, — якої він так палко жадав. У таких же літературних топосах була, гадаю, осмислена давньоруським літописцем смерть київського князя на Дніпровських порогах.

Незважаючи на своє язичництво, Святослав не був Ольжиним антагоністом, як інколи стверджується в науковій літературі.

¹³⁶ Грушевський М. С. Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку С. 7. Порівн.: Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972. IV: 65. С. 203.

¹³⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 71.

¹³⁸ Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 1: Петроград, 1920 [Репр. відтвор.: Die Chronik des Georgios Hamartolos. München, 1972] С. 487–488.

Ольга, як засвідчують літописні джерела, благословила задуми Святослава («рече же ему погребѣ мя . иди же яможе хочеш»). Вона любила свого сина й молилася за нього і за всіх людей у всі дні й ночі:

но обаче любяше Ольга сына своего Святослава . рькущи воля Божья да будетъ . аще Бог хоцетъ помиловати род моего и землѣ Рускиѣ . да ѡзложитъ имѣ и сердце обратитися къ Богу . якоже и мнѣ дарова . и се рекши моляшеся за сына . и за люди . по вся нощи и дни¹³⁹.

Тріумф і трагедія Святослава, як вони змальовані у літописних текстах, додають колориту величавій і грандіозній картині народження давньоруської державності.

¹³⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 64.

ШЛЯХАМИ СВЯТОСТІ

(ПІСЛЯМОВА)

*Се бо Ольга животное древо
хрест Христовъ въ Руси въдружи,
имже всѣмъ вѣрнымъ рай
отверзся,
им же тобою хвалящися,
яко тебе ради Бога познахом,
сѣ мученики тя възвеличимъ!
Жену по естеству ти нарицаєм,
но паче силы женскы повизася
тмы свое злато истощила еси,
да Христовъ законъ учителя
приобрѣщиши,
имже просвѣти землю Рускую.*

Канон княгині Ольги
Кирила Туровського

Земне життя княгині Ольги завершилося, за версією *Повісті временних літ*, у 969 році. Обмовившись про її недугу, старокиївський книжник вкладає в уста княгині адресовані Святославу слова: «видиши мя болну сущю . камо хочещи от мене ити . бѣ бо разболѣлася уже . рече же ему погребѣ мя . иди же яможе хочещи». Вона ніби відчувала близьку кончину бо по трьох днях і померла.

Пам'ятник княгині Ользі у Києві

...по трех днехъ умре Ольга . и плакася по ней сынъ ея . и внуци ея . и людѣ вси плачемъ великомъ . и несоша погребоша ю на мѣстѣ . и заповѣдала Ольга не творити трызны над собою . бѣ бо имущи презвутерь .сеи похорони блаженую Ольгу¹.

Її було поховано за християнським обрядом у заздалегідь визначеному нею ж місці. На жаль, джерела не дають змогу його чітко локалізувати. Літописне повідомлення про поховання Ольги викликало у дослідників враження «якоїсь неточності, вірніше обірваності фрази»². Його зміст проясняється, на думку

¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 68.

² Тихомиров М. Н. Начало русской историографии // Тихомиров М. Н. Русское летописание. Москва, 1979. С. 63.

Похорон княгині Ольги за християнським обрядом.

Мініатюра Радзивілівського літопису

І. М. Данилевського, свідченням Проложного *Житія* княгині «погresti с землею равно, а могилы не сыпати». Ця обставина, на думку дослідника, зближує літописний запис про поховання княгині Ольги з повідомленням про смерть біблійного пророка Мойсея³, який прийняв завіт від Бога: «І упокоївся там Мойсей, Господній раб, у моавському краї на приказ Господа. І похований він у долині в моавському краї навпроти Бет-Пеору, і ніхто не знає гробу його аж до цього дня» (5 М. 34, 5–6).

Можна припускати, що княгиня Ольга була похована в збудованій нею дерев'яній церкві або ж на її подвір'ї. Місцезнаходження могили княгині Ольги, так само як і день пам'яті (11 липня), здається, були добре відомі в народі бо її похорони були вельми велелюдними:

...негда же понесоша ю на погребение, и тогда елико верныхъ, иже бяху ту, такоже и невѣрнии, своеземнии же и пришельцы отъ многихъ странъ, купцы же и прочии вси вельми плкхуся о лишении блаженныя Ольги... И такова многонароднаго плача во умилении

³ Данилевский И. Н. Библиизмы Повести временных лет // Герменевтика древнерусской литературы X–XVI вв. Москва, 1992. Сб. 3. С. 84–85.

конецъ достиже и донесоша ю на мѣсто, идѣже сама блаженная заповѣдала погребсти себе; и ту презвитерь ея, отпѣв надъ нею узаконенныя псалмопѣния и молитвы и прочая службы совершивъ, благоговѣйно погребе ю⁴.

Кінець дороги земного життя княгині Ольги став лише одним із пунктів алегоричного відліку часу на шляхах її духовного сходження до божественної істини і вершин святості. Із запровадженням християнства та його укоріненням у Київській державі останки Ольги були перенесені до збудованого її онуком Володимиром монументального храму святої Богородиці (Десятинної). Це перенесення прийнято пов'язувати із літописною звісткою *Повісті временних літ* 1007 року: «В лѣто 6515. Перенеси святии в святую Богородицу»⁵. Підтвердження тому, що в цьому повідомленні йдеться не про якихось інших святих (чи святинь), а саме про княгиню Ольгу дослідники зазвичай знаходять у *Проложному Житті* княгині Ольги:

...последи же вноукъ ея Володимеръ, крести всю землю и созда церковь во имя святыя Богородица и вземъ от земля тѣло бабы своея нетлѣнно и вложи в ракоу древяноу и постави ю въ церкви святыя Богородица⁶.

Проте найдавніша (коротка) редакція *Житія* княгині Ольги була складена не кимось з очевидців чи сучасників князя Володимира. Її було включено до *Прологу* лише в середині XII століття⁷. У цей час рака з тілом княгині Ольги вже стояла в Десятинній церкві. З іменем її засновника укладачі *Проложного Житія* княгині Ольги й пов'язали перенесення її тіла до цієї церкви⁸. Христитель Русі й будівничий київського першого храму був найбільш підходящою кандидатурою на роль виконавця цієї почесної місії.

⁴ Книга степенная Царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Ч. 1. С. 24.

⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 129.

⁶ Проложные жития благоверной княгини Ольги: Обзор редакций и тексты Н. И. Серебрянского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. Москва, 1915. Кн. 3. С. 8.

⁷ Лосева О. В. Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков. Москва, 2009. С. 151.

⁸ Аристов В. Ю. Перенесення «святых» до Десятинної церкви в 1007 р. // Труды Київської Духовної Академії. Київ, 2015. № 22. С. 234–236.

Будівництво Володимиром Десятинної церкви в Києві.

Мініатюра Радзивілівського літопису

Десятинна церква була зведена на крові перших київських християн-християн мучеників Федора й Іоанна⁹. На цьому місці, як засвідчує літописець, знаходився їхній двір, на якому вони були розтерзані язичниками в 983 році, через що в тогочасній суспільній свідомості воно виступає як *locus sancta* — *святе місце*. Це підтверджують, зокрема, слова митрополита Іларіона, який відзначав, що Десятинна церква була збудована Володимиром на правовірній основі: «Благовѣрию твоему, о блаженниче, святаа церкви святыхъ Богородица Мариа, юже създа на правовѣрнѣи основѣ»¹⁰. Кров перших християн мучеників є опорою першого храму і зв'язком між землею і небом. Федір та Іоанн шанувалися кліром Десятинної церкви. Їхні імена згадувалися щоденно, під час кожної літургії в особливому тропарі: «Кровь вашае якоже Авелева вопиет к Богу, преподобнии, яко вы первии явистася мученики в Российстей земли; темъ же и сия жертва ваша, от нечистыхъ жертв ко единой чистой, Князя обрати, и на месте храмины вашае храм Божий

⁹ Айналов Д. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. Санкт-Петербург, 1917. Т. 1. С. 24–25.

¹⁰ «Слово о законе и благодати» Иллариона. С. 97.

Освячення Десятинної церкви.

Мініатюра Радзивілівського літопису

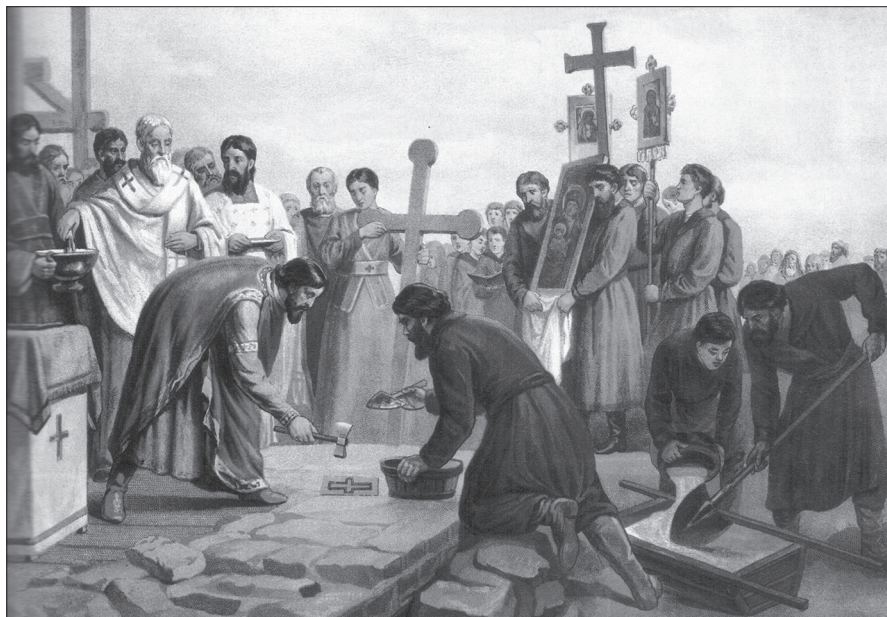
соорудися; молитесь ко Господу, блаженнии страстотерпцы Варяжстии, Феодоре со чадом твоим Иоанном, спаситися душам нашим». День їхньої пам'яті припадав на 12 липня.

Будівництво храму Богородиці Десятинної тривало сім років. У неділю 12 травня 995 року церква була освячена. Того празничкового дня Володимир переступив разом з усім кліром її поріг і склав молитовну подяку Богу:

Володимеръ видѣвъ церковь свершену, вшедъ в ню и помолвился Богу, глаголя: Господи Боже ! Призри с небесе, и виждь. И посѣти винограда своего. И сверши, яже насади десница Твоя, новыя люди си, им же обратиль еси сердце в разум, познати Тебе, Бога истинного. И призри на церковь Твою си, юже создах, недостойный рабъ Твой, въ имя рожьшая тя матере приснодѣвныя Богородица. Аще кто помолиться въ церкви сей, то услыши молитву его молитвы ради пречистыя Богородица¹¹.

Про пишне і врочисте внутрішнє оздоблення храму можна лишень здогадуватися за вцілілими фрагментами мармурових, орнаментованих рельєфними зображеннями хрестів капітелій,

¹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 124.

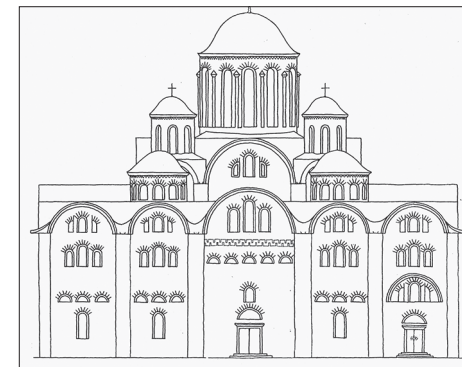
В. П. Верещагін. «Звільнення від язичництва».
Закладення Десятинної церкви в Києві. 988 р.
Хромолітографія. 1893 р.

декорованих шиферних плит і мозаїчного й фрескового живопису¹². Набірна мозаїчна підлога з оригінальним геометричним малюнком пишним килимом стелилася до ніг. Збудований Володимиром першохрам був щедро прикрашений дорогоцінним церковним начинням, вивезеним із грецького міста Корсуня (Херсона).

З-поміж священних реліквій кримського Корсуня, що заклали духовні підвалини раннього київського християнства найповажнішою святинєю були моці святого Климента — четвертого Папи Римського. Учень апостола Петра він прийняв мучинецьку смерть у Херсонесі, де відбував заслання за імператора Траяна (98–117 рр.). Поміщені в одному з вівтарів кафедрального собору стольного

¹² Див.: Архипова Є. Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. Київ, 1996. С. 61–65; Ганзенко Л., Коренюк Ю., Меднікова О. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. С. 68–73.

граду Русі, вони утворювали духовну, священну основу київського першохраму. Церква Богородиці Десятинна в Києві й у найпотаємніших глибинах народної пам'яті православних слов'ян залишалася *всім церквам мати*¹³. Пошанування св. Климента Римського, стрімке піднесення його культу на Русі в кінці X–XI століть мало велике значення для досягнення національної ідентичності

Десятинна церква. 989–999 рр.
Реконструкція Ю. С. Асеева

раннього київського християнства. Анонімне *Слово на оновлення Десятинної церкви*, складене в 1039 році прирівнює Климента до «церковного сонця», яке «оть Рима убо в Херсонь, от Херсоня въ нашу Рускую страну створи приити». З пришествям св. Климента до Києва, це місто, наповнившись Божою благодаттю, стало на Русі «всех градъ славнее». *Слово* називає св. Климента покровителем/захисником Київської держави («заступниче стране Рустей, и венче преукрашенный славному граду нашему (Києву. — В. Р.) и велицей митрополии же мати градом; тобою Рустии князи хвалятся, святители ликуют, иереи веселятся, мниси радуются, людие добродушествуют»), пов'язуючи Рим, Херсонес і Київ в єдину лінію поширення християнства («иже умножи своего Господина талант, не токмо въ Риме, но всему и въ Херсоне, еще и въ Рустемъ мире»)¹⁴. Отже, Київська Русь знаходить своє місце в християнському світопорядку, заснованому на апостольській місії.

Святі моці римського єпископа надавали їй респектабельності, через що вона могла прибрати на себе й функції кафедрального храму, залишаючись водночас великокнязівською усипальницею.

¹³ Див.: Безсонов П. Калеки переходже Москва, 1861. Т. 1. С. 295, 299; Федотов Г. Стихи духовные (Русская народная вера по духовным стихам). Москва, 1991. С. 68.

¹⁴ Цит. за виданням: Карпов А. Ю. «Слово на обновление Десятинной церкви» по списку М. А. Оболенского // Архив русской истории, 1992, № 1. С. 109.

Коли настав час, в окремому приділі храму були встановлені мармурові саркофаги самого Володимира та його грецької дружини Анни. Прикметно, що сповіщаючи про ці гробівці, саксонський хроніст початку XI століття Тітмар Мерзебурзький свідчить, що вони стоять посеред храму, який він називає «церквою мученика у Христі Папи Климента (*aecclesia Christi martiris et Papae Clementis*)»¹⁵. Ця, очевидно, вельми популярна в народі назва київського першохраму співвідносилась, як уявляється, з тогочасними уявленнями про Десятинну церкву передусім як мартирій, *апостольське місце*.

Біля апостольських мощей, у церкві святих Апостолів у Константинополі була похована мати Костянтина I Олена: «погребена бысть сыном своим въ церкви святых Апостолъ, соущи церкви тои въ Константинѣ градѣ»¹⁶. У життєписі Костянтина (*Vita Constantini*) пера Євсевія Кесарійського сповіщається про те, що той «определил там место самому себе в положенный час своей кончины, предвидя, что его тело после смерти станет соучастником обращения к Апостолам вследствие перенесенного рвения веры, чтобы также и после смерти он был почитаем от молитв, которые будут там возноситься во славу Апостолов»¹⁷.

Так само і Десятинна церква Успіння Богородиці у Києві стала одночасно мартирієм святого Климента і мавзолеєм перших київських князів. В 1044 році з ініціативи Ярослава Володимировича (Мудрого) сюди перенесли ще й останки Ольжиних онуків — Ярополка (помер у 980 р.) та Олега (помер у 977 р.) Як продовжувач справи свого батька він неодмінно мав подбати про улаштування у цьому храмі гідної пам'яті княгині Ольги гробниці. У 1078 році у *мраморній раці*, тобто мармурованому саркофазі тут було

¹⁵ Thietmar von Merseburg: Chronik. Berlin, 1962. L. VIII. P. 35; Латиноязычные источники по истории Древней Руси / сост., пер. и комм. Свердлов М. Б. Москва; Ленинград, 1989. С. 67.

¹⁶ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. С. 340.

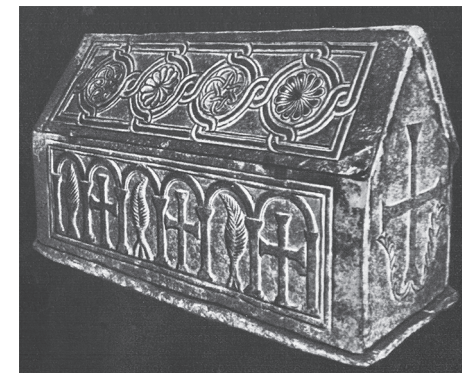
¹⁷ Цит. за виданням: Высоцкий А. М., Шелов-Коведяев Ф. В. Первая церковь Апостолов в Константинополе и ее наследие в средневековом мире // Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. Москва, 1995. С. 66. Порівн.: Vita Konstantini / Ed. H. G. Opitz // Byzantion, 1934. T. 9. P. 590.

поховано сина Ярослава Мудрого — Ізяслава. Останнє із зафіксованих давньоруськими літописами княжих поховань у Десятинній церкві відноситься до 1093 р., коли тут було покладено тіло сина Ізяслава Ярославича — Ростислава.

Десятинна церква, яка до 30-х років XI століття фактично відігравала провідну роль у духовному житті Київської Русі у майбутньому зазнала багатьох нещасть. В 1169 році вона була пограбована сином владимирського князя Андрія Боголюбського — Мстиславом, а в січні 1203 року — Рюриком Ростиславичем. У грудні 1240 року, під час монголо-татарської інвазії церкву було зруйновано. На її руїнах було пізніше зведено церкву Миколи Десятинного (до 1635 р. належала уніатам). Коли Петро Могила споруджував тут нову Десятинну церкву на честь Різдва Богородиці (освячена у 1654 році), він, за переказами, віднайшов останки Володимира і Ольги. Святитель Димитрій Ростовський стверджує, що принаймні до кінця XVII століття останки княгині Ольги зберігалися в цій церкві і вшановувались як чудотворні.

Однак, вже у наступному, XVIII столітті за загадкових і нез'ясованих й досі обставин, останки княгині Ольги, як стверджують історики минулого, були перепоховані в іншому місці¹⁸. У науковій літературі побутує розхожа думка про те, що вони були перенесені до храму святої Софії. Посол німецького цісаря Ерїх Лясота, який відвідав Київ весною 1594 року у своїх спогадах про цю подорож, перераховуючи поховання князів та святих у святій Софії називає серед них і гробівець «княгині Ольги».

Вважається, що Ольга була похована в різьбленому шиферному саркофазі, що експонується нині в Трапезній церкві Національного заповідника «Софія Київська». Він складається «із семи

Гаданий саркофаг княгині Ольги

¹⁸ Макарий. История русской Церкви. Москва, 1995. Т. 1. С. 85-87. (Барсуков Н.) Источники русской агиографии. Санкт-Петербург, 1882. С. 412.

шиферних плит по 4 см завтовшки, що з'єднувалися в середині двома залізними зв'язками. Його зовнішні поверхні прикрашені різьбленою орнаментацією, яка поєднує в собі ранньохристиянські мотиви: хрест і кипариси в арках, прості хрести з трапезіє-подібно розширеними закінченнями рамен і чудовий зразок плетеного орнаменту. Чотири великі кола, з'єднані вузлами плетива з рамкою між собою, прикрашають його віко з лицевого боку. Вони утворені опуклою стрічкою, профільованою по краях заглибленими борозенками, всередині кіл вміщені розетки різних форм. Розквітлим хрестом і хрестом «на сфері» такої ж форми прикрашені обидві торцеві стінки саркофага»¹⁹. Цей саркофаг був віднайдений у 1826 році біля північної стіни, відновленої за проектом В. П. Стасова кам'яної Десятинної церкви. В *Кратком историческом описании Первопрестольной Десятинной церкви* 1829 року ця знахідка атрибутовалася як князівське жіноче поховання, однак «чиє саме, невідомо, через те, що гроба Св. Великої Княгині Ольги не знайдено, оскільки він був дерев'яним і зруйнувався під впливом часу».

Тим часом у популярному серед київських прочан виданні — *Галерея Киевских достопримечательных видов и древностей* (1857 р.), цей саркофаг уже беззастережно приписувався княгині Ольги. Таку атрибуцію саркофага успадкувала й пізніша історіографія. Проте сучасні дослідники київських старожитностей, опираючись на дані автентичних писемних джерел, а також результати спеціальних аналізів будівельного розчину гробниці доводять, що остання була виготовлена за візантійськими зразками не раніше другої половини XI–XII ст.: «той факт, що різьблений шиферний саркофаг Десятинної церкви замурований у гробницю, дає підстави вважати, що в ньому було здійснено поховання померлого, а не перезаховання мощей. Проте хто був похований у цьому саркофазі — князь чи княгиня, залишається не з'ясованим»²⁰. Підставою для такого висновку є з-поміж іншого та обставина, що

¹⁹ Архипова Є. Шиферний саркофаг «княгині Ольги» з Десятинної церкви: проблема атрибуції // Наукові записки Інституту археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 6: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. Київ, 2002. С. 25.

²⁰ Архипова Є. Существует ли саркофаг княгини Ольги? // Древний мир: история, археология, нумизматика, 2001, № 2. С. 34; Архипова Є. Шиферний саркофаг «княгині Ольги» з Десятинної церкви: проблема атрибуції. С. 29.

крім зотлілих залишків тканини й шматків шкіри інших предметів у саркофазі не було виявлено.

Наземні (відкриті) саркофаги із священними останками князів виготовлялися зазвичай із монолітних блоків каміння, а щілини між ящиком і кришкою для герметичності замазували цементним розчином. Можливо, саркофаг із священними останками княгині Ольги кияни замурували цеглою, щоб зберегти цю святиню в лиховісну епоху монголо-татарських завоювань. Хай там що, святі мощі княгині Ольги були в києво-руські часи однією з найбільш шанованою християнською реліквією Києва, об'єктом масових паломництв і поклоніння, а також літературних ремінісценцій.

Формування літературно-агіографічної традиції пошанування княгині Ольги й уславлення її як святої історіографічна традиція відносить вже до часів правління в Києві князя Володимира Святославича. Слідом за звісткою про смерть і поховання Ольги в *Повісті временних літ* вміщена розлога похвала княгині, яка за своїм ідейним змістом схожа з літописною похвалою хрестителя Русі — князя Володимира й належала, на думку Д. С. Лихачова²¹, перу одного й того ж автора:

...си бысть предътекуция крестьянѣи земли . аки деньница предъ солнцемъ . и аки зоря предъ свѣтомъ . си бо съяше аки луна в нощи . тако и си в невѣрныхъ чловѣцехъ свѣтащеся . аки бисерь в калѣ . калѣни бо бѣша грѣхомъ . неомовени крещеньемъ святымъ . си бо омыся купѣлюю святою . и совлечеся грѣховною одежевь . ветхаго чловѣка Адама . и въ новыи Адамъ облечеся еже есть Христось . мы же рцѣмъ к неи радуйся Руское познанье . къ Богу начатокъ примеренью быхомъ . си первое вниде в Царство Небесное от Руси . сию бо хвалят руские сынове аки начальницю . ибо по смерти моляше Бога за Русь²².

Літописна похвала княгині Ольги побудована, як зауважила було В. П. Адрианова-Перетц, на розгорнутій візантійській метафорі Богородиця — *вранішнє сонце*²³. Ольга уславляється тут

²¹ Лихачев Д. С. Повесть временных лет // Лихачев Д. С. Великое наследие. 2-е изд., доп. Москва, 1980. С. 89.

²² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 68.

²³ Адрианова-Перетц В. П. Очерки поэтического стиля Древней Руси. Москва; Ленинград, 1947. С. 25.

М. В. Нестеров.
Свята цариця Олена.
Розпис Володимирського собору
у Києві

як посередниця Божественного одкровення Русі й перша руська свята²⁴. Вже в перші роки після смерті хрестителя Русі (25 липня 1015 р.) у Києві, на думку О. В. Назаренка існувала, «так чи інакше літературно оформлена традиція про його хрещення (що, ймовірно, склалася ще за життя князя), котра, пізніше, минаючи Іларіона і Якова Мніха, відбилася уже у Початковому зведенні 1090-х років і в Повісті временних літ»²⁵. Ця традиція нероздільно пов'язала Володимира з постаттю княгині Ольги. Це вона, прибравши в хрещенні ім'я *святої цариці Олени* прищепила Володимирі думку про хрещення Русі. Хреститель Русі — князь Володимир Великий і Ольга в пам'ятках староруської писемності уподібнюються відповідно Костянтину Великому та його матері — Олені. Розвиваючи цю паралель, Яків Мніх, зокрема, наголошував:

...и ты, блаженны Володимерю, подобно Константину Великому створи. Яко же онъ вѣроу великою и любовью Божию подивихся, утверди всю вселенную любовию и вѣроу, и святымъ крещеньемъ просвѣти весь миръ, и законъ Божии по всей вселенѣи заповѣда, и раздруши храмы идольскыя съ лжеименными боги, и святыя же

²⁴ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). С. 27.

²⁵ Назаренко А. В. Элементы житийной традиции о св. Владимире в западноевропейской литературе первой половины XI в. // Древняя Русь и Запад. Научная конференция. Книга резюме. Москва, 1996. С. 35.

церкви по всей вселенѣи постави на хвалу Богу, въ троицѣ славимому, отцю и сыну и святому духу, и крестъ обрете всего мира спасенье, съ божественою и богомудрою матерью своею святою Оленою и съ чады многы, приведе къ Богу святымъ крещеньемъ бесчисленное множество, и требища бѣсовская потреби, и храмы идольскыя раздруши, и церквами украси всю вселеную и грады, и заповѣда въ церквахъ памяти святыхъ творити пѣньи и молитвами и праздники праздновати на славу и на хвалу Богу. Тако же и блаженный князь Володимиръ створи с бабои своеи Ольгой²⁶.

Не можу погодитися з твердженням тих дослідників, які вбачають у цитованому вище тексті «наївний виїв патріотизму автора, який прагнув показати, що Руська земля любима Богом і що вона також висунула християнських князя і княгиню, гідних порівняння з великими Костянтином та його матері»²⁷. Уподібнення княгині Ольги із святою Оленою не було, на мій погляд, формальним чи поверховим. У багатьох літописних списках послідовно проводиться думка проте про те, що: «Бѣже имя еи (Ользі. — В. Р.) речено въ крещенїї Олена, яко же и прѣвая Царица, мати Великаго Константина»²⁸.

²⁶ Зимин А. А. Память и Похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку. С. 68–69.

²⁷ Очерки по Истории Русской Святости / сост. Иеромонах Иоанн (Кологривов). Siracusa, 1991. С. 64.

²⁸ Летописец Переяславля Суздальского. С. 13.

М. В. Нестеров.
Святой цар Константин.
Розпис Володимирського собору
у Києві

Духовний подвиг княгині Ольги й цариці Олени за своєю природою ідентичний: він полягав у віднайденні/добуванні Хреста в прямому й переносному значеннях:

Божественна же Елена, въ Иерусалимъ пришедъши на възискание Честнаго креста и обрѣтши крестъ, създа церковь дивною, разроуши капище Афродитино на волчии крови създане от безбожныхъ Элин, и възвратившися много сынови о Христовѣ вѣрѣ изглававши, преставися, соущи лѣтомъ осьмьюдесять²⁹.

Хрест у культі Костянтина й Олени символізує поєднання християнства із земною владою, стає зброєю перемоги, знаряддям упорядкування землі³⁰. *Канон на Воздвиження* св. Кузьми Маюмського ушлявлює хрест як побідоносне оружжя християнських князів:

Божественнымъ судомъ предизбраннии веселитися христанстии вѣрнии Царие, хвалитесь побѣдоноснымъ оружіемъ, приемше от Бога крестъ честный: въ семь бо колѣна, браней дерзости ищуще, рассыпаются во вѣки³¹.

Місія княгині Ольги й Володимира полягала в добуванні й утвердженні хреста, що відповідно до тогочасних уявлень сигналізувало світові про початок державності на Русі. Уподібнення хреста з Деревом Життя демонструє *Канон княгині Ользі*, створений у другій половині XII століття єпископом Кирилом з міста Турова. Ушлявлюючи княгиню Ольгу, він не випадково проголошує її *Матір'ю князів руських*, яка насадила на Русі рай церковний і поставила серед нього Хрест як Живодайне Дерево: «богосаждннии раи церковнии създа, в ней же древо животное крестъ вдружися»³².

За спостереженнями М. Б. Плюханової, сюжет віднайдення хреста відіграє велику роль у народних колядках. Історія мандрівки святої Олени до Єрусалиму за хрестом (*ходила блудила свента Олена*) зберігає тут, на думку дослідниці, зв'язок з мотивами

²⁹ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе. Т. 1. С. 340.

³⁰ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. С. 108–110.

³¹ Богослужебные каноны на славянском и русском языках, изд. Е. Ловягиным. Санкт-Петербург, 1886. С. 169.

³² Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. XII: Кирилла мниха канон и стихиры на память преподобной княгини Ольги, бабы Владимира. С. 88.

південнослов'янських апокрифічних переказів на цю тему і сягає своїми витокami *Життя* Костянтина й Олени³³.

Створені в киево-руські часи літературні твори, зокрема, *Слово про закон і благодать* митрополита Іларіона, *Пам'ять і похвала* Якова Мніха й *Канон* Кирила Туровського засвідчують потужний емоційний зв'язок церковно-політичної еліти Київської Русі з *предвісницею християнської землі*. Вони дали могутній поштовх до організації програмного пошанування і канонізації княгині Ольги. Це питання порушувалося, очевидно, ще Ярославом Мудрим у середині XI століття. Однак церковна канонізація Ольги й Володимира відбулася лише в першій половині XIII століття або, за Дж. Феннелом, у 1284 році³⁴. Пізня канонізація Володимира, а відтак і Ольги, пояснюється небажанням митрополитів-греків канонізувати їх як хрестителів Русі, а не мучеників (подібно до того як були канонізовані брати-страстотерпці Борис і Гліб Володимировичі) та відсутністю вагомих свідочств про посмертні чуда³⁵.

Для канонізації того чи іншого подвижника віри й благочестя необхідними є три умови — віднайдення нетлінних мощів святого, святість життя й дар чудотворіння: «для причислення усопших подвижников благочестия к лику святых служило прославление подвижников даром чудотворений или еще при жизни, примеры чего известны, или же, как это было наибольшей частью, по смерти. В Греческой церкви, были целые несколько классы подвижников, для причтения которых к лику святых служили иные основания кроме или помимо прославления даром чудотворений. У нас — оно единственное общее основание. Производство дела о причтении к лику святых, составлявшее так сказать канонизационный процесс, состояло в том, что подлежащей власти, если она не была очевидицею чудес, совершавшихся при гробе какого либо подвижника благочестия, доносило было о сих последних и что власть так ли иначе удостоверяться в справедливости донесения. Самое причтении к лику святых состояло в том, что в день успения святого

³³ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. С. 115.

³⁴ Fennel J. When Was Olga Canonized ? // Christianity and the Eastern Slavs. Vol. 1: Slavic Cultures in the Middle Ages / Ed. B. Gasparov, O. Raevsky-Hughes. (Californie Slavic Studies. Vol. 16). Berkely, etc. 1993. P. 77–82.

³⁵ Федотов Г. П. Канонизация святого Владимира // Символ Париж, 1988. Т. XIX. С. 159–168.

или в день открытия его мощей или же в оба дни назначалось ежегодное церковное празднование его памяти. Для празднования памяти святого нужна была служба ему, а равно требовалось, чтобы написано было (существовало) и его житие. Самый чин или самое празднество причтения к лику святых или канонизации состояло в том, что в назначенный день совершаемо было в храме, в котором, под которым или близ которого находились телесные останки или мощи усопшего подвижника торжественное богослужение»³⁶. Усі ці умови, слід гадати, були дотримані.

За свідченням *Повісті временних літ* тіло княгині Ольги залишалося нетлінним: «се бо вси человеци прославляют видяща лежащая в тѣлѣ на много лѣтъ». Це було, на думку літописця, ознакою її праведності:

...о саяковых бо Давидъ глаголяше а в память вечную праведник будеть . от слуха зла не оубоится . готово сердце его уповати на Господа . утвердися сердце его и не подвижится (Пс. 111: 6–8) Соломанъ бо рече праведници въ вѣки жиоуть и от Господа мзда имъ есть . и строенье от Вышняго . сего ради примуть царствие красотѣ . и вѣнецъ добротѣ от руки Господня . яко десницею покрываетъ я . и мышцею защититъ я (Пр. 4: 18) . защититъ бо есть сию блажену Вольгу . от противника и супостата диявола³⁷.

Розлогий опис чудотворіння біля гробниці княгині Ольги залишив Яків Мніх:

Блаженная бо княгини Олга прослави Бога всеми дѣлы своими добрыми, и Бог прослави ю. И ино чудо слышите о ней. Въ гробѣ, ид же лежитъ блаженое и честное тѣло блаженныя княгинѣ Олгы, гробъ камень малъ въ церкви святыя Богородица, ту церковь созда блаженныи князь Володимиръ каменую въ честь святѣи Богородици. И есть гробъ блаженныя Олги и наверху гроба оконче створено и туда видити тѣло блаженныя Олгы лежаще цѣло. Да иже с вѣрою придетъ, отворится оконче и видить честное тѣло лежаще цѣло и дивися чюдю таковому, толико лѣтъ въ гробѣ лежащую тѣлу не раздрушимуся. И человекѣ же вѣрнѣи, видивши чудо, толико славятъ Бога, дивящися милости Божии юже иматъ на святыхъ

³⁶ Голубинский Е. История канонизации святых в Русской Церкви. Москва, 1903. С. 41–42.

³⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. Стб. 68–69.

своихъ. О дивное и страшное чудо, братъе, и преславно! Достоино и похвалы всякая тѣло то честное: в гробъ чѣло, акы спя почиваетъ. Поистинѣ дивенъ Богъ въ святыхъ своихъ, Богъ Израилевъ. То вѣдя, вѣрнѣи человекѣ прославятъ Бога, прославляющаго рабы своя. А другимъ, иже не с вѣрою приходятъ, не отворится оконче гробное, и не видятъ тѣла того честнаго, но токмо гробъ. Тако Богъ прослави рабу свою Олгу, рускую княгиню, нареченую въ святомъ крещеніи Елена³⁸.

Церковний письменник-енциклопедист XVII століття святий Дмитрій Ростовський (Туптало) у своїй славнозвісній збірці *Четьї-Минеї*, засвідчуючи чудеса біля нетлінних мощей княгині Ольги³⁹, серед іншого говорить ще й про зцілення віруючих у Десятинній церкві.

Важливою передумовою канонізації княгині Ольги була підготовка її *Житія*. Однак *житійна* література про неї починається лише від XIII століття, набуваючи популярності в XVI столітті, коли на Церковному Соборі 1547 року було підтверджено повсюдне пошанування пам'яті Ольги⁴⁰.

Свята й рівноапостольна княгиня Ольга гідно пошанована в східнохристиянському православному світі. *Житіє* київської святої було вельми популярним серед південних слов'ян. Уже наприкінці XIII–XIV століть воно увійшло до складу середньоболгарської і сербської редакцій південнослов'янського *Прологу*⁴¹. І дотепер популярними залишаються на Балканах усні, фольклорні перекази про княгиню Ольгу. Одне з них, записане болгарською дослідницею Іліаною Чековою у 1974 році, доводить болгарське походження київської княгині, ототожнюючи її «малу батьківщину» зі стародавнім містом Мелник⁴².

³⁸ Зимин А. А. Память и Похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку. С. 69–70.

³⁹ Див.: Дмитрій Ростовский. Жития святых. [Репр. изд. 1903 г.: с доп., объясн. примеч. и изобр. Святых]. Кн. 11: Июль. Київ, 1999. С. 319–320.

⁴⁰ Гриценко З. А. Агиографические произведения о княгине Ольге // Литература Древней Руси: сб. науч. трудов. Москва, 1981. С. 35–37.

⁴¹ Павлова Р. Жития княгини Ольги в южнославянских рукописях XIII–XIV вв. // Болгарская русистика, 1989, № 5. С. 42–53.

⁴² Предание за княгиня Олга от гр. Мелник // Чекова Илиана. Образи на светостта в Киевска Русия от XI век // Годишник на Асоциация «Онглъ»: Култ и обрядност. София, 2001, Т. 2, Год. II. С. 99–101.

М. В. Нестеров.
Спаситель і Свята Велика княгиня
Ольга.

Розпис Володимирського собору в Києві

ловидним, округлим лицем, у одному випадку — з посмішкою на вустах. Червона довга мантия накинута на синю сукню, підперезану поясом. Голова покрита хусткою-мафорієм, який спадає на плечі. Корона-стемма відсутня, але на мафорій, як здається, одягнутий вінець у вигляді кільця»⁴³. Здається, автор помилково прийняв за вінець, одягнуту на мафорій шапочку⁴⁴. Цей атрибут новоохрещеної християнки вона привезла до Києва. Зовнішній вигляд шапочки в деталях відтворено на пізніх літографіях⁴⁵.

⁴³ Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Київської Русі. Київ, 1991. С. 43.

⁴⁴ Див.: Срезневский И. Древние изображения великого князя Владимира и великой княгини Ольги // Древности: Археологический вестник, издаваемый Московским археологическим обществом. Москва, 1868. Т. 1. С. 7. При тому автор вмотивовує, що в більш пізні часи Ольга зображалася, «стоячи зі складеними на персах руками, в прикрашеній шапочці, одягнutoї на хустку, що закривала частину лоба, скроні і частину ший, у довгій, підперезаній спідниці з підкладкою і широкими рукавами, або у плащі з пологим коміром» (Срезневский И. Древние изображения великого князя Владимира и великой княгини Ольги. С. 6).

⁴⁵ Див.: Протоиерей Лебедев Лев. Крещение Руси. С. 84.

Образ княгині Ольги став невід'ємним атрибутом художнього розпису християнських церков. Її зображення посідають чільне місце насамперед у стінописі Софійського собору в Києві. На атрибутованих С. О. Висоцьким фресках, як *Іподром* і *Притом княгині Ольги візантійським імператором*, обличчя Ольги має, за словами дослідника, «досить суворий вигляд: великі очі, тоненькі темні трохи вигнуті брови, прямий правильної форми ніс. З-під мафорія виглядає темно-каштанове волосся з проділом по середині. Дуже виразний рот княгині з щільно стуленими тонкими губами, що надає обличчю владного, вольового виразу. На вигляд їй близько 50 років, а може, трохи більше»⁴⁶. У XVIII столітті в інтер'єрі Софійського собору, в так званій капелі Мазепи, з'являється барокове стінописне олійне зображення постаті княгині Ольги. Не оминули її увагою і маляри, які здійснили у 1742–1744 роках розпис фасаду Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря. На київському ж Печерську 1839 року постала парафіяльна церква, збудована «в ім'я святої рівноапостольної княгині Ольги у «візантійском вкусе»⁴⁷. Крім головного престолу, в Ольгинській церкві містився й боковий престол в ім'я св. Михаїла — гаданого першого київського митрополита.

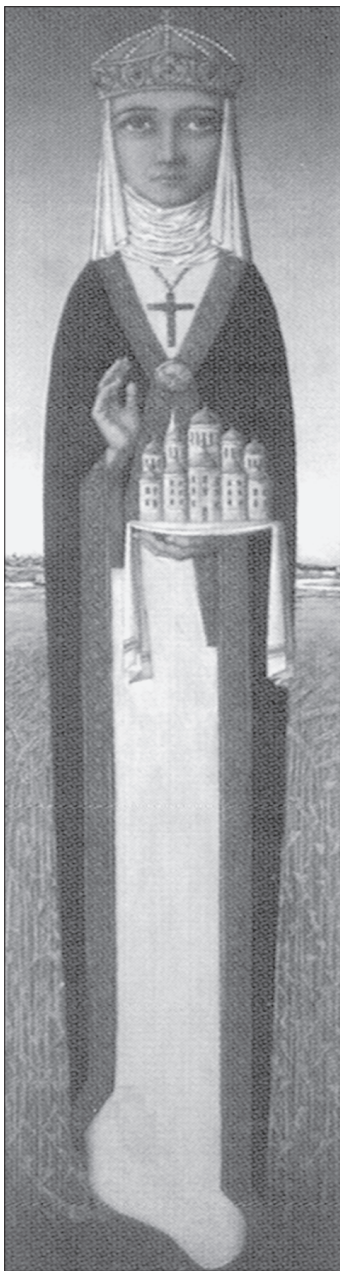

В. М. Васнецов.
Свята княгиня Ольга.

Розпис Володимирського собору
у Києві

⁴⁶ Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Київської Русі. С. 49.

⁴⁷ Державний архів м. Києва Ф. 19, Оп. 1, Справа 341: О постройке близ Печерского рынка церкви во имя Св. Благоверной княгини Ольги. 15 арк.

Свята княгиня Ольга.

Іконопис храму у місті Кергонксон (США)

1882 року в Києві було завершено будівництво Свято-Володимирського кафедрального собору, освяченого 20 серпня 1886 року. Його головний портал прикрашає бронзовий барельєф із зображеннями княгині Ольги й Володимира Великого. В іконостасі собору серед інших святих впізнавано є іконописний лик княгині Ольги, пензля В. М. Васнецова (1848–1926).

Мальовидла княгині Ольги прикрашають не тільки давні, але й модерні християнські храми в далеких і близьких світах. Таких, наприклад, як Святотроїцька церква болгарського міста Банско, збудована в середині XX століття⁴⁸ чи церква святої Трійці в північноамериканському місті Кергонксон. Укладення антології малярських образів княгині Ольги в українському і світовому мистецтві є актуальним, інтелектуально привабливим науковим завданням, яке, переконаний, найближчим часом знайде своїх виконавців.

1911 року на Михайлівському майдані в Києві постав пам'ятник княгині Ольги виготовлений за проектом скульптора І. Кавалерідзе. Зруйнований у 1919–1923 роках цей монумент

Пам'ятник княгині Ользі
у місті Баунд-Брук
(штат Нью-Джерсі,
США)

Скульптор П. Капишученко.
1987 р.

був відновлений вже в мармурі в 1996 році. У суверенній Україні серед інших державних відзнак і нагород було також встановлено орден княгині Ольги. Через роки й століття княгиня знову і знову повертається, мовлячи словами Якова Мніха, *додому, до людей своїх*.

У вічному її поверненні й захований ключ до досягнення феномену княгині Ольги.

⁴⁸ Чекова Илиана. Образи на светостта в Киевска Русия от XI век. С. 97–98.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авдусин Д. А. 33
 Аверинцев С. С. 24
 Агафія 222
 Адальберт 190
 Айналов Д. 264
 Актеву 59
 Александр Македонський 169
 Александров А. А. 61
 Алексеев А. И. (Алексеев А. І.) 63
 Анастасій І 57
 Андрій (Афанасій, митрополит)
 9, 64
 Андрій, апостол 44, 45
 Андрій, домініканець 232
 Андрій Боголюбський 269
 Андрощук Ф. О. 117, 168, 174, 204,
 205
 Анна, болгарська принцеса 68
 Анна, візантійська принцеса 222
 Анна, візантійська дружина князя
 Володимира (Великого) 268

Анна, перша дружина
 Ярослава Мудрого 63
 Ан-Надім 179
 Антоній 228, 229
 Аполлодор 128
 Аріньюн Жан-П'єр 191, 222
 Арістов В. Ю. 17, 96, 108, 263
 Артамонов М. И.
 (Артамонов М. І.) 107
 Артемій 213
 Архипова Е. (Архипова О.) 266,
 270
 Аскольд 23, 25, 26, 34, 35, 38–41,
 45, 50, 83, 93
 Асмольд 158
 Асмуд 131, 134, 157
 Асмунд 177

Б

Бадаланова-Покровская Ф. К. 83
 Баловнев Д. А.
 (Баловнев Д. А.) 6, 7
 Баран В. 143

Барановський П. Д. 149
 Барац Г. М. 96, 166
 Бегунов Ю. К. 97
 Безсонов П. 267
 Белецкий С. В. 71, 179
 Беляев Н. Т. (Беляєв М. Т.) 17
 Берлинський М. Ф. 120, 121
 Блок Марк 94, 133, 184
 Богушевский Н. 61
 Болеслав, моравський унязь 73
 Борис, болгарський цар 254
 Борис І 68
 Борис Володимирович, князь 275
 Боровський Я. Є. 119
 Брайчевський М. Ю. 48, 154, 193,
 194
 Булкін В. А. 143
 Бурлюк Д. 256
 Буслаев Ф. И. (Буслаев Федір)
 155, 156

В

Вадим Хоробрий 19
 Валенцова М. М. 148
 Варда Фока 254
 Васенко П. Г. 64
 Василій 25
 Василій II 207
 Василій I 124
 Василій Новий 90, 252
 Васильев М. А. 118, 123
 Васнецов В. М. 280
 Вацлав, моравський князь 73
 Веремуд 59
 Верещагин В. П. 266
 Вернадський Г. В. 73

Веселовский А. 112, 203
 Вилкул Т. (Вілкул Т. Л.) 16, 141
 Виролайнен М. Н. 72, 156
 Висоцький С. О. (Высоцкий С. А.)
 195, 196, 201, 224, 226, 278, 279
 Водов Володимир 193
 Войтович Л. 30
 Володимир, київський князь
 (Володимир Святославич,
 Володимир Великий) 7, 8, 10,
 45, 46, 95, 119, 154, 164, 167,
 168, 173, 177, 207, 235, 248, 250,
 264, 265, 269, 271, 272, 274, 275
 Володимир Мономах 21, 22, 46,
 96, 97
 Володимир Ярославич 63
 Вольга Всеславич 80
 Воронин Н. Н. 33
 Всеволод Ярославич 64, 96, 97
 Высоцкий А. М. 268

Г

Гадло А. В. 245
 Галенко О. 109
 Ганзенко Л. 266
 Гаральд (Гаральд Сігурдсон
 (Суворий) 92, 93, 164, 168, 169
 Гаркави А. Я. 81
 Гедеонов С. А. 40
 Гельги Норвезький 67
 Гельха Нібелунгів 67
 Георгій Амартол 25, 83, 90, 111,
 144, 169, 210, 258
 Гермутруда 134
 Геродот 257, 258
 Гийу А. 94, 206

Гиляров Ф. 28, 161, 229
 Гізель Інокентій 235
 Гліб Володимирович, князь 275
 Голб Н. 74
 Голубинский Е.Е.
 (Голубінський Є. Є.) 124, 200, 276
 Горский А. А. (Горський А. А.) 31, 51, 84, 95
 Гостомисл 67
 Гофф Жак Ле 82, 98, 145
 Греков Б. Д. 51
 Григор'єв А. В.
 (Григорьев А. В.) 79
 Григорій 201
 Грицак Я. 2
 Гриценко З. А. 7, 66, 277
 Грушевський М. С.
 (Грушевский М.С.) 20, 21, 26, 29, 45, 46, 50–52, 65, 77, 81, 82, 85–87, 104, 106, 109, 110, 112, 116, 130, 131, 143, 147, 148, 171, 177, 188, 189, 215, 221, 244, 246, 252, 254, 256, 258
 Гуди 59
 Гумилев Л. Н.
 (Гумільов Л. М.) 242

А

Давид 21
 Даль Володимир 170
 Дамаскін Іоанн 215
 Данилевский И. Н.
 (Данилевський І. М.) 43, 76, 91, 92, 100–102, 144, 167, 183, 199, 242, 251, 262
 Дараган Юрій 163

Демин А. С. 155, 196
 Димитрій Ростовський (Туптало) 9, 269, 277
 Дір 23, 25, 26, 34, 35, 38, 39, 40, 45, 83
 Длугош Ян 165
 Добриня 167
 Добровольский Д. А. 90
 Домбровський Ян 147
 Дубов И. В. 47, 143
 Дудченко М. 174
 Дуйчев И. 122

Е

Еверс Г. 40
 Евзлин М. 138
 Еліг-Ельг 37
 Ениосова Н. В. 33

Є

Євсевій Кесарійський 268
 Євфимій 62
 Єпіфаній Кіпрський 144
 Єфанда 29

Ж

Жанна д'Арк 147
 Жданов Ив. 28, 62
 Желєзняк І. М. 41

З

Забелин И. Е. 136
 Завадская С. В. 169
 Залізняк Л. Л. 107
 Зборовський А. 168

Звіздецький Б. А. 158, 159
 Зеленин Д. 146
 Зиборов В. К. (Зіборов В. К.) 23
 Зимин А. А. 5, 197, 231, 233, 273, 277
 Зоценко В. 58, 150, 174
 Зоя, візантійська принцеса 222

И

Иванов С. А. 89, 208
 Иловайский Д. И.
 (Іловайський Дмитро) 20, 50, 67

Й

Йорданов Иван 253
 Йосип 21
 Истрин В. М. (Істрін В. М.) 25, 83, 90, 145, 169, 207, 210, 258, 268, 274

І

Ібн Русте (Ібн Даста) 81, 147
 Ібн-Фадлан 81, 141, 143
 Ібн-Хордадбех 81
 Иван Грозный 64
 Івор 131
 Ігор, князь (Ігор Старий) 6, 28, 29, 30, 40, 41, 45, 46, 57, 58, 59, 65, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 104, 106, 109, 111, 113, 116, 118, 119, 123, 124, 127, 134, 135, 149, 153, 171, 179, 193, 194, 198
 Ізяслав Ярославич 269
 Ікмор 178
 Іларіон, митрополит 56, 231, 264

Інегельд 59
 Іоанн Богослов 42
 Іов 21
 Іраклій 240
 Ісидор 213
 Ісус Навин 19

К

Кавалерідзе І. 280
 Казанский М. 108
 Калинина Т. М.
 (Калініна Т. М.) 59
 Карамзін М. М.
 (Карамзин Н. М.) 99, 153, 154
 Каргер М. К. 136, 137
 Кардини Франко 138
 Карл 59
 Карл Лисий 18
 Карн 59
 Карпов А.Ю. 69, 167, 177, 267
 Кий 14, 24, 28, 57, 78, 83, 139
 Кирило (Костянтин) 97
 Кір 258
 Клейн Л. С. 122, 123
 Ключевський В. О.
 (Ключевский В. О.) 49, 50
 Козьма Майумський 215
 Колесов В. В. 183
 Комар О. В. 236
 Комарович В. Л. 72
 Коменський Я. А. 73
 Комеч А. И. 253
 Кондаков Н. П. 202, 204
 Коновалова И. Г. 47, 179
 Коновалов Ю. В. 71
 Коренюк Ю. А. 196, 226, 266

- Коробка Н. Н. 160, 161
 Королев А. С. 73
 Костомаров М. І.
 (Костомаров Н. І.) 36
 Костянтин VII Пурпурогенет
 (Багрянородний) 34, 45, 85, 86,
 94, 105, 106, 108, 114, 116, 177,
 188, 189, 191, 193, 195, 196, 217,
 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225,
 230, 233, 237
 Костянтин Великий 10, 21, 213,
 215, 217, 231, 268, 272
 Котляр М. Ф. 164, 172, 184
 Крадин Н. Н. 183
 Краутхаймер Рихард 210
 Кримхільда 67
 Крузе Фрідріх 17
 Крум 258
 Крюков В. Г. 241
 Кузьмин А. Г. 200
 Кучкин В. А. 51

Л

- Лабунька Мирослав 10
 Лебедєв Г. С. (Лебедєв Г. С.) 18,
 19, 29, 30, 143
 Лебединцев П. Г. 235
 Лев VI 94, 206, 207
 Лев Диякон (Лев Диакон) 90,
 114, 122, 123, 127, 128, 178, 203,
 246, 253, 255
 Лев I 215
 Лев, імператор 25
 Леонід (Кавелін) 67
 Либідь 28
 Либущій 190
 Лисяк-Рудницький Іван 182

- Літаврін Г. Г. (Литаврин Г. Г.) 71,
 72, 83, 113, 189, 191, 192, 201,
 204, 205, 221, 222, 223
 Лихачов Д. С. (Лихачев Д. С.) 6,
 51, 98, 141, 144, 154, 155, 199,
 200, 271
 Лідул 59
 Ловмянський Генрик
 (Ловмянський Х.) 18, 29, 33, 48
 Логвин Г. Н. 235
 Лосєва О. В. (Лосєва О. В.) 60,
 263
 Лукин П. В. 51
 Лушин В. 19, 20, 22
 Людовик Німецький 18
 Лют Свенельдович 165
 Лясота Еріх 269
 Лященко А. І. 91, 164

М

- Маврікій 204
 Магнер Г. Н. 99, 242
 Макарій 64
 Максимов Є. В. 58
 Максимович М. О. 242
 Мал 152, 166, 167
 Малишевський І. Г.
 (Малышевский И.) 70, 175
 Малк Любечанин 164, 165
 Малуша 165, 167
 Малх 168
 Маркс Карл 52
 Меленський О. 41
 Мельникова О. О.
 (Мельникова Е. А.) 15, 16, 30,
 31, 47, 179, 184

- Мефодій 97
 Мефодій Патарський 90
 Мехмед II Завойовник 91
 Меднікова О. 266
 Миклашевський І. Н. 180
 Микола Десятинний 269
 Міллер В. (Миллер В.) 80, 181
 Мирзоев В. Г. 139
 Мискиня 165
 Михаїл, гаданий перший
 київський митрополит 279
 Михайло (Михаїл), імператор 24,
 27, 25, 62
 Михаїл Сирієць 83
 Мицько І. 70
 Мірзоев В. Г. 139
 Мніх Яків 5, 7, 197, 231, 233, 272,
 275, 276, 281
 Могила Петро 143, 149, 269
 Модзелевски К. 182
 Мойсей 21
 Молчанов А. А. 179
 Мороз Й. 122
 Моця О. П. 240
 Мстислав 46, 269
 Мстислав Володимирович 245
 Мстислав Лютий 165
 Мюллер Людольф 193, 200

Н

- Навуходоносор 169
 Назаренко О. В.
 (Назаренко А. В.) 59, 73, 81,
 195, 272
 Насонов А. М. 7

- Нікітенко Н. Н. 224
 Нікітін А. Л.
 (Никитин А. Л.) 52, 69, 101,
 251
 Нікітіна С. Є. (Никитина С. Е.)
 102, 170
 Нікольський М. К.
 (Никольский Н. К.) 10, 156,
 274
 Никифор Фока 93, 225, 246, 253
 Никольський С. Л. 132, 133
 Новосельцев А. П. 34, 79, 148

О

- Оболенський Дмитро
 (Оболенский Д.) 103, 191,
 232
 Оболенский М. 232
 Овідій 128
 Один 17
 Олаф Шьотконунг 63
 Олег (Олег Віщий) 8, 19, 26, 27,
 28–36, 40–42, 44, 45, 47–51, 53,
 57–59, 65, 70, 72–74, 76, 78–81,
 84, 87–89, 93, 94, 97–99, 102,
 103, 105, 109, 114, 118, 179, 248,
 250, 268
 Олег Моравський 73
 Олег, онук Ольги 173
 Олександр, імператор 25
 Олена, цариця 221, 228, 231, 268,
 272
 Ольрик А. 38
 Орлов О. С. (Орлов А. С.) 37
 Орлов Р. С. 58
 Ортінит, король 36, 37

Острогорский Г. А. 68, 199, 219
Оттон I 189, 190, 191, 217, 250
Охотникова В. И. 66

П

Павлова Рум'яна 68, 277
Павлов-Сильванский Н. П. 117
Пантократор Христос 214
Пархоменко В. О. 40, 74, 78, 190
Перетц В. М. 51, 77, 98, 271
Песах 74
Петраускас А. В. 159
Петро, болгарський цар 222
Петро Симеонович 251
Петрухін В. Я. (Петрухин В. Я.) 26, 75, 121
Пешня Т. 73
Писаренко Ю. Г. 121
Пичхадзе А. А. 232
Плюханова М. Б. 8, 65, 102, 139, 153, 215, 274, 275
Подскальські Герхард 201, 231, 272
Покровский Н. Н. 64
Полівект 190
Половой Н. Я. 111
Польгуй В. I. 159
Поппе Анджей (Поппэ А. В.) 165, 195, 236
Потебня О. О. (Потебня А. А.) 65, 152
Пресняков О. Є.
(Пресняков А. Е.) 49, 50, 116, 131
Присьолков М. Д.
(Приселков М. Д.) 189, 200

Пріцак О. Й. 74, 154, 194, 195, 242
Прозоровський Д. I.
(Прозоровский Д. И.) 165, 166
Пульхерія 215
Пушкина Т. А. 33
Пчолов Є. В. (Пчелов Е. В.) 17, 31, 101

Р

Рагнар Лодброк 37–39, 92
Рапов О. М. 133, 194
Раппопорт П. А. 33, 136
Ржиг В. Ф. 136
Рибаков Б. О. (Рыбаков Б. А.) 21, 22, 29, 71, 90, 106, 109, 154
Ридзевська О. О.
(Рыдзевская Е. А.) 37, 38, 67
Ричка В. М. (Рычка В. М.) 43, 70, 102, 242
Роман 217
Роман II 190, 191, 222, 233
Роман I Лакапін 73, 114, 193, 194, 222
Романов Б. А. 239
Ромодановская В. А. 232
Ромодановская Е. К. 232
Рорик 18
Рорик Фрисландський 18
Рорик Ютландський 19
Ростислав 269
Ростислав Мстиславич 22
Роуальд 59
Руар 59
Рулав 59
Рюрик 14, 17, 18, 19, 20, 21, 30
Рюриковичі 64, 179, 182

Рюрик Ростиславич 20, 21, 22
Рябчук М. 2

С

Сабев Тодор 69
Саксон Граматик 30, 37–39, 67, 92
Сахаров А. Н. 26
Свенельд 107–109, 126, 131, 134, 157, 158, 165
Святополк Ізяславич 26, 46
Святополк Окаянний 152
Святослав Ігоревич
(Святослав Славний) 45, 47, 73, 107, 118, 122, 128, 131, 134, 135, 157, 167, 173, 177, 178, 179, 200, 222, 238, 239, 240, 244, 245, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259
Седов В. В.В. 32
Серебрянський М. I.
(Серебрянский Н. И.) 7, 60, 61
Сильвестр 66
Симеон Болгарський (Великий) 68, 69, 251, 253
Сирцова О. 200
Сігурда 164
Скиліца Іоанн 192, 194, 202, 218, 219, 224, 225, 278
Скрынникова Т. Д. 257
Скйюльд 17
Скйюльльдунги, династія 17
Скьюльдунги, рід 30
Сміт Ентоні Д. 14, 15
Соколов Б. 104, 139
Соловійов С. М.
(Соловьев С. М.) 35, 36, 132

Соловьев А. В. 116
Сондок (Сурдік) 68
Срезневський I. I.
(Срезневский И. И.) 7, 100, 178, 229, 278
Стасов В. П. 270
Стеенструп I. 38
Стеמיד 59
Стендер-Петерс А. 154
Стефан 114
Стефанович П. С. 51
Стржедовський Я. 73
Стурлусон Снорри 93, 169
Сумцов М. Ф. 145
Сфенкел 178

Т

Таронський Стефан 169
Татищев В. М. 67, 149
Творогов О. В. 25, 30
Тернавський Ф. 25
Тетяна Михайлівна 63
Типкова-Заїмова Васілка
(Тыпкова-Заимова В.) 97, 98, 102
Тихомиров М. М.
(Тихомиров М. Н.) 68, 69, 104, 261
Тітмар Мерзебурзький 235, 268
Толочко О. П. (Толочко А. П.) 16, 22, 23, 25, 41, 43, 53, 76, 168, 172, 173, 206, 207, 209, 234, 235, 237, 238
Толочко П. П. 17, 25, 57, 119, 136, 172, 173
Толстой Н. И. 156

Томашівський Степан 124, 189,
190, 239
Томенчук Б. 143
Томіріс 258
Топоров В. М. (Топоров В. Н.) 44,
45, 176, 231
Траян 266
Трофимов А. 62
Труан 59
Трюгвассон Олаф 164
Туровський Кирило 260, 275

У

Уваров О. С. 67
Усачев А. С. 60, 64
Успенський Б. А. 152

Ф

Фаміцин А. С. 121
Фарлоф 59
Федір Олексійович 64
Федотов Г. 267, 275
Феннел Дж. 275
Феодора 222
Феофан 111
Феофано 222
Фетисов А. А. 117
Фехнер М. В. 149
Филипчук О. 236
Філіппов С. (Филиппов С.) 147,
155
Фока 204
Фомин А. В. 245
Фомін В. В. (Фомин В. В.) 21, 22
Фост 59

Фотій, патріарх 25, 84, 214
Франклін Саймон (Франклин С.)
5, 6, 133, 15
Фрезер Дж. 134, 257
Фрелав 59
Фритьоф 99
Фрото 67
Фроянов І. Я. 128
Фрэзер Д. Д. 87, 134

Х

Халанський М. Г.
(Халанский М.Г.) 36, 37, 67,
229
Халиков А. Х. 240
Харузин Н. Н. 180
Хвойка В. В. 136
Хельг 31
Хельгі-Вельсунг,
Вбивця Хундінга 30
Хельгі з Хрінгарики 30
Хельгі-Скьольдунг 30
Хорив 28

Ц

Цимісхій Іоанн 114, 128, 253, 254,
255
Цукерман К. 74, 108

Ч

Чекова Илиана 83, 103, 277, 280
Чернов А. Ю. 99, 103
Чилінгіров Стіліян
(Чилингиров С.) 68, 69
Членов А. М. 167

Ш

Шайкін О. О. (Шайкин А. А.) 139
Шахматов О. О. 6, 7, 15, 27, 36,
165, 175, 176, 197, 198, 200
Шевченко І. 42, 124, 147, 154, 194,
238
Шелов-Коведяев Ф. В. 268
Шепард Джонатан 5, 6, 133, 155
Шльоцер А.-Л.
(Шлёцер А.-Л.) 41

Щ

Щек 28

Э

Эверс Г. 40

Ю

Юстиніан І 57, 213

Я

Яворницький Д. І. 85
Ядрейкович Добриня 228
Якун 131
Якун (Акун) 116
Яманов В. Е. 19
Янко Й. 148
Ярополк Святославич 107, 248,
250, 268
Ярослав Володимирович
(Мудрий) 21, 39, 45, 46, 62, 64,
93, 152, 174, 177, 200, 235, 268,
269, 275

А

Arranz M. 225

В

Banaszkiewicz Jacek 146

Д

Dagron Gilbert 215
Duczko W. 179

Г

Fennel J. 275

Г

Goehrke Carsten 8

І

Janko J. 148

М

Magdalino Paul 215
Mango C. 26, 215
Muller L. 193

Н

Nitshe P. 64

О

Obolensky D. 191

Р

Paprocki Henryk 215
Poppe A. 195, 221
Pritsak O. 242

T

Tolochko Oleksiy 118

V

Vasiliev A. A. 25

Vodoff V. 193

W

Wortlej J. 208

Z

Zuckerman C. 74

Zuckerman C. 208

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
<i>Розділ 1. РУСЬ: ЧАСИ АСТРЕЇ</i>	11
Рюрикова легенда	14
Стежками Віщого Олега	31
<i>Розділ 2. КОРІНЬ І КРОНА</i>	55
Ігор і Ольга	58
Чари Царгорода	82
Ігор Старий	104
<i>Розділ 3. REGINAE RUGORUM</i>	129
Сватання на крові	134
Іскоростень	157
Реформи і порядок	170
<i>Розділ 4. У ПОШУКАХ ІСТИНИ Й БЛАГОДАТІ</i>	185
Проблеми хронології	188
У сяйві Святого Міста	203
Під оморфором знамення Чесного Хреста	229
Слово і діло Святослава	239
ШЛЯХАМИ СВЯТОСТІ (Післямова)	260
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	282

Науково-популярне видання

РИЧКА Володимир Михайлович

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Предвісниця християнської землі

Видання 2-ге, доповнене і перероблене

Редакційна підготовка *Ю. П. Дяченка*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка
О. П. Хлопової

Підписано до друку 12.07.2025.
Формат 60×90/16.
Ум. друк. арк. 18,5. Обл.-вид. арк. 15,84.

E-mail: wolr@ukr.net

Володимир РИЧКА — професор, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Дослідник історії та культури Київської Русі. Його перу належить близько чотирьохсот статей-досліджень, опублікованих у багатьох українських і зарубіжних наукових виданнях, а також цілий ряд книг, серед яких монографії: «Церква Київської Русі: соціальний та етнокультурний аспект» (К., 1997); «Київ — Другий Єрусалим» (З історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі)» (К., 2005); «Княжий двір Південної Русі в X–XIII ст. [у співавторстві]» (К., 2008); «Вся королівська рать»: Влада Київської Русі» (К., 2009); «Володимир Святий в історичній пам'яті» (К., 2012); «Вещий Олег в истории и памяти» (СПб., 2019); Володимир Великий: Лицар Духу (К., 2020); «Війна пам'ятей. Змагання за спадщину Київської Русі» (К., 2021); «Ярослав Мудрий: великий князь, син Володимирів» (К., 2023); «Ucraina e Russia: incroci di storia L'eredità storico-culturale della Rus' medievale e la formazione dell'identità ucraina e moscovita» (Unversita per Stranieri di Siena, 2024).

НОТАТКИ